MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYIN NO : 497
FEN - EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYIN NO : 23

TÜRKİYE'NİN ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE TANZİMAT

ENVER KORAY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
16452
DE
565
.K67
1991

Marmara Üniversitesi Yayınları No : 497
Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 23

TÜRKİYE'NİN ÇAĞDAŞLAŞMA SÜRECİNDE

TANZİMAT

ENVER KORAY

Marmara Üniversitesi
Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı
0010752

İstanbul 1991

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
KÜT. FOK. D. BSK.
E-N.
10752

ISBN 975-400-042-7

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İÇİNDEKİLER

1- Tarif ve Tahliller 1
2- Gülhâne Hatt--ı Hümâyunu 19
3- Yeni Kurumlar ve Kuruluşlar 27
A- Dış Politika Gelişmeleri 27
1-Mısır Meselesi 30
2- Boğazlar Mukavelesi 31
3- Kırım Savaşı 32
4- Paris Kongresi 33
5- Islahat Fermanı 35
B- Hukuk ve Adalet Alanında Yenilikler 39
C- Mahkemeler ve Adalet Düzeni 49
D- Yönetimde Yenilikler 52
E- Ekonomi ve Sanayi 81
F- Eğitim ve Öğretimde Yenilikler 89
G- Tanzimat ve Sosyal Hayattaki Etkileri 111
H- Tanzimat Döneminde Fikir Hareketleri 116
I- Tanzimat Fikir Hayatında İdeolojik Akımlar 126
İ- Sanat ve Edebiyat 131
J- Tanzimata Karşı Tepkiler 140
1- Kuleli Olayı 145
2- Said Sermedi Olayı 148
3- Sultan Abdülaziz'e Karşı Bir Suikast Teşebbüsü : 150
4- Hoca Sadık Efendi Olayı 158
5- Meslek Kuruluşu ve Faaliyetleri 161
6- Yeni Osmanlılar 168
K- Tanzimat Devlet Adamlarının Parlamenter Rejim Hakkındaki Görüş ve Kanaatleri 174
L- Sonuç: Tanzimatın Başarı ve Başarısızlığı 177
Bibliyografya 178
İndeks 190

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1-TARİF VE TAHLİLLER:

Türkiyede ikiyüz yılı aşan bir zamandan beri devam eden batılılaşma hareketlerinin en önemli merhalesini Tanzimat teşkil eder. Tanzimat, kelimenin lûgat manasının da ifade ettiği gibi imparatorluk türkiyesinin bünyesinde meydana gelen siyasi, ekonomik, sosyal, adli ve kültürel düzenlemelerin bütünü için kullanılan bir terimdir. Bu geniş ve köklü değişikliklerin yapıldığı devre de "Tanzimat Devri" adı verilmiştir.

1839 yılı 3 Kasımında (26 Şaban 1255) İstanbul'da Topkapı Sarayı yanındaki Gülhane bahçesinde, devrin hariciye nazırı (dışişleri bakanı) Mustafa Reşid Paşa tarafından yerli ve yabancı büyük bir kalabalık önünde Sultan Abdülmecid'in memlekette yapacağını bildirdiği geniş ıslahatı bildiren Hatt-ı Hümâyunun okunması ile başlayan ve genellikle 1876 yılı Aralık ayında ilân edilen Kanun-ı Esâsî'nin (Anayasa) yürürlüğe girmesine kadar devam ettiği kabul edilen Tanzimat devri, Osmanlı Devleti tarihinde çok önemli bir yer işgal eder. Bu önem, 550 senedir devam eden büyük imparatorluğun idari, siyasi, askeri vb. alanlarda kurmuş olduğu kendisine has kurumların yerine, batı örneklerine göre, yeni müesseseler kurulması suretiyle devlet anlayışına yeni bir kavram getirilmesi olduğu kadar, Cumhuriyet Türkiyesinin fikri zeminini ve hatta siyasi ve idari kadrolarını hazırlamış olmasından ileri gelmektedir.[1]

Tanzimatın ilânını gerektiren sebepler şübhesiz çok çeşitlidir. Tanzimat, bugün sözlük ve ansiklopedilerde bile tarihimizin geleceğe yönelik çok önemli bir dönemini belirliyen bir tarih terimi olarak kullanılmakta ise de, kelime etimoloji bakımından nizam, tanzim, tanzimat gibi ayni kökten gelme "düzenleme" anlamını taşır. Bu ise, herşeyden önce "Nizâm-ı Cedit" (Yeni düzen) hareketinde de zorunluğu duyulan bir reorganizasyon ihtiyacından doğduğunu gösterir.

Tanzimatın ilânı sırasında imparatorluğun genel durumunu kısa hatlarıyla belirtmek; bu görüşümüzü teyid edeceği gibi bu olayın gerçek anlamını da daha açıklıkla ortaya koyacaktır.

1- H.E. Adıvar, *Türkiye'de Şark-Garb ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1956,s.66; B.Lewis: *Modern Türkiyenin Doğuşu*, Ankara 1970, s. 172; A.C. Eren, "Tanzimat,mad, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbu1970)xı,710.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu siyasî bünyesi bakımından bir dağılma manzarası göstermektedir. Bu döneme dağılma devri denilmesi bundandır.[2] Devletin asıl dayandığı temel unsur olan teokratik askerî güç kökten sarsılmıştır. Ordu, idaresizlik, disiplinsizlik yüzünden arka arkaya uğrudığı ağır yenilgiler dolayisiyle nüfuz ve itibarını kaybetmiş, dolayısiyle de devletin otoritesini korumaya yarar bir güç olmaktan çıkmıştır. Avrupada meydana gelen büyük değişiklikler neticesi ortaya çıkan milliyet cereyanlarının kazandığı önem, ırk, din ve dil bakımından homojen olmayan Osmanlı halkları arasında yeni kımıldanmalar meydana getirmiş, millî şuuru gelişerek, millî duyguları olgunlaşan müslüman olmayan topluluklar arasında islâmî inançlar artık bir bağ olmaktan çıkarak tam tersine bölücü ve parçalayıcı bir unsur haline gelmiştir. Devlet idaresinde sorumlu kişilerin bilgisizlik ve kayıtsızlıkları yanında menfaat düşkünlükleri yüzünden halkta bunlara karşı bir güvensizlik belirmişti. Devletin dışarıya karşı gösterdiği zaaf, kapitülasyonların koruduğu yabancı uyrukluların nüfuzunu daha da artırmış ve bunların imparatorlukta bir çeşit exteritorial (haricez-memleket) bir duruma gelmelerini sağlamıştır. İşte bu çeşitli etkilerin meydana getirdiği karışıklığı ve olumsuz havayı giderecek güçlü ve güven verici bir idare sistemi kurularak merkeziyletçi ve bağlayıcı bir devlet prestiji yaratmak ihtiyacı tanzimatın esas amacı olmuştur.[3] Çünkü ancak bu şekilde imparatorluğun dayandığı halk kütlelerini dağılma tehlikesinden kurtarmak ve onları yeni bağlayıcı ilkeler etrafında birleştirerek bu gayri mütecânis kütle arasında birlik ve güvenliği sağlamak mümkün olabilecekti. Bunun yanında şu hususu da dikkate almakta olayın açıklığı kavuşması bakımından ayrıca fayda vardır. Tanzimatı, XVIII.yüzyıl başından beri imparatorluğun Avrupa devletleri karşısında uğradığı devamlı yenilgiler sonucu devlet adamlarının bu yenilgileri önlemek için, batının askerî üstünlüğünü sağlayan müesseseleri imparatorlukta da kurma yolunda giriştikleri gayretlerin yetersizliğini görerek, devlet teşkilâtının tümünde yapılmasını zorunlu buldukları Avrupa düzenini şahısların garanti ve tasarrufundan çıkararak kanunların müeyyide

2- Y.Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, İstanbul 1940, s.1.
3- Y.Abadan, "Tanzimat fermanının tahlili" *Tanzimat* I, İstanbul 1940,s.31vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

si altına almak suretiyle devamlılığını sağlamak arzusu şeklinde ifade etmek, belki gerçeklere daha uygun bir izah tarzıdır.

Tanzimat dönemi devlet adamlarında imparatorluğun ıslahı şartının iyi bir padişah değil, değişen padişahların değişmez kurumlara uyması "kanaatının" müşterek bir inanç halinde görülmesi bu izahı doğrulayan bir gerçektir. Tanzimatın herşeyden evvel bir kanunlaşma hareketi olduğunu söyleyenler bir bakıma bu fikri paylaşmışlardır.

İşte tanzimatın ilanını gerektiren esas sebebler belirtmeye çalıştığımız bu faktörlerin incelenmesinden, Tanzimatın, imparatorluğun tamamen iç bünyesindeki bu çöküntünün giderilmesi zorunluğundan meydana geldiği açıkca görülür./

Bazı yazarların "Tanzimatın Türkiyenin o zamanki sosyal hayatındaki ekonomik zorlukların meydana getirdiği bir zorlamanın doğal sonucu" olduğu yolundaki iddiaları[4] gerçeği yansıtmaktan uzaktır. Çünki tanzimatın özellikle başlangıç döneminde ve tanzimat öncesi diyebileceğimiz Sultan II.Mahmud zamanında Türkiyenin batının ağır ekonomik baskısı altında olduğunu söylemek henüz mümkün değildir. Her ne kadar II.Mahmud devrindeTürk sanayı ve ticaretini korumak maksadiyle bazı gümrük tedbirleri alındığı doğru ise de, bunu yukarıdaki düşüncenin geçerliği için yeterli bir sebep saymak mümkün değildir. Tanzimat devrinde Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin her sahada gelişmesi ve Osmanlı İmparatorluğunun kendi ekonomik gücü ile reformları gerçekleştirmek imkânını bulamayışı ve özellikle 1853-1855 Kırım Savaşının gerektirdiği ağır masrafların kendi kaynakları ile karşılamasının mümkün olamayışı sonucu,Avrupanın mali yardımına muhtaç olduğu ve bu maksadla dışarıya borçlandığı doğrudur. Fakat bunu, tanzimatı zorunlu kılan ekonomik bir baskı veya söylenile gelen bir deyimle sosyo-ekonomik faktörlerin baskısı ile girişilmiş olduğunu söylemek mümkün değildir.[5]

Tanzimatın ilânında özellikle yabancı yazarlar tarafından ileri sürülen dış etkiler konusu da tartışmalara sebeb olmuştur. Bu konuda bazı yerli yazarlar tarafından Mısırda Mehmed Âli Paşa isyanının impa-

4- N. Berkes, *İkiyüz yıldır neden bocalıyoruz*, İstanbul 1965, s. 12.
5- Z. Karamürsel, *Osmanlı mali tarihi hakkında tetkikler*,İstanbul 1940,1-3. Kısım.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ratorluk lehine halledilmesi yolunda dış ülkelerin yardımını sağlamak amacının tanzimatın ilanını gerektiren önemli bir sebep olarak gösterilmesi de[6] yanlış bir görüş olarak mütalaa edilemezse de, şümullü bir gerekçe de sayılamaz.

Her ne kadar tanzimat tamamen yukarıda açıklanan hususların giderilmesi için yapılmış bir reform hareketi ise de, bunda imparatorluğun dış ilişkilerinin etkisinin de bulunduğu inkâr edilemez. Fakat bunu bir dış baskı olarak kabul etmek de mümkün değildir.[7] Bu konuda ancak tanzimat reformatörlerinin imparatorluğun, Avrupa devletler dengesindeki olumsuz durumunu düzeltmek amaciyle, o topluluğa katılarak devletler hukuku kurallarından faydalanmak düşüncesinin hâkim olduğunu söylemek daha doğru bir görüş olur. Çünkü bu suretle, Avrupa devletlerinin kapitülasyonlar dolayısiyle yerli yersiz imparatorluğun içişlerine karışmalarının da önlenebileceği düşünülmüştür. Nitekim, 1856 Paris Kongresinde Osmanlı başdelegesi olan Âli Paşa'nın kapitülasyonların devletlerarası ilişkilerde meydana getirdiği karışıklıklar hakkındaki sözleri, konferansa katılan Prusya ve İtalya delegeleri tarafından teyid edilmiş, konunun ilgili devletlerle Osmanlı Devleti arasında ikili görüşmelerle çözümlenmesi yolunda alınan bir kararla geçiştirilmesine çalışılmıştır.[8] Tanzimatın ilânında dış etkilerin bundan ne fazla ne eksik olduğu iddia olunamaz. Padişah Abdülmecidin şu sözleri de bunu doğrulamaktadır. "Devlet-i Aliyemizin dahi düvel-i müşarünileyhimin bu ümniyelerini bir kat dahi teyid ve teşyid etmesi kendisine kemal-i say-ü gayretle hüsn-ü icrası farz olan umuru yani her bir mesalih-i dahiliyesini yoluna koyması ile nazar-ı ecnebide süitesiri olan ve müdahaleye sebeb-i müstakil olan şeylerden ihtiraz ederek düvel-i müşarüniyehimi gün begün lehine celbetmekle olacağından"[9]

Tanzimatı amacına ulaştırmak için aslında yapılacak iş imparatorluk topluluğu arasındaki gerekli bağları kurmak ve sağlamlaştırmak ve merkezi yönetimin otoritesini sağlamak için yapılacak işlerin başında imparatorluğu kurmuş olan hakiki sahiplerini yani, müslüman

6- C. Baysun, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat* I, 734.
7- C. Sarç, "Tanzimat Sanayii", *Tanzimat*, I, 423.
8- A. Şeref: *Tarih Musahabeleri*, Hazırlayan: E. Koray, İstanbul 1985, s. 75.
9- *Tanzimat I*, 714, 6 nolu vesika

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türk unsurunu zamanın gerektirdiği bilgilerle donatmak ve eskisi gibi imparatorluğun gerçek sahibi yapmak geliyordu. Tanzimatçıların asıl yapması gereken kurtuluş ve uyanış hamlesi bu yönde olmalı idi. Her ne kadar tanzimatın ileri gelen devlet adamlarından bazıları bu nokta üzerinde hassasiyetle durmuşlarsa da, diğer alanlardaki başarısızlıklarda olduğu gibi bunda da yeterli ve yetenekli bir kadro olmayışı yüzünden olumlu bir sonuç alınamamıştır.

Tanzimatın başmimarlarından sayılan Âli Paşa Sultan Abdülâzize sunduğu 3 Şaban 1284-30 Kasım 1867 tarihli bir lâyihasında "milletimizin eğitimini ve bilgisini arttırmak için geregi kadar gayret göstermemiz farz olmuştur. Zira bu yapılamazsa dayanamayıp mahvoluruz". Genel eğitimin yapılması için gerekli hususların yerine getirilmesini devletin en başda gelen işi sayarak elbirliği ile sağlanmasına çalışalım ve bunun için gereken parayı vermekten çekinmeyelim.[10]

Âli Paşanın bu lâyihası tanzimat reformatörlerinin esas noktaları iyi gördüklerini, fakat çeşitli sebeplerle bunları yerine getiremedikleri anlaşılmaktadır. Bu konuya ileride daha geniş temas edilecektir.

Tanzimat devrinin 1839 Kasımında başladığı kesin olmakla beraber, bu dönemin başlangıcı olan Tanzimat fermanının II. Mahmdun son günlerinde ilânı güşünüldüğü, fakat padişahın ölümü dolayısıyle bunun mümkün olamadığı anlaşılmaktadır.[11] 1839 da başlayan dönemin ne zaman sona erdiği hususunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bir kısım yazarlara göre tanzimat devri 1871 de sadrazam Âli Paşa'nın ölümüne kadar devam eder.[12] Bunlara göre Tanzimat Mustafa Reşid, Âli ve Fuad Paşa'ların eseridir. Bunların zamanında Osmanlı İmparatorluğu o zamana kadar dışında kaldığı Avrupa devletler topluluğunun bir üyesi haline geldiği gibi imparatorluğun Avrupa devletleri arasında siyasî itibarı yine bunlar zamanında sağlanmış ve ülke bütünlüğü bu yoldan korunmuştur. Tanzimatın bu üç liderinden Âli Paşa en sonuncusudur. Bunun ölümünden sonra sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa'nın, mevkiini korumak için padişaha verdiği ödünler

10- Hayreddin, *Vesâik-i tarihiyye ve siyasiye tetebûatı*, İstanbul 1326 V. Kitap, s. 81

11- *Takvim-i Vekayi*, sene 1254, sayı: 174; A. Şeref, *Tarih Musahaeleri*, s. 40; *Tarih-i Lütfi*, İstanbul 1290, V, 178.

12- H.Z. Ülken, *Çağdaş Türk Düşüncesi Tarihi*, İstanbul 1966, I. 5.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sonucu evvela Bâb-ı Ali'nin (hükûmetin) kendinden evvelki hükûmet adamları tarafından büyük bir titizlikle korunan otoritesi ve nüfuzu saraya geçtiği gibi, ıslahat alanında da hemen hiç birşey yapılmamış olması tanzimatın sonu sayılmıştır. Her ne kadar 1839 fermanının getirdiği atmosfere 1871'den sonra fazla birşey ilâve edilmemiş ise de, mevcut nizamların devam etmiş olması tanzimatın da devamına işaret sayılabilir. Ancak 1876 da ilân edilen Kanun-ı Esâsî ile imparatorluğun görünüşünde bazı esaslı değişiklikler meydana geldiği düşünülürse, 1871 yılını tanzimat dönemin sonu saymak gerçeklere uymaz.

Tanzimatın 1876 yılında ilân edilen Kanun-ı Esâsî'nin (anayasa) ilânına kadar devam ettiği yolundaki görüş gerçeklere en uygun olanıdır. Çünkü, 1839 fermanı ile başlayan reform hareketleri 1876'da bu hareketlerin kaçınılmaz bir sonucu olarak yeni bir görünüm kazanmış ve XVIII. yüzyıldan beri devam eden bir hareketin sonucu olan yeni bir rejime intikal etmiştir. Bu bakımdan, 1876 yılını tanzimat devrinin sonu kabul etmek cok daha gerçeğe uygundur. Nitekim, bazı araştırıcılar da bu düşünceyi savunmuşlardır.[13] Bundan başka tanzimatın 1908'de Meşrutiyetin yeniden ilânına kadar devam ettiğini söyliyenler yanında, 1 Kasım 1922'de saltanatın yıkılmasına kadar devam ettiğini kabul edenler de mevcuttur. Ancak bunların hiç biri gerçeği yansıtmıyor.

Hangi tarihte biterse bitsin, Osmanlı İmparatorluğunun mevcut nizam ve müesseseleriyle Avrupa devletleri karşısında varlığını korumakta karşılaştığı acz dolayısiyle girişiği yenileşme hareketlerinin bir bütün olarak ele alınışı 1839'da tanzimat hareketi ile başladığı bir gerçektir.[14]

Onun için birçoklarının zan ve kabul ettikleri gibi tanzimatı bazı devlet yöneticilerinin siyasî bir tasarrufu şeklinde kabul ve mütalaa etmek, onu basit bir ıslahat hareketi mahiyetinde görmek demektir ki, bu da tarihi gerçeklere aykırı olur. Çünkü, tanzimat gerçekte imparatorluğun bir zihniyet değiştirmesi ve dolayısiyle de Osmanlı Türk toplumunun yeni bir yaşama gücü kazanması yönünden bir hayat mücâdelesidir. Bu mücâdele, belki imparatorluğun o günkü durumunda bekleni-

13- C. Bilsel, "Tanzimatın harici siyaseti", *Tanzimat I*, 692 vd..
14- K. Steinhuws, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi*, s. 43.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

len ve arzu edilen sonuçları elde etmesini sağlıyamamıştır. Fakat Türkiye'nin XX. yüzyılda dünya milletleri arasında bugünkü yerini alabilmesinde en kuvvetli bir etken olduğunu söylemek mümkündür. Yani başka bir deyimle Türk toplumu bugünkü milletler camiasında bağımsız, demokratik siyasi bir güç olarak var olabilmiş ise bunun köklerini tanzimat hareketinde aramak gerekir. Çünkü demokrasinin esas unsurlarından birisi olan şahsî hürriyet ve onun tabii sonucu sayılan halkoyu dediğimiz büyük güçün doğuşunu Türkiyede tanzimat hazırlamıştır.

Tanzimatın birinci devresi olarak kabul edilen 1839-1856 yılları arasında batılılaşma hareketinin öncüleri devletin yüksek yöneticileridir. Fakat hareketin bu tarihten sonra yavaş yavaş bir kısım aydınlar tarafından da benimsenerek topluma maledildiği görülür.[15] Tanzimat esprisinin devletten halka intikal ettiği bu devirde eski Divan-ı Hümâyunun yerini alan Bâb-ı Ali, kanunun mutlak üstünlüğünü tanıyan bir devlet zihniyetini temsil etmekte idi. Bu zihniyet herşeyden evvel imparatorlukta kanunun üstünlüğü prensibini yerleştirmeye çalışmıştır. Bu bakımdan tanzimata bir kanunlaştırma devri denilebilir. Çünkü Tanzimat Devrinin en karakteristik yönlerinden birisi hiç şüphesiz memlekette kanun hakimiyetinin kurulması ve sağlanması yolunda gösterilen büyük çabadır. Tanzimat yöneticilerinin herşeyden önce bu hususa büyük bir önem verdikleri ve bu konuda üstün bir gayret gösterdikleri bir gerçektir. Bu maksadla hemen her sahada yeni kanunlar çıkarılmıştır.. Bir kısmı Avrupa devletleri kanunlarından iktibas suretiyle, bir kısmı eski şeriata dayalı kanunlardan yararlanılarak devrin ihtiyaç ve şartlarına göre düzenlenmiş olan bu kanunlarla, devlet otoritesinin sağlam bir esasa bağlanması ve keyfiliğe son verilmesi öngörülmüştür. Bu sebeple tanzimata Kanunlaştırma devri denmesi yerinde bir tâbirdir. Tanzimat devrinde çeşitli konularda o kadar çok kanun çıkarılmıştırki bunları değil uygulamak, tam olarak adlarını öğrenmek bile mümkün ola mamıştır.[16]

Bundan dolayı da ne yazık ki onları uygulayabilecek kapasitede eleman bulunamadığından bu kanunlar gereği şekilde uygulanamamış

15- H.Z. Ülken, *a.g.e.*, 1, 36
16- A.Şeref, *a.g.e.*, s. 51

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve beklenilen amaç da gerçekleşememiştir.[17] Kanun üstünlüğünü hakim kılmaya çalışan bu zihniyetin temsilcileri olan Bâb-ı Ali "sağlam bir hukuk devleti" kurma yolunda kanunsuzluklarla mücâdeleye girişmiş, bu mücâdelede, devleti daha ileri yani "muâsır devlet" seviyesine yükseltmek için bazı yurt aydınlarının girişikleri mücâdeleler bile, devlet otoritesinin yıpranmasına sebep olabileceği endişesiyle kanuni tâkibata uğramışlardır. Namık Kemal ve Ziya Paşa ve sonradan Yeni Osmanlılar adı verilen kuruluş mensupları gibi fikir ve kalem sahipleri hakkında hükûmet tarafından uygulanan sıkı tâkibat tedbirleri sonradan Yeni Osmanlılar adıyle anılan bir kuruluşun meydana gelmesinde önemli bir etken olmuştur. Bu mücâdele ise ileride vukua gelecek ve imparatorluğu meşrûti bir idareye götürecek olan hareketlerin başta gelen sebeplerinden birisini teşkil etmiştir. Yeni Osmanlılar adıyle tanınacak olan şöhretli yazarların Bâb-ı Ali'ye karşı girişikleri muhalefet hareketinde bu hususun önde gelen bir etken olduğu görülür. Devlet zihniyetini temsil eden Bâb-ı Alinin toplumda sağlam bir dayanak bulamayışını daha ziyade temsil ettiği bu zihniyette aramak lazımdır. Ayni sebeple tanzimat başlangıçta padişahın bir atıfeti ve ihsanı olmaktan çıkarak toplumun benimsediği bir sosyal hareket olamamıştır. Tanzimatın sosyal bir vâkıa olarak ortaya çıkışı onun "Bâb-ı Ali'den sokağa dökülmesi" ile, yani basına intikali ile mümkün olabilmiştir. Bu şekilde dir ki aydınların sesi bu yokuşta gür bir şekilde etrafa yayılmış ve duyulmuştur. Başta Şinasi olmak üzere Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi, Hafız Müşfik, Hayreddin ve emsali gibi yazarlar Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr, Basiret ve İbret gibi devrin önemli gazetelerinde halkın meselelerini ele alarak devletten gelen reform hareketini halka maletmeyi başarmışlardır.[18]

Budurum ise tanzimatı yalnız siyasi olmaktan çıkararak fikri ve kültürel değişmeleri ihtiva eden daha şümullü ve köklü bir hareket içine sokmuştur. Bu suretle de Türkiyede gerçek anlamda batılılaşma başlamıştır.[19]

17- Bu konu ileride geniş olarak ele alınacaktır.

18- H.Ziya Ülken: a.g.e., s. 36-37.

19- M. Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1969, s.256.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bu açıklamayı özetlemek gerekirse diyebiliriz ki Türkiyede yenilik ve reform hareketleri tanzimattan sonra idare adamlarından fikir adamlarına ve onlar aracılığı ile de, daha geniş bir kütleye intikal ederek halka ulaşabilmiştir. Bu itibarla imparatorluğun batılılaşma yolundaki gayretlerinin basit bir batı taklitçiliği halinden kurtularak gerekli açıklığa kavuşması ve toplum şuurunda yer etmesi ancak tanzimat ıslahatı ile gerçekleşme yoluna girmiştir.

İmparatorluğun varlığını korumak ve devamlılığını sağlıyabilmek için üstünlüğü kabul edilen batı kurumlarını, ortaçağdan kalma, gelişmemiş kendi kurumları yerine koyması yolunda yapılan çalışmalar ise ister istemez yukarıda açıklandığı şekilde batı üstünlüğünün patenti olan "ferdin tabii hakları"nın tanınmasını ve kabul edilmesini sağlanmıştır. Tanzimat reformatörlerinin bu tabii hakları benimsemiş olsun veya olmasın meydana getirdikleri yeni kurumlar eşyanın tabiatı gereği bu sonucu doğurmuştur. Tanzimat reformatorlerinin meşrutî bir idareye taraftar olup olmadıkları[20] üzerinde çok durulmuş ve bu konuda çok söz söylenmiştir. Önemli olan ve bilinmesi gereken husus, bu reformatörlerin meydana getirdikleri batılı kurumların o sonucu bizzat sağlamış olmaları keyfiyetidir.

Tanzimat fermanının ilanını gerektiren sebepler üzerinde de çok durulmuş ve bu konuda çeşitli görüş ve fikirler ileri sürülmüştür. Halbuki tanzimatın gerçek sebebi kendisidir. Çünkü tanzimat kendisinden evvel başlamış olan batılılaşma hareketinin kaçınılmaz tabii bir sonucudur.[21] Çünkü yeni kurulan batılı kurumlar memleket aydınları ve yöneticileri tarafından bilinmeyen ve tahmin edilmeyen bir takım yeni fikirleri beraberinde getirmişlerdir. Böyle olmasa idi o kurumlar esasen gittikleri yerlerde yaşayamazlardı. Yaşayabilmeleri, beraber getirdikleri fikirlerin varlığına bağlıdır. Bu bağlantı ise tarihi bir zorunluk olarak daha yeni müesseseleri gerektirmiştir. İşte tanzimatı meydana getiren esas âmili bu oluşumda aramak daha gerçekci bir görüş olduğuna inanıyoruz.Tanzimatın sebepleri olarak ileri sürülen iç ve dış faktörler gerçek birer sebep olmaktan ziyade onu süratlendiren birer yardımcı âmilden

20- Bu konu ileride geniş ollarak ele alınmıştır.

21- R. H. Davison, *Reforme in the Ottoman Empire* (1856), s. 38

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

başka birşey değildir. Zira o sıralarda devletin içinde bulunduğu zor şartlar onun yüksek yöneticilerini, üstünlüğü yüzyıldan beri kabul edilmiş olan batı kurumlarını biran evvel tesise zorlamış ve bu sırada meydana gelen tehlikeli dış olaylar karşısında imparatoluğun varlığını korumak yolunda yabancı devletlerin yardımlarını sağlamak amacıyle bu devletlerin imparatorluktaki müslüman olmayanların durumunu ıslah için alınmasını istedikleri tedbirler ancak olayı süratlendirmiştir. Bu itibarla tanzimat, Avrupa devletlerinin baskısı ile değil, devletin ihtiyaç hissettiği kesin ıslahat lüzumu ile girişilmiş bir reform hareketidir.

Bu hareketle batılı devletleri memnun etmek suretiyle devlet lehine siyasi bakımdan faydalanma da elbette düşünülmüştür.[22] Gülhane fermanında Hatt-ı Hümâyun muhtevasının yabancı elçiliklere bildirilmesini öngören bir hükmün bulunması, yabancıların devletin içişlerine karışmasına sebebiyet vereceğini, fermanı hazırlamış olan Reşid Paşa'nın herkesten iyi bilmesine rağmen, bu hükmü oraya yazması fermanda mevcut yeni hükümlerin o zamanın anlayışına ters düşeceğini bildiğinden, kolaylıkla uygulanmasını sağlamak ve bunların engellenmesini önlemek için ecnebi devletlerin desteğini elde etmek düşüncesinden ileri gelmiştir.[23] Yine bu harekette şüphesiz o sırada devlet yöneticilerini düşündüren ve hatta üzen, yabancı devletlerin imparatorluk içişlerine müdahalesini önleme düşüncesi de elbette gözönünde bulundurulmuştur. Âli Paşa'nın o sırada İstanbulda İngiliz elçisi olan Lord Stradford Cannig'in sürekli müdahalelerinden acı acı şikâyeti bunun açık örneğidir.[24] Bütün bunlara rağmen tanzimat ne Avrupaya karşı dirayetli görünmek[25] ne de içtimai bünyenin gelişmesinden doğmuş tabii bir hadise olmaktan ziyade büyük ölçüde dış etkilerin empoze ettği bir ıslahat teşebbüşüdür.[26]

Tanzimatın tarifi üzerinde de çok değişik görüşler ileri sürülmüştür. Onun hakiki bir anayasa olduğunu söyliyenler bulunduğu gibi basit bir batı taklitçiliği şeklinde mütalaa edenler de olmuştur.

22- C. Bilsel," Tanzimatın harici siyaseti", *Tanzimat* 1, 668.
23- A. Şerif, *a.g.e.*, s. 47.
24- C. Bilsel, "aynı makale", s. 691.
25- Z. Paşa, *Hürriyet Gazetesi*, sayı 41.
26- H.Z. Ülken, *a.g.e.*, s.756.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tanzimat şüphesiz ne bir anayasa, ne de basit bir batı taklitçiliğidir. Tanzimatın yukarıda da değindiğimiz gibi, 1718 den beri devameden ve bir bütün olarak mütalaası gereken batılılaşma hareketlerinin daha şuurlaşmış ve daha geniş kapsamlı bir halkasından ibaret olduğunu söylemek belki gerçeklere daha uygun olur.[27] Çünkü tanzimat yalnız 1839 da Gülhane bahçesinde Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan fermanda belirtilen ve başlıca esaslarını "mal, can, ırz ve namus güvenliği ile vergi adaleti tesisi" gibi devletçe vatandaşa sağlanan bazı haklarla, padişahın bazı yetkilerinin kendisi tarafından sınırlandırılması kadar basit bir olay olmaktan çok daha geniş bir mana taşımaktadır. Bilhassa yabancı yazarların bir kısmı genellikle tanzimatı çok daha basit bir açıdan mütalaa etmekte ve onun Türk-İslam toplumunu hristiyan Avrupaya yaklaştırmaktan ibaret basit bir hareket saymaktalardır.[28]

Bazı yabancı yazarlar daha da ileri giderek tanzimatı son derece tehlikeli bir durumda bulunan Osmanlı Devleti'nin her şeyden evvel Avrupayı memnun etmek ve devlete karşı Avrupalıları daha yumuşak ve hoşgörülü davranmaya sevk için yapılmış bir davranış olarak nitelendirmekte ve bu sebeple onların zoru ile yapıldığını ileri sürmektelerdir.[29] Bu görüş kabul edildiği takdirde tanzimatın Avrupa devletlerinin baskısı altında onlara hoş görünmek için yapılmış bir gösteriş hareketi olarak kabul zorunluğu ortaya çıkar ki bu da, şüphesiz tarihi gerçeklere uymaz. Her ne kadar tanzimatı yapanlar devlete yeni bir düzen vererek Avrupanın imparotorluk hakkındaki olumsuz kanaatlerini gidermeyi de düşündükleri söylenbilirse de, buna inanmak oldukça zordur. Gülhane Hatt-ı Hümâyu'nunun devletin harciye nazırı (bakanı) tarafından bizzat yazılmış olması [30] ve yine bizzat onun tarafından okunması, merasime yabancı elçilerin resmen çağrılması, yabancı devletlere resmen bildirilmesi ve bunun fermanda belirtil mesi, Avrupa devletlerinin Osmanlı

27- *İslâm ansiklopedisi* (XI.710), "Tanzimat" mad.

28- E. ED. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, çev. A. Reşat, İstanbul 1328, s. 7. 29- Engelhard, *a.g.e.*, s.8.

30- Ferman, İstanbul'da Horhor'da Reşid Paşa tarafından Subhi Paşa konagında yazılmıştır. Subhi Paşa, Cumhuriyet dönemi politikacılarından Hamdullah Subhi Tanrıöver'in babasıdır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Devleti hakkındaki olumsuz kanaatlerini gidermeyi amaçlayan bir düşünce mahsulü olduğunu söylemek mümkün ise de, bunu olayın kesin bir sebebi saymak elbette doğru değildir. Tanzimat fermanının raportörü olan Mustafa Reşid Paşa, Osmanlı Devletini çok ciddi şekilde tehdit eden çeşitli iç ve dış tehlikeleri görmüş ve bunların önlenebilmesi için Avrupa devletlerinin güven ve sempatisini kazanmanın gerekli olduğuna inanması kadar, devletin bu topluluğun tabii bir üyesi olmasını da düşünmüştür.[31] Bunu temin için devletin Avrupa devletler topluluğunun lüzumlu bir unsuru olduğunu onlara kabul ettirmek yolunda böyle bir reformun gerekli olduğuna Padişah Abdülmecid'i de inandırmıştı.[32]

Mustafa Reşit Paşa, Mahmud II. devrinde olduğu gibi işi yarıda bırakmamak ve ileride devlet yöneticilerinin hücumlarına uğramamak için Sultan Abdülmecid'e kabul ettirdiği ıslahata ait düşüncelerinin padişahın emriyle Bâb-ı âlide toplanan özel meclis de "şer'i Şerife" (şeriata) uygun olup olmadığını incelettirmiştir. Fermanda bahis konusu edilen hususların şeriat hükümlerine uygun olduğu bu kurulca kabul edildikten sonra durum bir tutanakla tesbit edilmiştir. Ferman bu suretle hükümet üyeleri, ulema ve ileri gelenler tarafından onaylandıktan sonra Gülhane bahçesinde okunmuştur.[33]

Mustafa Reşid Paşa'nın, tanzimat fermanının ilânında Avrupa devletlerinin desteğini sağlama gereğini duymuş olmasının kabulü halinde dahi tanzimatın Avrupa devletlerinin zoru ve baskısı ile yapıldığını söylemek mümkün olmaz. Nitekim, bir Türk yazarı da bu iddiayı yerinde bulmıyarak "tanzimatı meydana getiren âmilleri incelerken şunu kesinlikle söylemek mümkündür ki tanzimat hiçbir harici baskı neticesi değildir." demektedir.[34]

Bazı yerli yazarlar da tanzimatın, teknik üstünlüğü yarım asır evvel kabul edilen batı medeniyetinin düşünüşü ve ruhu ile kabulü için yapılan bir atılım olduğunu ileri sürmekteler.[35] Gerçi tanzimatla

---

31- E. Z. Karal, *Tarih Lise* III, s. 168.

32- C. Bilsel, "Tanzimatın harici siyaseti", s. 665.

33- C. Bilsel, "aynı makale", s. 666.

34- C. Bilsel, "aynı makale", s. 664

35- H.Z. Ülken, *a.g.e.*, 1, 38.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

batı düşüncesinin Türk toplumunda tanınmaya ve gelişmeye başladığı doğrudur. Ancak, tanzimatın bu amaçla ve bu sonucu elde etmek için girişilmiş bir hareket olduğunu söylemek, neticelerine göre hüküm vermek olur ki bu elbette olayın sebebini izaha yeterli sayılamaz. Çünkü, Tanzimatı ilân edenlerin esas itibariyle siyasî, hukukî ve idarî bir takım düşüncelerle bu fermanı hazırladıkları, bizzat reformatörlerin çeşitli vesilelerle yaptıkları açıklamalarla sabit olduğuna göre, onun batı medeniyetinin düşünüş ve ruhunu almak için yapılmış olduğunu kabul etmek mümkün olamaz. Bu hüküm ancak tanzimatın sonuçları bakımından doğru olabilir. Zira gelişen olaylar bunu doğrular sonuca ulaşmıştır. Bu sonucun alınmasında ise, en büyük rolü basın oynamıştır. Ayni yazar Fransız İhtilalinin yaydığı fikirlerle imparatorlukdaki gayri müslim unsurların bağımsızlık yolunda girişikleri mücâdeleler karşısında devletin parçalanmaktan kurtulması için modern Avrupa teşkilatını kabul etmekten başka çaresi kalmadığını söylemekle gerçeği daha iyi belirtmiş olmaktadır.[36]

Tanzimatın başlangıcı olan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nu "devletin modernleştirilmesi maksadını güden ilk reform" hareketi olarak niteleyen bir başka yazar da sonradan konu üzerinde yaptığı daha derin bir inceleme sonunda bu hükmün yeni incelemelere göre yanlış olmamakla beraber satha fazla bağlı kalınmış bir müşahede mahsulü olduğunu, diğer ıslahat hareketlerinden farklılığını ve belirginliğini ifadeye kâfi gelmediğini açıklamak zorunda kalmıştır.[37]

Tanzimatın "çeşitli ve karışık tesirlerin ve cereyanların sarstığı bir devlet bünyesine sağlamlık ve dayanıklık kazandırma, siyasî birliğin dayandığı destekleri yenileme ve kuvvetlendirme zorunluğundan doğduğu" şeklindeki ifade şüphesiz tanzimatı en iyi ifade eden tariflerden birisidir.

Tanzimatı meydana getiren âmillerin "herşeyden evvel Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki sarsıntıların giderilmesi, onun birlik ve bütünlüğünün her türlü tehlike den korunması, her bakımdan yıkılma tehlikesi ile karşılaşmış bulunan imparatorluğun bu çöküşünün frenlenebilmesi gibi olaylarda aranması "gereğini belirten görüş de gerçekci

36- H.Z. Ülken, *a.g.e.*, 1, 36

37- Y. Abadan, " Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat* 1, s. 33.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir görüştür.[38]

Tanzimatı "hukuka âit olmaktan ziyade sırf siyasî bir eser olarak niteleyen tarif de, o devrin yetiştirdiği bir fikir adamı ve yazar tarafından söylenmiş olmasına rağmen eksik ve yetersizdir.[39] Çünkü, Tanzimat hiçbir şekilde tek yönlü bir hareket olmamıştır. Onu iyi kavrayabilmek için kapsadığı siyasî, askerî, hukukî, iktisadî, idarî, kültürel ve hatta daha önemlisi sosyal yönleriyle beraber bir bütün olarak mütalaa etmek lazımdır. Günümüz tarih anlayışına göre tanzimatı kavramanın ve açıklayabilmenin ancak devrinin bütün sosyal kurumlarını ve ana fikirlerini kapsayacak biçimde ele almak ve bütün gelişme kademeleri arasındaki ilişkileri ve olayların gelişmesindeki esas yönleri açık bir şekilde ortaya koymakla mümkün olacağı anlaşılır. Fakat bunun özellikle her kademesinin bugüne kadar henüz ayrı ayrı ele alınıp esaslı bir şekilde gereği kadar incelenmemiş olduğu düşünülürse, ne kadar güç olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Tanzimat hareketini batılı devletlerin imparatorluğun hristiyan halkına eşitlik sağlanması, güvence verilmesi yolundaki ısrar ve baskıları ile yapıldığını iddia etmek[40] yukarıda da söylediğimiz gibi batılılaşmayı bir bütün olarak görememekten ileri gelen hatalı bir görüştür.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, tanzimat hakkında söylenilen değişik hükümler hakkında bir fikir edinmek bakımından şu hususun bilinmesinde fayda mülahaza edebiliriz. Tanzimat, Osmanlı İmparatorluğunun genellikle kabul edilen şekli ile 1839-1876 yılları arasındaki devir için kullanılan bir terimdir. Bu devir, imparatorluk tarihinde şüphesiz bir dönüm noktası olacak derecede önemli bir yer işgal eder. Olay, geniş anlamı ile mütalaa edildiği takdirde imparatorluğun XVIII. yüzyıldan beri devam edegelen batılılaşma yolundaki gayretlerinin çok yönlü ve geniş bir halkasını teşkil eden bir reform hareketidir.

Dar manasıyle Tanzimat, kelimenin lûgat anlamında mevcut olan nizamsızlığın giderilmesi, bozulan askerî ve idarî alandaki düzensizliği

---

38- C. Bilsel, "aynı makale", s. 664.

39- H.Z. Ülken, *a.g.e.*, s. 664.

40- N. Kemal, "Tanzimat", *İbret Gazetesi*, sayı : 46.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gidermek, memleketi bir disiplin altına almak, kanunları hâkim kılmak, suretiyle homojen olmayan imparatorluk halklarının merkeze bağlanmasını sağlamak ve dolayısiyle de bu konuyu sömürü vesilesi yapan yabancı müdahelesini gidermektir.[41]

Tanzimat hareketini imparatorluk tarihinde soyut bir olay olarak mütalaa etmek tarihi gerçeklere uymaz. Çünkü tanzimat yukarıda açıklandığı gibi Osmanlı Devleti'nin batılılaşma yolundaki çabalarının ne ilki ve ne de sonuncusu olmayıp, bu zincirin geniş ve önemli bir halkasıdır. Nasıl ki Nizam-ı Cedit yalnız III. Selim'in kurduğu yeni ordunun adı olmadığı gibi, tanzimat da bir tek olayın adı olarak kullanılmamıştır.

Tanzimatın başlangıcı olan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun ilânından Kanun-ı Esâsî'nin (anayasa) yayınlanmasına kadar geçen devrede devletin siyasî, sosyal, idarî, adlî, ekonomik ve kültürel alanlarında yapılan ıslahatı kapsayan bu tarihi devre ile, bu devri açan Gülhane Hatt-ı hümâyunu'nu birbirinden ayrı mütalaa etmek lazımdır. Çünkü, Sultan Abdülmecid'in Gülhhâne Bahçesinde Reşid Paşa tarafından okunan fermanında yapılacağı bildirilen işlerle, sınırlarını yukarıda belirttiğimiz devrede meydana gelen değişmeler arasında çeşitli bakım-lardan esaslı farklar vardır. Tanzimat hakkında bu kadar değişik ve bu kadar birbirine zıt görüşler ileri sürülmüş olması kısmen de bu farklılığın dikkate alınmamasından ileri gelmektedir. Bu zıtlıkların telifi için evvela tanzimat devrini açan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu üzerinde durarak onun mana ve karakterini belirtmek sonra da bu devirde meydana getirilen yenilikleri ve bunların mahiyetlerini topluca incelemek gerekmektedir. Esasen günümüz tarih anlayışına göre bir devre adını veren önemli ve geniş çaplı olayların incelenmesinde bu tarihi olayı bir tek va'a olarak ele almak yerine olayın gelişmesinden doğru sonuçlar elde etmeye çalışmak daha uygun kabul edilmektedir. Bu bakımdan tanzimat olayının kavranması ve açıklanabilmesi için de, olayın bir bütün olarak ele alınması ve meydana gelen gelişmeler arasındaki ilişki ve bağlantıların açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Tanzimat hakkında henüz elde böyle geniş kapsamlı bir inceleme mevcut değildir. Milli

41- R. G. Okandan, *Amme hukukumuzun ana hatları*, İstanbul 1957, s. 87 vd..; K. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 15.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Eğitim Bakanlığı tarafından tanzimatın yüzüncü yılında çıkarılan büyük ve değerli kitap tanzimatın çeşitli yönlerini belirten konuları ihtiva etmekle beraber bunlar ayrı kişiler tarafından yazılan ve ayrı görüşleri belirten makaleler halinde olduğu için tanzimatı bir bütün halinde ele almamıştır.[42] Önce Türkiye'de yeni bir devir açan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu üzerinde kısaca durmak gerekiyor.

GÜLHANE HATT-I HÜMAYUNU[43]

Cümleye malum olduğu üzere Devlet-i Aliyemizin bidâyet-i zuhurundan berü ahkâm-i celile-i Kur'aniye ve kavânin-i şer'iyeye kemâliyle riâyet olunduğundan saltanat-ı seniyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebasının refah ve mamuriyeti rütbe-i gayete vâsıl olmuşken yüzelli sene vardır ki gavâil-i müteakıbe ve esbâb-ı mütenevviaya mebnî ne şer'i şerife ve ne kavânin-i münifeye inkıyad ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilakis zaaf ve fakre mübeddel olmuş ve halbuki kavanin şer'iye tahtında idâre olunmıyan memâlikin pâyidar olamıyacağı vâzıhattan bulunmuş olup cülus-ı hümâyunumuz rûz-ı fîruzundan beru efkâr-ı hayriyet-i âsâr-ı mülukânemiz dahi mücerred imar-ı memâlik ve inhâ ve terfihi ahâli ve fukara kaziyee-i nâfiasına münhasır ve memâlik-i Devlet-i Aliyemizin mevki-i coğrafisine ve arazi-i münbitesine ve halkın kabiliyet ve istidatlarına nazaran esbâb-ı lâzimesine teşebbüs olunduğu halde beş on sene zarfında betevfik-i teala suver-i matlûbe hâsıl olacağı zâhir olmağla avn-i inayet Hazret-i bâriye itimad ve imdâd-ı ruhâniyet-i Cenâb-ı Peygamberiye tevessül ve istinad birle bundan böyle Devlet-i Aliye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımnında bazı kavânin-i cedîde vaz ve tesisi lâzım ve mühim görünerek işbu kavânin-i muktaziyenin mevadd-ı esâsiyesi dahi emniyet-i can ve mahfuziyet-i ırz ve namus ve mal ve tayin-i virgü ve asâkir-i mukteziyenin suret-i celb ve müddet-i istihdâmı kaziyelerinden ibaret

42-*Tanzimat* 1, yayınlayan Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1940.
43- *Düstur*, İstanbul 1289, 1,8.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olup şöyleki dünyada candan ve ırz ve namustan aiz birşey olmadığından bir adam anları tehlikede gördükçe hilkat-ı zâtiye ve cibiliyet-i fıtriyesinde hıyânete meyil olmasa bile muhafaza-i can ve namusu için elbette bâzı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzir olageldiği müsellem olduğu misüllü bilakis can ve namusundan emin olduğu halde dahi sıdk u istikametten ayrılmıyacağı ve işi ve gücü heman devlet ve milletine hüsn-ı hizmetten ibâret olacağı dahi bedihi ve zahirdir ve emniyet-i mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imar-ı mülke bakamayıp daima endişe ve ıztırabdan hâli olamadığı misüllü aksi takdirinde yani emval ve emlakinden emniyet-i kâmilesi olduğu halde dahi heman kendi işi ile ve tevsi-i daire-i teayyüşiyle uğraşıp ve kendisunde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artup ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden azadedir ve tayin-i virgü maddesi dahi çünki bir devlet muhafaza-i memaliki için elbette asker ve leşkere vesâir mesarif-i muktaziyeye muhtaç olarak bu ise akçe ile idare olunacağına ve akçe dahi teba'nın virgüsüyle hâsıl olacağına binaen bunun dahi bir hüsn-ı suretine bakılmak ehem olup eğerçi mukaddemlerde varidat zannolunmuş olan yed-i vâhid beliyesinden lehülhamd memalik-i mahrûsamız ahâlisi bundan evvelce kurtulmuş ise de, âlat-ı tahribiyeden olup hiç bir vakitte semere-i nâfıası görülemiyen iltizamat usul-ı muzirresi elyevm cari olarak bu ise bir memleketin mesâlih-i siyâsiye ve umûr-ı mâliyesini bir adamın yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebr-ü kahrına teslim demek olarak o dahi eğer zaten bir iyüce adem değilse heman kendi çıkarına bakıp cem-i harekât ve sekenatı gadr ve zulümden ibaret olmasıyle badezin ahâli-i memâlikten her ferdin emlak ve kudretine göre bir virgü-i münâsıb tayin olunarak kimseden ziyâde şey alınamaması ve Devlete-i Aliyemizin berren ve bahren masârif-i askeriye vesairesi dahi kavânin-i icâbiye ile tahdid ve tebyin olunup ana göre icrâ olunması lâzimedendir ve asker maddesi dahi berminval-i muharrer mevadd-ı mühimmeden olarak eğerçi muhâfaza-i vatan için asker vermek ahâlinin fariza-i zimmeti ise de şimdiye kadar cari olduğu vechile bir memleketin aded-i nufus-ı mevcudesine bakılmıyarak kiminden rütbe-i tahamülünden ziyade ve kiminden noksan asker istenilmek hem nizamsızlığı ve hem zirâat

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve ticâret mevadd-ı nâfıasının ihlâlini mûcip olduğu misüllü askerliğe gelenlerin ilanihayetül ömr istihdamları dahi fûturu ve kat'ı tenâsülü müstelzim olmakla olmasıyle her memleketten lüzumu takdirinde talep olunacak neferât-ı askeriye için bazı usûl-i hasene ve dört ve yahut beş sene müddet istihdam zımnında dahi bir tarih-i münavebe vaz ve tesis olunması icâb-ı haldendir velhâsıl bu kavânin-i nizâmiye hâsıl olmadıkça tahsil-i kuvvet ve mamuriyet ve asayiş ve istirahat mümkün olmayıp cümlesinin esası dahi mevad-ı meşruhadan ibâret olduğundan femabaid ashab-ı cünhanın dâvaları kavanın-i şer'iye iktizasınca alenen bervechi tetkik görülüp hükm olmadıkça hiç kimse hakkında hafî ve celî idam ve tesmim muamelesi icrası caiz olmamak ve hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vukubulmamak ve herkes emval ve emlâkine kemal-i serbestiyetle malik ve mutasarrıf olarak ana bir taraftan müdahale olunmamak ve faraza birinin töhmet ve kabahati vukuunda anın veresesi ol töhmet ve kabahatten berri el-zimme olacaklarından anın malını müsâdere ile veresesi hukuk-ı irsiyelerinden mahrum kılınmamak ve teba-i saltanat-ı seniyyemizden olan ehl-i islam ve milel-i sâire bu müsaadat-ı şâhânemize bilâistisnâ mazhar olmak üzere can ve ırz ve nâmus ve mal maddelerinden hükm-ü şer'i iktizâsına kâffe-i memlik-i mahrûsamız ahalisine taraf-ı şâhânemizden emniyet-i kâmile verilmiş ve diğer hususlara dahi ittifak-ı ârâ ile karar vermeleri lâzım gelmiş olmağla Meclis-i Ahkâm-ı Adliye âzâsı daha lüzumu mertebe teksir olunarak ve vükela ve rical-i devlet-ı aliyemiz dahi bazı tayin olunacak eyyâmda orada içtima ederek ve cümlesi efkâr ve mütalaatını hiç çekinmeyip serbestçe söyleyerek işbu emniyet-i can ve mal ve tayin-i virgu hususlarına dair kavanin-i muktaziye bir taraftan kararlaştırılıp ve tanzimat-ı askeriye maddesi dahi Bab-ı Seraskeri Dar-ı şurasında söyleşilip her bir kanun karargir oldukça ila maşallah-ı tealâ düstûr-ı amel tutulmak üzere bâlası hatt-ı hümâyunumuzla tasdik ve tevşih olunmak için taraf-ı hümâyunumuza arz olunsun ve işbu kâvânin-i şer'iye mücerred din ve devlet ve mülk ve milleti ihya için vaz olunacak olduğundan canib-i hümâyunumuzdan hilafına hareket vuku bulmayacağına ahd-i misâk olunup Hırka-i Şerîfe odasında cem-i ulema ve vükela hazır oldukları halde kasembillah dahi olunarak ulema ve vükela

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dahi tahlif olunacağından ana göre ulema ve vüzeradan velhasıl her kim olursa olsun kavânin-i şer'iyeye muhalif hareket edenlerin kabahat-i sabitelerine göre tedibat-ı layikalarının hiç rütbeye ve hatır ve gönüle bakılmıyarak icrası zımnında mahsusa ceza kanunnâmesi dahi tanzim ettirilsin ve cümle memurinin elhaletihaza miktar-ı vâfi maaşları olarak şayet henüz olmayanları var ise anlar dahi tanzim olunacağından şer'a menfur olup harabiyete-i mülkün sebeb-i âzamı olan rüşvet madde-i kerihesinin femabaid adem-i vukuu maddesinin dahi bir kanun-ı kavi ile tekidine bakılsun ve keyfiyat-ı meşruha usul-i atikayı bütün bütün tagyir ve tecdid demek olacağından işbu irade-i şahanemize Dersaadet ve bilcümle memalik-i mahrusamız ahalisine ilan ve işaa olunacağı misullü düvel-i mütehabe dahi bu usulün inşaallah-ı teala ilelebed bekasına şahid olmak üzere Dersaadetimizde mukim bilcümle süferaya dahi resmen bildirilsun heman rabbimiz teala hazretleri cümlemizi muvaffak buyursun ve bu kavanın-i müessesenin hilafına hareket edenler Allah-ı Teala Hazretlerinin lânetine mazhar olsunlar ve ilelebed felah bulmasınlar âmin.

Fi 26 Şaban sene 1255 yevm-i Pazar

Sultan Abdülmecid'in 26 Şaban 1255 (3 Kasım 1839) tarihinde Topkapı Sarayı yanındaki Gülhane Bahçesinde Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan fermanına "Gülhane Hatt-ı hümâyunu" adı verilmiştir.[44] Gülhane Hatt-ı hümâyunu hukuk açısından Tanzimat-ı Hayriye adıve rilen reform hareketinin ilânını bildiren bir irade-i seniye=Padişah buyruğudır.

Tanzimat fermanı hatt-ı hümâyun şeklinde yani padişah buyruğu biçiminde ilan olunduğundan kanun metinleri gibi yazılamazdı. Mahiyeti itibariyle idarî emirler çeşidinden sayılırdı. Yönetime ve hukuka

44- İ. H. Uzunçarşılı, İslâm Ansiklopedisi (V/1), "Hatt-ı Hümâyün" mad., M.Z. Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (2. Baskı), İstanbul 1971, 1, 767 vd., İslâm Ansiklopedisi(XI), "Tanzimat" mad. Padişahın yazılı emirlerine genellikle "ferman" denilir Bunlara "biti","yarlığ", "tevkii" adları da verilmiştir."Hatt-ı hümâyun" ise, padişahların elyazılariyle yazdıkları emirnâmelerdir. Fakat Bizzat padişah tarafından yazılmadığı halde onun emir ve irâdesi ile yayınlanan fermanlara da" hatt-ı hümâyun" denilmiştir. Mesela, Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat fermanı bu şekilde yazılmış birer "hatt-ı hümâyun"dur.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ait önemli esasları tesbit ile yetinerek bu esaslardan çıkarılacak kanun ve nizamların düzenlenmesini Meclis-i Vâlaya bırakıyordu.[45]

Fermanın içindekiler incelendiği zaman kısmen de olsa ferdlerin kamu gücü ile ilişkilerine ve kısmen de devlet faaliyetlerinin nasıl bir seyir izliyeceğine dair birçok hükümlerin yer aldığı görülür. Bunlar dikkate alındığı takdirde fermanı Osmanlı kavimlerine bahşedilen hürriyet haklarını ve garantilerini taşıyan gerçek bir berat"Charte constitutionelle" olarak nitelendirenler[46] haklı bir genel kanaati ifade etmişlerdir. Fakat bu fermanın "Osmanlı İmparatorluğunun teşkilât-ı hazırasının gerçek esası" olarak kabul edilmesine yeterli bir delil sayılamaz.[47] Çünkü, Gülhane Hattı ile 1876 ve sonraki anayasaların oluşum ve gelişim bakımından aralarında velev tesâdüfî de olsa benzer noktalar bulunması bu hükmün doğruluğuna kâfi gelmez. Bunu doğru kabul edebilmek için sonradan çıkarılan anayasaların anahatlariyle tanzimat fermanına dayandıklarını, aralarında bünye ve zihniyet bakımından bir benzerlik bulunduğunu isbatlamak gerekir ki, bu da II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esâsî'yi ilânını bildiren Hatt-ı Hümâyununda, Gülhâne Hattına birçok atıflar yapılmış olmasına rağmen pek mümkün değildir.[48] Tanzimat devri yazarları da bu konuda hemen hemen ayni fikri savunmakta yani fermanın bir anayasa hüviyetinde olmadığını belirtmektedir. Namık Kemal "Gülhane Hattı bazılarının zannı gibi Devlet-ı Aliye için bir Şartnâme-i Esâsî" değildir, yalnız şartnâme-i hakikimiz olan Şer'i Şerifin bazı kavâidini teyid ile beraber Avrupanın fikrine muvafık birkaç tedbir-i idareyi müeyyed bir beyannameden ibarettir; Gülhane hattı eğer mukaddimesinde tesis-i müddea ettiği ahkâm-ı külliye-i şer'iyeyi yalnız emniyet-i can ve mal ve namus ile tefsir eylediği hürriyet-i şahsiyeye hasretmiyerek "hürriyet-i efkâr" ve "hâkimiyet-i ahâli" ve "usûl-i meşveret" gibi bir çok esasları da kâmilen ilân etmiş olsaydı, o vakit hilâfet-i ilâmiye için bir şartnâme-i esâsî hükmünü alabilirdi"[49] demek suretiyle bu gerçeği o zaman

45- A.Şeref, *Tarih musahabeleri*, s. 50.

46- Engelhardt, a.g.v., s. 39; E. Driault, *Şark Meselesi* (Çev. Nafiz), İstanbul 1328, s.76.

47- M. Memduh, *Hukuk-ı Esasiye ve Şerh-i Kanun-ı Esâsî*, İstanbul 1326, s. 4

48- Y. Abadan, "Gülhaâne Fermanının Tahlili", *Tanzimat* I, 41.

49- N. Kemal, *İbret Gazetesi*, sayı: 46.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gördüğü anlaşılmaktadır. İhtivâ ettiği olumlu ve faydalı hükümlerden dolayı "Tanzimat-ı Hayriye=hayırlı düzen" adıyle de anılan bu fermanın uygulandığı devre de genellikle "Tanzimat Devri" denilmiştir.[50]

1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu muhtevası bakımından çeşitli şekillerde tarif ve tefsir edilmiştir. Bir kısım yazarlar tarafından anayasa, bir kısmı tarafında da imparatorlukta bazı batılı müesseselerin kurulmasını öngören basit bir ferman, padişah emri olarak nitelendirilmiş olan Gülhane Hatt-ı Hümâyunu, Avusturya başvekili Prens Meternich'in de dediği gibi, Avrupa siyasî terminolojisinde eskiden beri kullanılmakta olan bir "Charte=şart" dan başka birşey değildir.[51] O devir Avrupasının önemli siyaset adamlarından birisi olan Avusturya şansölyesi Prens Meternich o sırada İstanbul'da Avusturya elçisi bulunan Baron Von Sturmer'e gönderdiği mektubda tanzimat hakkında şunları yazmaktadır: "Gülhane hatt-ı Humâyunu bazı safdillerin zannettikleri gibi bir anayasa değil bir "esas prensipler" beyannâmesidir. Avrupa siyasî terminolojisinde buna "Magna Charta" adı verilir. İkisi arasında usul ve şekil bakımından olduğu kadar meydana getirecekleri sonuçlar bakımından da fark vardır. Bu hareket tanzimatı tasarlamış olan ve tutulacak iki şekil ve usulün seçilmesinde aldanmıyarak yeğane faydalı olanı seçen devlet adamlarını samimiyetle tebrik ederim. Abdülmecid'in yapmış olduğu hareket doğru olduğu kadar makuldür. Çünkü, hükûmete temel olması gereken esasları ilan etmiştir.

Bu prensipler âdilânedir. Ayni zamanda her devlet için kanunların en birincisi olan dinî kanuna istinad etmektedir.[52] Meternech'in bu hükmü tanzimatın herşeyden evvel bir kanunlaşma hareketi olduğunu ileri sürenlerin gerçeği yansıtmış olduğunu doğrulamaktadır. Çünkü tanzimat fermanının başlıca esaslarını teşkil eden "can, mal ve namus güvenliği" nin gerçekleştirilmesinin ancak kanun güvencesi ile mümkün olabileceği ve devletin kuvvet ve kudretini yükseltmenin içeride kesin ve belli kuralları taşıyan kanunlarla gerçekleşebileceği düşünülürse, tanzimatın devlet-vatandaş ilişkilerine gereken önemi verdiği

50- *İslâm ansiklopedisi* (XI), "Tanzimat" mad., s. 709.
51- Y. Abadan, "aynı makale", s. 47.
52- H. "Topuz, Türkiye'de Abdülmecid'in ıslahat fermanı hakkında", Tanzimat 1, 703.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve keyfiliği kaldırdığı açıkca görülür. Müslüman olmayan Osmanlı vatandaşının yabancı uyruğuna geçmek hususunda gösterdiği çaba yalnız devlete karşı olan güvensizliğinden doğmuyordu. Bu bir bakıma vatandaş haklarının kanunla belirtilip kanunun güvencesi altına alınmamasından ileri gelmektedir. Bu husus tanzimat fermanında da padişahın ağzından şu sözlerle teyid ediliyordu"... bundan böyle Devlet-i Aliye ve memalik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi zımnında bazı kavânin-i cedîde vaz ve te'sîsi lâzım ve mühim görünerek..." dendikten sonra "...velhâsıl bu kavânin-i nizâmiye hâsıl olmadıkça tahsîl-i kuvvet ve mamuriyet ve âsâyiş ve istirahat mümkün olmayıp[53]...

Tanzimatın Mustafa Reşid Paşa'dan sonra en büyük mimarlarından olan Âli Paşa bu hususa bilhassa önem vermiş ve padişaha sunduğu 3 Şaban 1284 (1867) tarihli lâyihasında müslüman olmayan tebanın devlete bağlılığını sağlamak için gerekirse bunlara bazı tavizler (ödünler) vermekten kaçınmamak gerektiğini belirtmiştir.[54]

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nda müslüman ve hristiyan teba hakkında uygulanacağı bildirilen hususları başlıca şu dört noktada toplamak mümkündür:

1- Bütün Osmanlı tebasının aralarında din ve mezhep farkı gözetilmeksizin can, mal, namus ve güvenliğinin devletçe garanti edileceği,

2- İltizam usûlü kaldırılarak vergilerin herkesin kazacına göre âdilâne bir şekilde alınacağı,

3- Askerlik görevinin bütün tebaya teşmil edilerek hakkaniyet üzere uygulanacağı,

4- Bir suçla itham edilenlerin muhakemelerinin açık yapılacağı ve kanunların uygulanmasında her din ve mezhepteki kişilerin kanun önünde eşit sayılacağı.[55]

Bu maddeler görüldüğü gibi Osmanlı devletinde o zamana kadar pek rastlanmayan bir hususu, devletin karşısında ferdi bir taraf olarak kabul etmektedir. Bu şüphesiz tanzimatın getirdiği yeniliklerin başında gelen bir olaydır ki kavram olarak zamanında gerekli etkiyi yaratmamış

53- *Düstur*, Birinci tertip, 1.4 vd.
54- Hayreddin, *Vesaik-i tarihiye ve siyasiye telebbüatı*, 5. Kitap, s. 703.
55- *Düstur*, birinci tertip, 1.4 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ise de, tanzimatın ileriye matuf yatırımlarından en önemlisini teşkil etmiş ve devletin rejim değişikliğinde en önemli rolü oynayan bir etken olmuştur.

Sadrazam Âli Paşa gerek öğretimi sırasında gerek görevli bulunduğu sırada Avrupada vatandaşa ferd olarak verilen büyük önemi görmüş ve bunu padişaha sunduğu bir raporda .."ferdlerin herşeyde olduğu gibi özellikle hürriyetlerinde eşit olduğu ve üyesi bulundukları toplumun işlerinde reyi bulunduğunu ve hatta o toplumun idare şekli ve durumunun vatandaşlarının reylerine göre tayin ve tesbit edildiğini" açıkca belirtmiştir.[56]

Tanzimat devri devlet adamlarının esas düşüncelerini belirtmesi bakımından özel bir önem taşıyan bu belgede yukarıda belirtilen hususu teyiden "işbu kaideler hâlen bütün Avrupa devletlerinde uygulanmakta ve devlet nazarında vatandaşların devlet işlerinde kullanılmasında katolik, protestan, yahudi ve dinsiz sözleri tamamen terkedildiğinden herkes kendisini her işe layık görmekte, aydınlanma ve yükselme kapılarının kendilerine açık olduğunu bilmekte ve bu esasları kendi memleketlerinde geliştirdikçe diğer memleketlere ve milletlere geçmesine de çalışmaktalardır" demektedir.[57]

Bu ve buna benzer hususlar dikkate alındığı takdirde tanzimat fermanının kısa metni içinde devletin siyasî, hukukî, adlî, ekonomik, kültürel birçok konularına yer verildiği görülür. Fakat bunlar hükümdar tarafından ihsan edilen bir takım teba haklarıdır. Ancak bu haklar hükümdarı hiç bir şekilde bağlayıcı değildir. Hükümdar bahşettiği bu haklara riayet edeceğine dair bakanları ve uleması önünde yemin etmiştir.[58] Topkapı Sarayı arşivinde 3084 numarada kayıtlı olan yemin metni şudur: "Hatt-ı Hümâyun'umda münderiç olan kavânin-i şer'iyenin harf be harf icrasına ve mevadd-ı esasiyenin füruatına dair ekseriyet-i âra ile karar verilen şeylere müsade eyliyeceğime ve hafi ve celi haricen ve dahilen taraf-ı hümâyunuma ilka olunan şeyleri kavânin-i müesseseye tevfik ve tatbik etmedikçe kimesnenin lehine ve aleyhine bir

56- Hayreddin, *a.g.v.*, V. 77.
57- Hayreddin, *a.g.v.*, aynı yer.
58- A.Şeref, *a.g.v.*, s.47

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hüküm ve ferman etmiyeceğime ve vazolunmuş ve olunacak kavaninin tagyirini tecviz buyurmıyacağıma vallah[59]..." Fakat bu yemine riayet edilmemesi halinde padişahlık görevinin düşeceğine dair metinde bir kayıt bulunmaması dolayısiyle ferman hukukî bir müeyyide olmaktan ziyade tarihi bir değer ifade eder.[60]

Tanzimat fermanı hukuk açısından incelendiği zaman onun hükümdarın yetkilerini sınırlayıcı ve kısıtlayıcı bir Charte olduğunu söylemek mümkün ise de bir anayasa olduğunu kabul etmenin mümkün olmadığı hususunda hemen bütün hukukçular müttefiktirler.[61]

Her ne kadar Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun bir anayasa olmadığı yetkililerce kesin şekilde ifade edilmiş olması onun anayasal vasfına halel getirmiyeceği gibi şüphesiz değerini de küçültmez. Bu itibarla onun Türkiyede anayasal hareketlerin başlangıcı olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür.[62]

YENİ KURUMLAR VE KURULUŞLAR

A- Dış Politika Gelişmeleri:

Osmanlı Devletinin dış politika anlayışında XIX. yüzyıldan itibaren esaslı bir değişmenin tezahürlerini görmek mümkündür. Kuruluşundan bu yana dış politikasında kendi siyasî görüşü mihrakında mutlak bir serbestlik içinde hareket eden devlet, bu yüzyıldan itibaren bu hareket serbestliğini yürütmeye muktedir olamamıştır. Bunda iki esaslı âmil müşahede edilir. Birincisi ve en önemlisi devletin artık gelişme ve yükselme devirlerinde olduğu gibi diger devletler karşısında ona kesin bir üstünlük sağlıyan ezici gücünü kaybetmiş olması, digeri de siyasî denge ve bunun sonucu ortaya çıkan devletlerarası hukukun teşekkül etmiş olmasıdır.

XVI. yüzyıl sonuna kadar sınırlarındaki devletlere karşı askerî ve teknik gücünün verdiği üstünlükle dış ilişkilerde istediği şekilde

59- Bilsel, " ayni makale", *Tanzimat*, I, 711, 3 nolu klişe.
60- Abadan, "ayni makale", *Tanzimat*, I, 43.
61- A. F. Başgil, *Esas Teskilat Hukuku*, İstanbul 1938, s. ; 33.
62- Y. Abadan, "aynı makale", s. 44.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hareket serbestliğine sahip olan devlet, bu yüzyıllarda Avrupada meydana gelen önemli gelişmelerden habersiz kalması ve bu gelişmeler sonunda kendisinden daha üstün bir güce ulaşan Avrupalı komşuları karşısında kısmen de kendi askerî ve teknik gücünün kaybolmasından dolayı yenilgilere uğrayışı, devletin yüksek yöneticilerini konu üzerinde durmaya zorlamıştı. ancak batıdaki bu üstünlüğün gerçek sebeplerini göremiyen yöneticilerin devlet kurumlarında giriştikleri ıslahat hiçbir sonuç vermemiş ve yenilgiler birbirini takibetmiştir. XVIII. yüzyıl yöneticileri daha ileri bir görüşle bunun sebeblerini anlamakta gecikmediler. Dış politikadaki bu yenilanlayışın tabiî bir sonucu olarak devletin Avrupa devletleriyle olan ilişkilerinde önemli değişiklikler meydana geldi.

Daha III. Selim zamanında Avrupanın büyük devletleri başkentlerine ikamet elçisi veya mukim elçi adı verilen daimi elçiler gönderilmeye başlandı. Tanzimat devlet adamları, başda Reşid Paşa olmak üzere bu konuya daha da önem vermişler ve bu görevlere gerçekten lâyık elemanlar atamaya bilhassa özen göstermişlerdir. Bu sebepledir ki Tanzimat döneminde bu elçilerin kısa süre sonra dışişleri bakanı ve sadrazam gibi devletin en yüksek makamlarına geldiği görülmüştür. Bu itibarla bu değişiklikler Tanzimat döneminde çok daha hızlı bir tempo içinde gelişme gösterdi.

Tanzimat devrinde meydana getirilen batılı kurumlar, batılı düşüncelerin basın yoluyla daha geniş halk kitlelerine yayılmasını sağladı. Esasen XVIII. yüzyıldan itibaren devletin dış politika vetziresi kendisinin de önemli bir üyesi olduğu batı dünyasının devletlerarası hukuku ve siyasî kuralları dışında kalmasına imkân bırkmıyordu. Çünkü, Osmanlı Devleti altıyüz yılı bulan bir zamandan beri Avrupa coğrafî bölgesinin geniş bir kısmına yerleşmiş bulunuyordu. Bu bakımdan Türkler bir Avrupa ülkesi sayılan Macaristan, Bulgaristan denilen coğrafî sınırlar içinde yaşayan halklardan dinî inançları dışında Avrupalı olmak bakımından hiç de farklı değildir. Nitekim, bugün Avrupa milletler topluluğunun meydana getirdiği ve yarının federal Avrupa birliğinin nüvesini teşkil eden Avrupa konseyinin tabii bir üyesi olan Türkiye'nin bir Avrupa devleti olduğunu kimse hiçbir şekilde ve surtette inkâr edemezdi.[63]

63- D. Hothan, *Türkler* (Çev. M. A. Kayabal), İstanbul 1973, s. 11 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Daha II. Mahmut devrinde, devleti tehdit eden büyük tehlikelerin, devletin kendi gücü ile karşılanamıyacağını iyice kavramış olan büyük devlet adamı Mustafa Reşid Paşa'nın dış politikada Avrupa devletlerinin desteğini sağlıyarak bu tehlikeleri önlemeye çalıştığını görüyoruz. İşte, tanzimatın dış sebebi sayılan bu politikanın tanzimat devri boyunca daha da gelişerek devletin dış politikanısını bu devletlere bağladığı görülmektedir. Her ne kadar tanzimatın ilanından evvel imparatorluğun bazı Avrupa devletleriyle Mısır meselesinin çözümlenmesi için 15 Temmuz 1840 tarihli anlaşma ve 13 Temmuz 1841 tarihli Boğazlar mukavelesi gibi anlaşmalar Osmanlı Devleti'nin ülke bağımsızlığı ve yurt bütünlüğünün Avrupa devletleri tarafından garanti edilmesi hususunda bir hüküm taşımamakla beraber, tanzimat sonrası ayni devletlerle devam ettirilen sıkı ilişkiler dolayısiyle 1853 Kırım Savaşı sonunda yapılan 1856 Paris Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin ülke bütünlüğünün anlşamaya katılan devletler tarafından garanti edilmesi mümkün olabilmiştir.[64]

Bu ise garantör devletlerin (İngiltere, Fransa, Prusya, Avusturya, İtalya ve Rusya) Avrupada bir devletler dengesi meydana getirmek ve bu suretle Osmanlı Devleti hakimiyeti altında bulunan ülkelerde mevcut ekonomik ve politik çıkarlarını korumak gayesinden başka bir hedef gütmuyordu.[65]

Görüldüğü gibi 1856 Paris kongresi ile tanzimatın siyasî tutumu, tanzimat devlet adamlarının benimsediği ve arzu ettikleri amaca ulaşmış sayılabilirse de, bu olay Avrupalılar nazarında Osmanlı devlet adamlarının düşündüklerinden çok başka şekilde mütalaa edilmiştir. Bu dış politika tutumu o zaman için devlete yararlı olmuş ise de, tanzimat fermanında yazılı ve 1856 fermeninda bir kerre daha teyid edilen hususları uygulamada gösterilen başarısızlık Avrupalıların geniş ölçüde devletin içişlerine karışmalarına sebep olmuş ve bu da devletin yarı sömürge olmasını intaç etmiştir.

Reşid Paşa'nın yetiştirdiği, fakat kendisinden ayrı görüşlere sahip olan Âli ve Fuad Paşa'ların onun yolundan ayrılmamakla beraber

64- C. Birsel, "aynı makale", *Tanzimat*, 1, 680.
65- C. Birsel, "aynı makale", aynı yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kendi siyasî görüşleri istikametinde hocalarının muhâlefetine ve hatta onlara karşı cephe almasına rağmen, bazı değişik yöntemler uyguladıklarını görmek mümkündür. Gerek kendi zamanlarında, gerek kendilerinden sonra ağır tenkitler yanında teşvik ve takdir de görmüş olan bu dış politikanın devletin nihaî mukadderatı üzerinde kesin bir etkisi olduğunu söylemek mümkün değilse de, iç politikada idare, askerlik, ekonomi ve kültür alanında meydana getirilen çeşitli devlet kuruluşları ile, devletin ortaçağ nizamına göre kurulmuş olan düzenini geniş ölçüde değiştirdiği doğrudur.

Tanzimat döneminin bu atmosfer içinde vukua gelen önemli dış problemlerinin başlıcaları:

1- Mısır meselesinin çözümlenmesi,

2- 1841 tarihli Boğazlar mukavelesi,

3- 1853-1856 Kırım Savaşı,

4- Bu savaş sonunda Paris'te, 1856 yılında imzalanan Paris Barış konferansı.

5- Islahat Fermanı.

1- Mısır Meselesi:

Bilindiği gibi Mısır meselesi aslında Tanzimat döneminde meydana gelmiş bir olay olmamakla beraber, sonuçlandırılması bu döneme rastladığından devrin önemli bir siyasâ konusunu teşkil etmiştir. II. Mahmut zamanında devletin varlığını ciddi şekilde tehdit eden bir olay haline gelen bu mesele, Mısır valiliğini ele geçirmiş olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Mısır'da yaptığı reformlarla, Fransızların da yardımı ile güçlenerek metbuu olan Osmanlı Devleti'nden, evvelce Mora isyanı dolayısiyle kendisine vâdedilmiş olan Girit valiliği yerine Suriye vilayetinin idaresini de istemesi ve bu isteğinin padişah II. Mahmud tarafından reddedilmesi üzerine başlamıştır. Mehmet Ali gönderdiği kuvvetlerle Suriye'yi işgal etmiş ve üzerine gönderilen kuvvetleri de mağlub ederek, Adana civarına kadar olan yerleri de zaptetmis ve Kütahya önlerine gelmişti.

Osmanlı boğazları üzerinde emelleri olan Rusya, Osmanlı Devleti'ne Mehmed Ali'nin sahip ve hakim olmasını politikasına uygun bulmadığından, Çar 1. Nikola, Sultan Mahmud'a yardım teklifinde bulundu. "Denize düşen yılana sarılır" misâli II. Mahmud büyük düşmanının

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bu teklifini kabul ederek Rusya ile Hünkâr İskelesi andlaşmasını yaptı. (1833) Boğazların Rusyanın kontrolüne geçmesinden endişe eden İngiltere ve Avusturya olaya karışarak Mehmed Ali ile padişah arasında bir anlaşma yapılmasını sağladılar. Kütahya Anlaşması (1833) ile Mehmed Ali Suriye'nin idaresi de kendisine verilmesi karşılığı Anadoludan kuvvetlerini çekmişti. Bu Anlaşmadan her iki taraf da memnun değildi. Bir müddet sonra Osmanlı orduları Mısır kuvvetlerini geri atmak için harekete geçti ise de. Nizip mevkiinde yine yenildiler (1839). Bu savaşın sonucunu öğrenmeden II. Mahmud ölmüş ve oğlu Abdülmecid tahta çıkmıştı.

Dışişleri bakanı ve aynı zamanda Londra büyükelçisi olan Reşid Paşa'nın gayreti ile ingilterinin işe müdahelesi sağlanarak Mısır meselesinin çözümlenmesi için devletlerarası bir kongre yapılması kararlaştırıldı. 15 Temmuz 1840'da Londra'da toplanan konferansda Mehmed Ali'nin yaşadığı sürece Suriye valiliği kendisinde kalmak ve Mısır valiliğinin kendi soyuna bırakılması kararlaştırıldı. Mehmed Ali buna razı olmayınca toplantıya katılan devletlerin donanmaları İskenderiye'yi bombard'mana başladı. Mehmed Ali anlaşmayı kabul zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti bu çok ciddi tehlikeyi Reşid Paşa'nın diplomatik manevraları ile kendi lehine çözümlemiş oldu.

2- Boğazlar Meselesi:

Tanzimat döneminin dış politikada devlet lehine çözümlenmiş olan önemli meselelerinden birisi de "Boğazlar Mukavelesi"dir. Mısır meselesinin çözümlenmesinden sonra Avrupa devletleri 1833'de II. Mahmud ile Rusya arasında yapılmış olan ve karşılıklı yardımlaşmayı öngören Hünkâr İskelesi Anlaşmasının boğazlar üzerinde Rusyaya sağladığı avantajlar, özellikle denizlerdeki çıkarları dolayısiyle İngiltereyi endişelendiriyordu. İngiltere'nin teklifi üzerine boğazların devletlerarası bir statüye bağlanması için Londrada bir toplantı yapıldı. (13 Temmuz 1841) Boğazlar Mukavelesi denilen bu konferansda boğazların korunmasının Osmanlı Devletine bırakılması kararlaştırıldı. Buna göre barış zamanında boğazlar bütün devletlerin ticaret gemilerine açık olacağı, savaş gemilerinin Osmanlı Devleti'nin izni ile boğazlardan geçebileceği esası üzerinde varılan anlaşma ile, Rusyanın 1833 tarihli Hunkâr İskele

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

si anlaşması ile elde ettiği geçiş serbestliği hükmü de kaldırılmış oldu.

Bu her iki olayın da Osmanlı Devleti lehine çözümlenmiş olması tanzimat döneminin şüphesiz bir dış politika başarısı idi. Başarının da dışişleri bakanı ve tanzimat döneminin lideri sayılan Mustafa Reşid Paşa'nın eseri olduğu muhakkaktır.

3- 1853 Kırım Savaşı:

Tanzimat döneminin en önemli dış politika olayı 1853 yılında Osmanlı devletinin Rusya ile giriştiği Kırım Savaşıdır. Olay, Rusyanın Osmanlı boğazları üzerinde uzun zamandar beslediği muhteris emellerinin gerçekleşmesi için giriştiği yeni bir teşebbüstür. Bilindiği gibi Rusya 1774 de Osmanlı Devleti ile yaptığı Küçük Kaynarca barışının 7. Maddesine dayanarak imparatorlukdaki Ortodoks halkların koruyuculuğu rolünü oynamakta idi.

Daha önce de Rusya Kudüs ve civarındaki hristiyanlarca kutsal sayılan yerlerin korunmasında kendisinin de hak sahibi olmasını istemiştir. Çünkü, buradaki kutsal yerlerin bakımı ve korunması görevi Kanunî Sultan Süleyman devrinden beri katolik Fransızlara verilmiştir. Kutsal yerler problemi adı verilen bu meselenin çözümü için 1853 yılında Rusya İstanbula olağanüstü elçi olarak Prens Mençikof adında birisini göndermişti. Mençikof eski teklifin yanında yukarıda belirtildiği gibi, Kaynarca Barışına dayanarak Osmanlı ülkesindeki Ortodoks tebanın haklarının koruyuculuğu görevinin de kabul edilmesi isteğinde bulunduğundan bu teklifin dışişleri bakanlığının İngiliz ve Fransız hükümetleriyle görüşüp anlaşmasından sonra reddedilmesi üzerine Rusya Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Tanzimatın başmimarı sayılan Reşid Paşa'nın diplomatik bir başarısı olan Fransa ve İngiltere ile bir ittifak anlaşması yapıldı. Bu ittifaka bir süre sonra Avrupa'da siyasî varlığını göstermek ve İngiltere'nin dostluğunu sağlamak amacıyle Sardunya Krallığı da katıldı. Müttefik orduları Rusyanın Karadeniz kıyısındaki Sivastopol müstahkem mevkiini kuşattılar. Rus Çarı I. Nikola'nın savaş sırasında ölümü üzerine yerine geçen II. Aleksandr'ın barış teklifi kabul edilerek Paris'te bir barış andlaşması yapılmasına karar verildi.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

4- Paris Kongresi:

Paris toplantısından önce müttefik devletler murahhasları 1 Şubat 1856 tarihinde Viyanada buluşarak barış görüşmeleri sırasında ele alınacak konuları tesbit ederken, Rusların Osmanlı idaresindeki azınlıklar hakkında herhangi uygunsuz bir teklifte bulunmasını önlemek maksadiyla padişahın hristiyan azınlıkların siyasî haklarının düzeltileceği ve müslüman teba ile eşit haklara sahip olacaklarına dair bir ferman yayınlamasını uygun buldular. İstanbul'daki İngiliz ve Fransız büyükelçileriyle dışişleri bakanı olan Âli Paşa tarafından fermanın esasları hazırlandı.

12 Cemaziyülâhir 1272 (18 Şubat 1856) tarihinde ilân edilen ferman esas itibariyle Tanzimat Fermanında belirtilmiş olan hususları teyitten başka birşey olmamakla beraber, hazırlanış ve muhtevasında belirtilmeye çalışılan maddeler yönünden eski fermandan oldukça farklılık göstermektedir. Asıl amacı yukarıda da belirttiğimiz gibi Paris kongresinde Rusyanın, Osmanlı Devleti'nin hristiyan tebası hakkında yeni bir takım taleblerde bulunmasını önlemek olan bu ferman, amacının tersine gelişmelere sebep olmuş ve yeni müdahalelere yol açmıştır.

Kırım savaşını galip devlet olarak bitirmiş olan Osmanlı Devleti 30 Mart 1856 tarihinde sona eren Paris kongresine dışişleri bakanı Âli Paşa'nın başdelege olarak bulunduğu bir heyetle katılmıştır. Osmanlı Devleti bir Avrupa devleti olarak böyle devletlerarası bir toplantıya ilk defa katılmakta idi. Daha evvel Avrupa devletleri Osmanlı İmparatorluğunu medeni bir avrupa topluluğu olarak görmediklerinden, bu çeşit toplantılara davet etmedikleri gibi, Avrupa devletler hukuku haklarından yararlanmasını da mümkün görmüyorlardı. Bu nedenle Osmanlı Devleti'nin Paris Kongresine bir âkid devlet olarak katılması şüphesiz yararına bir olaydı. Bunda Tanzimat ve Islahat Fermanı gibi bildirilerle memlekette girişilen ve modern bir devlet olmayı amaçlayan ıslahat teşebbüslerinin önemli bir rolü olduğu kesindir.

Paris Andlaşması Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir merhaledir. Bu Andlaşma ile devlet artık Avrupa devletler topluluğunun bir üyesi olarak kabul edilmiş ve bu sebeple de Avrupa devletler hukuku prensiplerinden yararlanma hakkını elde etmiştir. Andlaşmanın (7.) madde

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

si bu hususu "... Devletleri Bâb-ı Ali'nin Avrupa âmme hukuku ve konseyi çıkarlarına iştirake kabul edilmiş olduğunu ilan ederler ve bu devletlerin her biri Osmanlı İmparatorluğu'nun bağamsızlığına ve topraklarının temamiyetine riayet etmeyi ayrı ayrı taahhüt ederler ve bu taahhüdlerinin yerine getirilmesine müştereken kefil olurlar. Bunun sonucu olarak da hükmü bozabilecek her harekete umumi çıkarlara dokunulmuş nazariyle bakacaktır" şeklinde belirtmiştir.[66] Bu ayni zamanda Os manlı Devleti'nin mülki bütünlüğünün âkid devletlerin garantisi altına girmesi demekti. Ayni maddenin diğer bir paragrafında ise âkid devletler "Osmanlı Devleti'nin Avrupa âmme hukuku ve konseyi faydalarına iştirak etmeye kabul olunduğunu ilan eder" demek suretiyle bu hakkı resmen dünyaya bildirmiş oluyordu.

Bu hüküm devletin bundan sonraki dış ilişkilerinde yeni bir dönemin başladığını göstermesi bakımından önemli bir husustur. Osmanlı Devleti yüzyıllarca, güçlü olduğu devirlerde bu prensiplerden faydalanmayı düşünmemişti. Çünkü buna ihtiyaç duymamıştı. Dış politikasını kendi gücü ile tayin ve tesbit edebiliyordu. Hatta, kendisini avrupa hükümdarlarıyle eşit saymayı bile kabul etmiyor, Roma ve Bizans imparatorları gibi hâkim bir güç olarak görüyordu. Bu sebepledir ki Avusturya İmparatorlarını ancak 1606 tarihli Zitvatorok barışı ile kendilerinde eşit saymayı kabul etmişti.

Paris konferansında Osmanlı başdelegesi olan dışişleri bakanı Âli Paşa, imparatorluğun bir Avrupa devleti olduğunun kabulünü dikkate alarak kapitülasyonların meydana getirdiği kargaşayı gidermesi için kongrenin bir karar alması gerektiğini ileri sürmesi delegelerce genellikle olumlu karşılanmış ise de, bunun her devletin Bâb-ı Ali ile ayrı ayrı görüşerek bir çözüme bağlanmasının daha uygun olacağı kabul edilerek mesele geçiştirilmiştir.[67]

Paris kongresinde Bâb-ı Ali'nin imparatorluktaki hristiyan teba için ıslahat fermanı ile kabul ve ilân ettiği ıslahatın tasrih edilmiş olması Osmanlı devlet adamları tarafından büyük bir tepki ile karşılanmıştır. Özellikle Reşid Paşa bunu büyük bir hata olarak kabul ediyordu. Çünkü

66- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 130.
67- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 76.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bu madde ile yabancı devletlerin imparatorluğun içişlerine karışmayı bir hak olarak göreceklerini, yani müdahale bir çeşit meşruiyet kazanmış olacaktı. Paris konferansı gündemini tesbit için Viyana'da müttefik devletler delegeleri ile yapılan toplatıda bu konu görüşüldüğü sırada dışişleri bakanı Âli Paşa azınlıkların himayesi konusunun konferansda görüşülmesinin doğru olmıyacağı hakkında ileri sürdüğü görüşler müt-tefik delegeleri tarafından kabul edilmemiş, konu gündeme alınmıştı. Reşid Paşa haklı olarak bu maddenin ileride devletin içişlerine müdahale için meşru bir sabep olacağını ileri sürmüştü. Kendisi o sırada görevli olmadığından bu konuda etkili olamamıştı.

Konunun nezaketini gören ve ileride bunun devlet için bir tehlike teşkil edebileceğini anlıyan başdelege Âli Paşa maddenin metin dışında kalmasına engel olamamış ise de, bu yedinci madde dokuzuncu maddeye bağlanırken sonuna "bu madde âkid devletlere imparatorluğun içişlerine karışma hususunda hiçbir şekilde hak ve yetki vermiyecektir" açıklamasını koydurmuş ise de uygulamada bunun hiçbir faydası olmadığı kısa bir süre sonra görülmüştür.[68] Diplomasi mesleğinde Avrupada'ki meslekdaşları arasında üstünlüğü ve başarısı kabul edilmiş olan Âli Paşa'nın bu paragrafın ileride yaratacağı tehlikeyi görmemesi mümkün değildi. Nitekim, Paris'ten Bâb-ı Âli'ye gönderdiği 7 Mart 1856 tarihli telgrafında paragrafın andlaşma metnine konmasına bütün ısrarlarına rağmen engel olamadığını üzülerek bildirmiştir.[69]

1856 Paris barış andlaşması şüphesiz tanzimatçıların en büyük başarısı sayılmakta ise de uygulaması bakımından ne yazık ki imparatorluğun sonunu hazırlayan bir çıban olmuştur. Andlaşmanın 9. maddesi devletin Gülhane ve Islahat fermanlarında parlak cümlelerle ifade edilen hususları zamanında yerine getiremeyişi yüzünden ki bu yönetimin güçsüzlüğünden kaynaklanmıştır. Çeşitli dış müdahaleler dolayısıyle önce yarı sömürge olmasına ve sonunda ise yıkılmasında başlıca etken olmuştu.

5- Islahat Fermanı (1856):

1839 ile 1876 yıllarını kapsayan Tanzimat döneminde Sultan Abdülmecid tarafından iki ferman çıkarılmıştır. Bunlardan birincisi

68- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 131.

69- Hayreddin, *Vesâik-i tarihiye ve siyasiye tebbuatı* s. 57.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olan ve okunduğu yer dolayısiyle "Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu" adı verilen 1839 Tanzimat fermanı ile, 1856 yılında ilân edilen ve adına "Islahat Fermanı" denilen padişah buyruğu, politika dilinde "Şart" adı verilen ve muhtevaları bakımından birbirinden pek farklı olmayan siyasî birer belge niteliğinde olmakla beraber, ikisi arasında hazırlanış ve ilânındaki zaruret dolayısiyle bâzı farklar bulunmaktadır.

1839 Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu bilindiği gibi Sultan Abdülmecid'in tasvibi ve bütün devlet adamlariyle ulemanın kabulünden sonra, dışişleri bakanı Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanmış ve büyük bir merâsimle Gülhâne Bahçesinde okunarak dünyaya ilân edilmiştir. Aradan onyedi yıl geçtikten sonra 18 Şubat 1856 (12 Cemaziyülahar 1272) tarihinde ilân edilen Islahat Fermanı imparatorluğun duyduğu bir lüzum ve ihtiyaçdan ziyâde, Kırım Savaşına müttefik olarak katılmış olan Avrupa devletlerinin, Rusyanın Osmanlı imparatorluğundaki ortodoks azınlıklar hakkında ileri sürdüğü istekleri önlemek için gösterdikleri lüzum dolayasiyle ilân edilmiş ve fermanda yazılı hususlar İstanbul'da İngiliz ve Fransız elçileriyle o zaman dışişleri bakanı olan Âli Paşa tarafından hazırlanmıştı.[70] Esâsen ferman metninde, dost devletler tarafından yapılan uyarı ve tavsiye üzerine hazırlandığı mukaddime kısmında belirtilmiştir.[71]

Islahat Fermanı görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin lüzum hissettiği bir gerekçeye dayanmamakta, tamamen dış politika etkisi ile ilân edilmiştir. Muhtevası bakımından ise Gülhâne Fermanında belirtilen esaslardan pek farklı değildir. Ancak hristiyan teba hakkında daha detaylı ve daha geniş bazı haklar üzerinde durulmuştur. (Fermanın tam metni kitabın sonundaki ekler arasındadır).

18 Şubat 1856 (12 Cemaziyülahar 1272) tarihinde Bâb-ı Âli'de yerli yabancı dinleyiciler önünde okunmuş ve Paris Muâhedesinde tesbit edilen bir madde ile bütün yabancı devletlere gönderilmiştir.

1856 tarihli Islahat Fermanında belirtilen başlıca hususlar şunlardır:

1- İmparatorluk sınırları içinde yaşayan bütün halkların can, mal,

70- E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi* (2. Baskı), Ankara 1976, VI, 5.
71- *Düstur*, Birinci tertip, I,8.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ırz ve namuslarının devlet tarafından korunacağı.

2- Herkesin kanun önünde eşit olacağı.

3- Bütün halkların mal güvenliğine sahip olacağı ve bu hakka saygı gösterileceği.

4- Bütün vatandaşların hiçbir fark gözetilmeksizin devlet hizmetlerine kabul edileceği ve askerlik görevi yapacağı.

5- İltizam usulünün kaldırılarak halkın devlete vergisini kendisinin vereceği ve bu işlemde eşitliğin temin edileceği.

6-Mahkemelerde din farkı olmaksızın herkesin şahit olabileceği.

7- Mahkûmların idam veya affının padişaha âit olduğu.

8- Mahkemelerin açık olacağı ve kararların yayınlanacağı.

9- Suçluların ve mahkûmların mallarının müsâdere edilmiyeceği, kendilerine işkence yapılmayacağı.

10- Ceza ve cinayet dâvalarının karma mahkemelerde görüleceği, kanunların buna göre hazırlanacağı.

11- Hristiyanların dini haklarının korunacağı.

12- Patrikhanelerin veya diğer müslüman olmayanlara âit dinî meclislerin hukuk dâvalarındaki yetkilerinin devam edeceği.

13- Bu meclislerin vilayet meclisleri ile Ahkâm-ı Adliye'de temsilci bulunduracakları.

14- Rüşvetin kesinlikle kaldırılacağı.

Görüldüğü gibi, Islahat Fermanı hemen hemen Gülhâne Hatt-ı Hümâyun'nda esasları belirlenmiş olan hususların daha detaylı olarak ilânından başka bir özellik göstermemektedir. Esas mesele hristiyanlarla müslümanlar arasındaki farklılıkların kaldırılması idi. Çünkü şeriat hükümleri müslümanlarla hristiyanlar arasında farklılık yaratmakta idi. Bunu gidermek için fermanda bazı ayrıcalıklar getirilmiştir.

Islahat Fermanında esasda Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'ndan farklı hususlar bulunmamakla beraber, fermanın Paris Andlaşmasında söz konusu edilmesi ve bir madde halinde belirtilmesi, ileride imzacı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmalarına sabep olacağından başta eski sadrazam Mustafa Reşid Paşa olmak üzere Âli Paşa'nın muhâlifleri tarafından haklı olarak tenkit edilmiştir. Paris And-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

laşmasının 9. maddesinde aynen söyle denilmiştir. "Osmanlı Padişahı tebasının refah ve mutluluğunu sağlamak için sürekli gayretleri cins ve mezhep farkı gözetmeksizin hepsinin mevcut durumlarının düzeltilmesi ile memleketindeki hristiyan kavimler hakkındaki koruyucu niyetlerini açıklayan bir ferman çıkarmış ve bu konudaki duygularına yeni bir delil göstermek niyetiyle yüksek düşüncelerinden doğan bu fermanı andlaşmayı imzalayan devletlere bildirmeye karar vermiştir. Şurası önemlidir ki bu bildiri, adı geçen devletlere hiçbir şekilde gerek topluca gerek ayrı ayrı padişahla tebası arasındaki ilişkilere ve devletin içişlerine karışma hak ve yetkisi vermez." 72

Görünüşte bu madde üzerinde durulduğu kadar önemli olmadığı sanı labilirse de, Osmanlı Devleti'nin bu fermanda yazılı hususları uygulamada başarılısızlığı halinde imzacı devletlerin uygulanması konusunda yapacakları müdâhaleleri önlemek mümkün olamıyacaktı. Nitekim, olaylar bunu doğrular mahiyette geliştiğinden bu maddeye dayanılarak müdâhaleler önlenemez bir hale gelmiştir. Reşid Paşa konunun öneminden dolayı padişaha sunduğu bir lâyihada durumu bütün açıklığı ile belirtmiştir. 73 Bu lâyihada Reşid Paşa maddenin kabulünün Rusyanın Osmanlı Devleti'ne karşı açtığı savaşın sebebi olarak ileri sürdüğü istekleri kabul etmek demek olduğunu belirtmektedir.

Bu görüşlerin ne kadar doğru olduğu andlaşmanın imzalanmasından kısa bir süre sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Müdahaleler esasen andlaşmanın imzalanmasından önce başlamıştır. İstanbuldaki İngiliz büyük elçisi Cannig (74) Bâb-ı Âli'nin iç ve dışa âit bütün işlerine karışıyor ve istediklerinin kabulünü sağlıyordu. Âli Paşa Sadrazmlığı sırasında Londra elçisi Muzürüs Paşa'ya yazdığı mektubda bu adamdan acı acı şikâyet ederek değiştirilmesi hususunda İngiltere hariciyesi nezdinde teşebbüste bulunmasını istiyordu. 75

72- E.Z. Karal, *a.g.e.*, V, 250

73- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 132

74- Sonradan bu başarılarından dolayı "Lord" unvanı verilmiş ve Stradfordt Cannig adını almıştır.

75- Âli Fuad Türk geldi. *Rical-i mühimme-i siyasiye* s. 56 vd., İstanbul 1928, s. 56 vdd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Yine bu müdâhaleler dolayısiyle padişahlar sık sık sadrazam ve dışişleri bakanlarını değiştirmek zorunda kalıyorlarda. Çünkü büyük devletlerden birisinin herhangi bir konu hakkındaki baskısını gidermek için padişah o devletin politikasına yatkın kişiyi, o mevkie lâyık olup olmadığını ve o işi başarıp başaramıyacağını dikkate almadan sadrazam yapmayı bir çare olarak görüyordu. Bu sebepledirki özellikle Paris Andlaşmasının imzasından sonra Osmanlı Devleti sık sık sadrazam ve dışişleri bakanlarını değiştirmek zorunda kalmıştır. Abdülmecid ve Abdülaziz devrinde sık sık sadrazam değiştirilmesinin bir sebebini de burada aramak lâzımdır.[76] Tabii bu değişiklikler devlet işlerinin zamanında görülmesine de engel oluyordu.

B - HUKUK VE ADALET ALANINDA YENİLİKLER

Tanzimatın Türk hukuk sistemine yepyeni bir kavram getirdiğini söylemek ve bu sebeple Türk hukuk tarihinde bir dönüm noktası olduğunu belirtmek tarihi bir gerçeği yansıtmaktır. Çünkü Tanzimat döneminde üzerinde en çok durulan husus yeni bir hukuk nizamının kurulmasını sağlamak olmuştur. Bu bakımdan Tanzimat Osmanlı Devleti'nde meşruiyetin bir çeşit ifadesidir. Bilindiği gibi bir devlette meşruiyetin varlığı ancak iyi bir hukuk sisteminin kesin kurallarının mevcudiyeti ile ölçülür. Gülhâne Hatt'nın bir çok yerinde meşruiyet ve kanunilik konusunun tekrar edilmiş olması tanzimatın esas âmillerinden birisinin kanunlaşmak olduğunun delilidir.[77]

Padişah Abdülmecid Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile tebası için vâdettiği ve yemin ederek uygulıyacağını söylediği bazı ferdi hakların korunması için kanunlar çıkarılacağını bildirmiş ve bu kanunlara herkesden önce kendisinin uyacağını yemin merasiminde teyid etmişti.

Tanzimattan önce imparatorluk adaletinde mevcud hukuki hükümler dinî veya örfî kurallardan çıkarılmıştır. Cezaî hükümler ise ge-

76- Yalnız Abdülmecid zamanında (1839-1861) 22 ve Abdülaziz zamanında da (1861-1876) 16 sadrazam değişmiştir.

77- H.V. Velidedeoğlu, "Tanzimatta Kanunlaşma hareketleri", *Tanzimat*, I 168.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
nellikle şeriat hükümlerinden faydalanılarak konulmuştu. Devletin teşkilât, arâzi, vergi ve teb'a haklarına ait olan idari hükümler ise daha ziyâde örfî ve hukuki esaslar gözönünde bulundurularak hazırlanmıştır. Bundan dolayı imparatorlukta modern ve çağdaş anlamda kanunlaştırma hareketi ancak Gülhane Hatt-ı Hümâyunu'nun ilânı ve onu takibeden Tanzimat döneminde başlamıştır.[78]

Bir müslüman toplumu olan Osmanlı Devleti islâm âlemindeki benzeri devletler gibi islâm hukuku esaslarına göre, yani şeriat düzeni ile yönetilmekte idi. Bütün hukuk sistemi bu esasa göre düzenlenmişti. Şeriat nizamında bütün yetkiler emirde yani devlet başkanında toplanmış olduğundan emirin emirleri kanun gücünde sayılıyordu. Bu sebeble bu sistemin yürütüldüğü devletlerde keyfî bir hukuk sisteminin hâkim olduğu düşünülebilirse de gerçeğin böyle olmadığı islâm hukuku demek olan islam fıkhı incelendiği zaman açıkca görülür. Emirler adlî icraatlerini gelişigüzel ve subjektif mesnedlere dayanarak yapamazlardı.Şeriat hükümleri emirlerin adlî hüküm ve icralarını sıkı bir disiplin altına almıştı. Ne var ki bu her zaman için geçerli olmıyabiliyordu. Zalim ve müstebit emirler tarihin her döneminde ve her toplumda görüldüğü gibi, Osmanlı Devletin'de de sık sık rastlanmıştır. Bu itibarla Osmanlı Devleti'nde de keyfilik her zaman görülegelmiş bir haldi. İşte bu sebeple Tanzimatın getirdiği en önemli yenilik, keyfilik yerine meşruiyetin geçirilmek istenmesidir. Bunda ne derece başarılı olunduğu tanzimat devri olaylarının incelenmesinde açıkca görülür. Bu husus aslında tamamen ayrı bir konudur. Önemli olan tanzimatın bu sahada yapmak istedikleri ve bu amaçla yaptıklarıdır.

Tanzimattan önce Osmanlı Devleti'nin ferd-devlet münâsebetleri hemen tamamen şeriatın temel kaynağı olan Kur'an ve hadislere dayanmakta idi. Bunun yanında hususî hukuka ait konular üzerinde padişahlar tarafından özellikle Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman devrlerinde tedvin edilmiş olan kanunların mevcut olduğu bilinmekte ise de şeriat esasları yanında örf ve âdetlere dayanılarak hazırlanmış olan bu kanunların tam olarak uygulandığı hiçbir zaman söylenemeyeceği gibi özellikle tanzimattan önceki yüz,yüzelli yıllık

78- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 171 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dönemde âdeta uygulanmaktan kalkmış ve keyfîlik tam anlamı ile geçerli hale gelmiştir. Bundan dolayıdır ki tanzimat döneminde çıkarılan her iki fermanda kanunsuzlukların giderilmesi ve halkın devlete karşı olan güvenini sağlayacak kanunların biran önce çıkarılması konusu üzerinde önemle durulmuştur. Gülhane Hatt-ı Hümâyununda Padişah Abdülmecid "bundan böyle Devlet-i Aliye ve memâlik-i mahrûsamızın hüsn-i idâresi için bazı yeni kanunların çıkarılması, bu kanunların esası da can, mal, ırz ve nâmus güvenliği ile vergi adâleti, askerlik süresinden ibâret olduğu" nu önemle belirtmiştir. Bu suretle "masuniyet-i şahsiye" denilen insanın en tabii hakları ve mülkiyet yani mal güvenliği anlatılmıştır. Bunları korumak için de müeyyideleri getiren kanunlar çıkarılmıştır. Çünkü halkın devlete karşı güveninin kaybolmasının başlıca sebebi kanun ve nizam fikrinin yok olması idi. Bunun sağlanması için mutlaka yeni kanun ve nizamların çıkarılmasına ve halkın devlete karşı güveninin sağlanması kadar imparatorluk içindeki geniş hristiyan kitlelerinin haklarının sağlanması yolunda hristiyan avrupanın devletin içişlerine karışmalarının da önlenmesi mümkün olacaktı. Bunu iyi değerlendirmiş olan tanzimatın önderleri çeşitli konularda girişikleri reform hareketlerinin başında yeni kanunların çıkarılmasını ve uygulanmasını öngörmüşlerdir. Bu sebeble de reform alanında ilk olarak bu konuyu ele almışlar ve fermanın ilanından bir sene sonra 1840 (1256) yılında ceza kanunnamesini çıkarmışlardır.

Padişah Abdülmecid konunun önemini dikkate alarak Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nda kanunları hazırlıyacak olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliye üyelerinin daha da artırılarak bakanlar kurulunun da toplantılara katılıp kurulda herkesin fikir ve kanaatlerini serbestçe söylemelerini, can, mal güvenliği ile vergi adâleti konularına dair gerekli kanunların biran önce çıkarılmasını ve onaylanmak üzere makamına sunulmasını istemiş ve çıkarılacak bu kanunların kendisi tarafından da uygulanacağını Topkapı Sarayı'ndaki "Hırka-i Şerîf" odasında bütün ulema, vükela ve ümera önünde yemin etmiştir.[79]

Osmanlı Devleti'nde çağdaş anlamda kanun koyma usulü ilk defa Tanzimat döneminde başlamıştır Bu dönemde çıkarılan, gerek Gülhâ-

79- *Düstur*, Birinci tertip, I,7.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ne ve gerek Islahat fermanlarında ortaya atılan yeni esasların yeni kanunlarla pekiştirildiğini görmekteyiz. Bununla beraber çıkarılan kanunların en başında şeriata uygun olmaları her iki fermanda da açıkca belirtilmektedir.

Fermanın ilânından bir sene geçmeden kanunların hemen hazırlanmasına başlanması, birçoklarının ileri sürdüğü gibi batılı devletlerin baskısından ziyâde, ekonomik zorunlukların yeni bir düzen ihtiyacını duyurmasından ileri geldiğini kabul etmek lâzımdır. Çünkü bu kanunlar batıda olduğu gibi XVIII. ve XIX. yüzyıllarda sistematik hukuk nazariyelerinin bir sonucu olarak ortaya konmuş değildir.[80]

Osmanlı Devletin'ndeki kanunlaştırma hareketinin bir diğer esaslı âmili de saltanatın ve dolayısiyle devletin güçlendirilmesidir ki, bu da esâsen tanzimat hareketinin ana sebeplerinden birisidir. Bir başka sebeb de imparatorluktaki hristiyanların istedikleri hakların sağlanması için Avrupa devletleri tarafından hükümet üzerindeki ağır baskılardır. Bazılarınca fermanın Avrupa devletleri elçilerine duyurulmasını işaret eden paragrafın bu baskı dolayısıyle konulmuş olduğu ileri sürülmektedir.[81]

Tanzimat döneminde pek çok kanun çıkarılmıştır. Bunları yabancı devletlerden iktibas suretiyle alınarak çıkarılanlar ve yerli kanunlar olmak üzere iki kategoride toplamak mümkündür. Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nda memleketin ihtiyacı olan bu kanunların nasıl hazırlanacağına dair hükümler bulunmaktadır. Bu hükümlere göre kanunlar "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" tarafından hazırlanacak ve padişah tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecektir. Bakanlar kurulu üyelerinin de katıldığı bu meclisde hazırlanan kanunlar kurula iştirak eden bütün üyelerin fikir ve mütalaaları alınmak suretiyle yazılacaktır. Hatt-ı Hümâyun'da bu husus üzerinde önemle durulmuştur.

Tanzimat döneminde yabancı ülke kanunlarından faydalanılmadan hazırlanan kanunların başında 1256 (1840) ve 1267 (1851) tarihli ceza kanunları bulunmaktadır. Bunları 1857 (1276) tarihli arazi kanunu ile 1868 (1285) tarihli "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" adını taşıyan ka-

80- İ.H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", *Tanzimat*, s. 164 vd.
81- İ.H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 168 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

nunlar izlemiştir.

Başka milletlerin kanunlarından faydalanılarak hazırlanan kanunlar arasında en mühimmi Ticaret kanunu ve buna yapılan eklerdir.

Bir aralık Fransız medeni kanunu (Cod Civil) nun Türkçeye tercüme edilerek bazı değişikliklerle bize göre hazırlanması düşünülmüş ise de, ulemanın ağır baskısı bunun gerçekleşmesine engel olmuştur.[82] Âli Paşa, Padişah Abdülaziz'e gönderdiği 3 Ramazan 1284 (29 Aralık 1867) tarihli lâyihasında "...bir de başlıca şikâyet bizim mahkemelerden olduğundan ol bâbda dahi bir yol bulunup ve Mısır'da yapılmakta olduğu gibi Cod civil dedikleri kanunnâme tercüme ettirilip deavi-i muhtelite mehâkim-i muhtelite de kanunnameye tatbiken ruyet ettirilmek zaruri görünür. Bunun dahi ahkâm-ı celile-i şer'i şerife kat'a dokunmıyarak sair nizamı mehakim misillu tanzimi kabil olur.[83]

Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nda derhal hazırlanması bildirilen Ceza Kanunnâmesi fermanın ilanından bir sene sonra tamamlanarak yürürlüğe girmiştir. 1 Rebüyyülevvel 1256 (3 Mayıs 1840) tarihinde yayınlanmış olan bu kanun tamamen yerli gelenekler, örf ve âdetlerle toplumun özellikleri dikkate alınarak hazırlanmıştır. Kanunda Avrupa kanunlarından hiçbir iktibas (alıntı) olmamakla beraber, bu kanunların hazırlanış tekniği gözönünde bulundurulmuştur.[84]

Bu kanunun yayınlanmasından onbir sene sonra yani 15 Ramazan 1267 (14 Temmuz 1851) de eski kanunun yetersizliği ve noksanları dikkate alınarak yeni bir kanun daha hazırlanmıştır. Bu kanunda şeriat hükümlerine daha geniş yer verilmiştir.

En son olarak çıkarılan 28 Zilhicce 1274 (9 Temmuz 1858) tarihli olan bu kanun uzun yıllar kullanılmış ve 1926'da yeni Türk Ceza Kanununun kabulü üzerine yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kanunname 1810 tarihli Fransız ceza kanunu esas alınarak hazırlandığından birçok layik hükümleri ihtiva ettiği gibi [85] kanun tekniği bakımından eskilerden daha iyi hazırlanmıştır.

82- H.V. Velidedeoğlu"Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat*, I, 199.

83-A.F. Türkgeldi, a.g.e. ,s. 127.

84- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 176 vd.

85- T. Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku", *Tanzimat*, I, 230

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tanzimat döneminde çıkarılan en önemli kanunlardan birisi şüphesiz 1274 (1858) tarihli Arâzi Kanunnâme-i Hümâyunu'dur.[86] Bu kanun Tanzimat döneminde meydana getirilmiş olan her bakımdan yerli ve orijinal bir kanundur. Bu kanunun hazırlanmısanda yabancı kanunlardan hiçbir şekilde faydalanılmamış, tamamen eski kanunlar kısmen birleştirilerek, bâzı maddeler atılarak ve kısmen tâdil edilerek meydana getirilmiştir. Kanun, yerli örf, âdet ve geleneklerle müslüman-türk sosyal yapısının özellikleri dikkate alınarak hazırlanmıştır. Hazırlanış tarzı batı kanunlarının hazırlanışındaki kanun yapma tekniğine uygundur. Toprak hukuku bakımından esaslı hükümleri de ihtiva eden eski arâzi kanunlarından faydalanılarak günün şartlarına uygun şekilde hazırlanmış olan bu yeni kanun, yüzyılların bu konudaki birikimi olan hukuk gelişmesinin bir sonucu olmuştur.[87] Tek kusuru bir kısım topraklar için eski şer'i hükümlerin geçerli olduğunu söylemekle yetinmesidir.[88]

Türkiyede pek eskiden beri arazi hukuku üzerinde dikkatle durulmuş ve bunların bozulmasına meydan verilmemiştir. Bunun temini için tapu kütüğü müessesesi kurulmuş ve yozlaşma önlenmiştir.

Taklitcilikten kurtulamamış olmakla suçlanan tanzimat reformatörlerinin böyle bir kanun çıkarabilmiş olmaları onlar hakkındaki bu suçlamaları unutturacak bir olaydır. Çünkü bu kanunnâme her bakımdan gerçekten mükemmel bir kanundur. Toprak hukuku alanında bir çok devletlere nazaran çok mazbut ve şuurlu bir çalışma eseri olan bu kanun, orijinal Türk toprak hukukunun geliştirilerek yani modern bir "codification" sonucunda mükemmel bir "cod" meydana getirilmesini sağlamıştır. 1274 tarihli bu arazi kanunnamesi bu bakımdan tanzimatın meydana koyduğu en başarılı ve halis yerli karakterli bir eserdir.

Arazi Kanunnâmesi Ahmet Cevded, Mehmet Rüşdü Paşa'larla Arif ve Tahsin adındaki kişilerden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmıştır.[89] Kanun taslağı tamamlandığında "Meclis-i Tanzimat" tarafından incelendikten sonra hükümete sunulmuş ve 23 Şevval 1274 (16

86- *Düstur*, Birinci tertip, I,165.
87- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 181 vd.
88- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 181 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Haziran 1858) tarihli padişah buyruğu ile yürürlüğe konmuştur.[90] Bu kanun timar sisteminin kaldırılmasından ve yeni Mansûre ordusunun (Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye) kurulmasından sonra arâzinin yeniden düzenlenmesi gerektiğinden bahsedilerek meydana getirildiği kanunun önsözünde açıklanmıştır.[91]

İmparatorluğun eski dönemlerinde toprak hakkında çıkarılmış olan kanunlar bir sırlamaya tâbi tutulmadığından çok karışıktı. Komisyon bunları bir araya getirerek birbiriyle ilgili kanunları yeniden düzenlemiştir. Hazırlayıcılar eski kanunlarda yazılı hükümleri ve deyimleri zamanın değişen şartlarına göre değiştirirken gerçekten mükemmel bir sistem uygulamışlardır.[92]

Kanunda her yeni madde için bir padişah emri çıkarılmış olması kanunnâmeye ayrı bir sağlamlık kazandırmıştır. Kanun taslağı Bâb-ı Fetvâ'da (Şeyhülislamlık Dairesinde) incelendikten sonra gerekli düzeltmeler ve ilâveler yapılarak şeriate uygun olduğu bildirilmiştir. Kanun bir mukaddime ile üç bölümden oluşmaktadır.[93]

1274 tarihli Toprak Kanunu imparatorluk hâkimiyetinde bulunan toprakları başlıca beş kısma ayırmıştır. Bu kanunun yayınlanmasından önce devlet toprakları başlıca şu kısımlardan oluşuyordu:

1- Miri Arâzi,

2- Öşür Arâzisi,

3- Haraç Arâzisi,

4- Vakıf, yurtluk gibi adlarla anılan özel arâziler.

1274 tarihli Arâzi Kaanunu devlet topraklarını beş kısma ayırmıştı.

1- Arâzi-i Memlûke: Bu arâzi, mülkiyet hakkı mâliklerine âit olan arazidir. Yani özel şahıslara ait arâzi. Mâlikleri toprak üzerinde her çeşit tasarruf hakkına sahiptir. Satar veya hibe edebilir. Bu arâzi de dört bölümden oluşmuştur:

89- Ö.L. Barkan, "Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 tarihli Arazi Kanunnâmesi" *Tanzimat* I, 369.

90- O. L. Barkan, "aynı makale", aynı yer.

91- *Düstur*, Birinci tertip, I,165.

92- O. L. Barkan, "aynı makale", s. 371.

93- *Düstur*, Birinci tertip, I,165.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

a- Köy ve kent içinde ve kenarında bulunan ve yarım dönümden fazla olmayan topraklar.

b- Miri topraklardan iken ifraz edilerek kesin tapu ile mâliklere bırakılan topraklar.

c- Yeni zaptedilen ülkelerde ganimet olarak tevzi ve temlik olunan topraklar ki, bunlara öşür arâzi denmektedir.

d- Yeni bir ülkenin fethinden sonra orada oturan yerli halk elinde bırakılan arâzidir ki bunlara haraç arâzi denmiştir. Bu toprakların vergisi maktudur. Yani öşre (onda bire) tâbi değildir. Eğer o sene mahsul alınsın veya alınmasın mâlik kendisine âit vergiyi ödemekle yükümlüdür.

Arâzi-i Memlûke bugünkü mülkiyet hukukunda olduğu gibi rakabeye aittir.

2- Arâzi-i Miriye (Devlete ait arâzi): Bu çeşit toprakların rakabesi (mülkiyet hakkı) devlete âit olduğundan bunlara miri(emire ait) arâzi denmiştir.

3- Arâzi-i Mevkûfe(vakıf arazi). Bunlar belirli işler için vakfedilmiş topraklardır.

4- Arâzi-i Metruke: Halka terkedilmiş topraklar. Özel bir tasarrufa girmeyen, toplumun yararına bırakılmış olan topraklardır. Bunların rakabesi devlete aittir.

5- Arâzi-i Mevad: bu çeşit topraklar kimsenin mülkiyetinde bulunmayan halka ayrılmış boş arâzidir.

Arâzi Kanunu, bâzı eksiklerine rağmen Türk toprak hukuku sahasında çok önemli bir boşluğu doldurması bakımından Tanzimat Devrinin en önemli kanunlarından birisi olmuştur.

Tanzimat döneminin yerli kanunlar katagorisindeki en önemli kanun hiç şüphesiz "Mecell-i Ahkâm-ı Adliye"dir. Bu kanunu hazırlayanların başında bulunan devrin büyük hukuk ve din bilgini Ahmet Cevdet Paşa'nın da söylediği gibi daha ziyâde dış baskıların etkisi altında kalınarak meydana getirilmiş olan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye umumi hükümler mahiyetinde olan bir mukaddime ile 16 kitapdan meydana gelmiştir. Tamâmı 1851 maddedir.

Mecelle, arapça fıkıh kitablarının Hanefî mezhebi fıkhına ait muâ-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

melat, yani medeni hayata ait hükümlerine dayanılarak yazılmış bir kanun kitabıdır. Bu kitap 17 Şubat 1926 tarihinde uygulanmaya başlayan Türk Medeni Kanununun yayınlanmasına kadar 60 yıl Türkiye'de uygulanmıştır.

Mecellenin aynı zamanda codifi'ye edilmemiş olan islâmi hukukun dağınık esaslarının ilk kodifikasyonu olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu bakımdan Mecelle yalnız Türk hukuk tarihi bakımından değil, Hanefi mezhebindeki islâm memleketleri için de ayrı bir önem taşımıştır.

Mecelle aslında bir medeni kanunda bulunması gereken bütün hususları ihtiva etmemekle beraber, daha önceki kanunlara göre çok ileri sayılabilecek bir kanun kitabıdır. Aslında islâm hukukunun hanefi fıkhına göre hazırlanmıştır.

Mecelle, fıkıh hükümlerini uygulıyarak bir kanun haline getirmekle, fıkhın muâmelat kısmını dini telakkilerden ayırarak (94) şekilen de olsa bir çeşit laik düzen haline getirmiştir. Bu bakımdan o devir için gerçekten ileri bir hamledir.[95]

Tanzimatla beraber yabancıların Türkiye ile ilişkilerinin artması üzerine iki ayrı toplum arasında meydana gelen hukuki meselelerin çözümlenmesi âdeta imkânsız bir hale gelmiştir. Çünkü, Türk medeni hukuku şeriat hükümlerinden meydana geliyordu. Buna göre ise bir hristiyanla bir müslüman ayni telakki edilmediğinden (hristiyanların duruşmalarda şahitliği bile kabul edilemezdi) Avrupalılar bu konunun biran evvel halli için siyasi kanallardan baskı yapıyorlardı.[96]

Âli Paşa'nın Girit'ten Sultan Abdülaziz'e gönderdiği ıslahat lâyihasında Fransız medeni kanunundan (cod civil) yararlanılması hakkındaki teklifleri bu baskıyı önlemek amacından ileri geliyordu. Bu

---

94- İslâm hukukunda bütün şer'i meseleler iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm ölümden sonraki döneme ait olan ibadet (namaz, oruç, hac ve zekat), ikinci bölüm ise, muamelat denilen dünyevi işlere aittir. Bunlar da münakehat (nikâh ve aile hukuku) Muamelat (ayni haklar, borçlar, mal ve alış veriş), ukubat (ceza hükümleri) dir. Fıkıh ilmi bu suretle ibadet, münakehatmuamelat ve ukubat olmak üzere dört esas kısımdan oluşmuştur.

95- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 187 vd.

96- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 187 . (Ahmed Cevdet Paşa'dan naklen).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

duruma bir son vermek için fıkhın muamelat kısmının (medeni haklar) herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilecek şekilde bir kitab haline getirilmesi hey'et-i vükelada (bakanlar kurulu) görüşülerek kararlaştırılmıştı.

Devrin tanınmış İslâm hukuku bilginlerinden Rüşdü Molla başkanlığında tanınmış bilginlerden oluşan bir kurul teşkil edilerek çalışmalara 1272 (1855) tarihinde başlandı ise de, kitabın tamamlanması mümkün olamadı ve kurul dağıldı. Bunun üzerine Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında yeni bir kurul teşkil edilerek "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye" adıyle yeni bir kanun kitabı hazırlandı. Bu kitabın bütün şer'iye mahkemelerinde kullanılacağına dair bir de padişah fermanı çıkarıldı.

Mecellenin ilk kitabı olan "Kitab el-Büyû" ile son kitabı olan "Kitab el-kaza" yedi senelik (1286-1293) bir çalışma sonunda tamamlandı. 1293 (1876) yılında da yürürlüğe girdi.

Mecelle, şüphesiz bir medeni kanun değildir. Beşeri münâsebetlerin en önemli bölümleri olan şahıs, aile ve miras hukukuna ait kısımları ihtiva etmez. Bunların çözümlenmesi yine eskisi gibi fıkıh usûllerine bırakılmıştır. Ancak kişilerin özel haklarını düzenlemeyi de unutmamıştır. Mecelle her ne kadar tamamen fıkha, yani İslâm hukuku dediğimiz şeriat esaslarına dayanırsa da, şeriatın koyduğu eski hukuka nazaran büyük bir gelişme mahsulüdür. Bu kanun her şeye rağmen Türkiye'de Türk Medeni Kanununun yürürlüğe girdiği 1926 yılına kadar tam 57 sene yürürlükte kalmıştır.

Mecellenin son kitabı olan "Kitab el-Kaza" hakimlerin durumlarını da dikkate aldığı gibi mahkemelerin nasıl görev yapacaklarını da bir usule bağlamış ve bu hakimlerin yetiştirilmesi konusunu da kapsayan şartları belirlemiştir. Fakat hakimlerin bağımsızlığı hakkında yeni bir hüküm getirmemiştir.

Mecelle her ne kadar şeriat hükümlerine dayanılarak hazırlanmışsada, daha önceleri uygulanan esaslara nazaran çok ileri bir hükümler mecmuasıdır. Çünkü mecellenin kabulü ile çok önemli olan bir husus yani dinin muamelat (beşeri ilişkiler) konularını dini esaslardan ayırmak suretiyle kısmi bir laisizm meydana getirilmiştir[97] denilebi-

97- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 195 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lir. Bu itibarla mecellenin o devir için ilerici bir hamle olduğunu söylemek yanlış sayılmaz.

Tanzimat döneminde kanunlaştırma hareketlerinin ikinci kategorisini teşkil eden yabancı ülke kanunlarından faydalanılarak hazırlanan önemli kanunlardan birise de 18 Ramazan 1266 (28 Temmuz 1850) tarihinde yayınlanmış olan Kanunname-i Ticaret (ticaret kanunu) dir.[98] Tanzimat döneminde özel hukuk alanında hazırlanan ilk kanun bu ticaret kanunudur. Maddelerinin çoğu fransız ticaret kanunundan alınmış veya ondan faydalanılarak hazırlanmıştır.

Kanunun özsözünde ticaretin önemi üzerinde etraflıca durulmuştur. 1276 (1859) yılında kanunun bazı hususlarda yetersizliği görüldüğünden buna ek olarak "Ticaret Kanunnâme-i Hümâyununa zeyl "adıyle yeni ilaveler yapılmıştır. Bu kanunla Ticaret nezâreti (bakanlığı) idaresinde ticaret mahkemeleri kurulması da kararlatırılmıştır. 6 Rebiyülevvel 1280 (21 Ağustos 1863) yılında ayrıca Ticaret-i Bahriye Kanunu (Deniz Ticareti Kanunu) da çıkarılmıştır.[99] Bu da, daha evvelki ticaret kanunları gibi yabancı ülke kanunlarından faydalanılarak meydana getirilmiştir. Daha önce, yani 1861 yılında 'Usûl-i Muhâkemat-i Ticariye" adıyle bu kanunun işleyiş ve tedvini hakkında ayrı bir ticaret usul kanunu da çıkarılmıştı.[100] Bu kanun 1879 da çıkarılan "Muhâkemat-ı Hukukiye" kanununun yayınlanmasına kadar uygulanmıştır.

C-MAHKEMELER VE ADALET DÜZENİ

Tanzimatla başlayan modern anlamdaki kanunlaştırma hareketlerinin sonuçlandırılması ve bu kanunlardan beklenilen yararların sağlanması, hakkın ve hukukun korunması herşeyden önce onları iyi uygulayacak hâkim ve mahkemelerin mevcudiyetine bağlı olduğunda şüphe yoktur. Tanzimattan önce Osmanlı devletinde adaleti sağlıyacak olanlar kadı denilen ve şeriat esaslarına göre hüküm veren hâkimlerdi.

98- *Düstur*, Birinci tertip, I, 375.
99- *Düstur*, Birinci tertip, I, 466.
100- *Düstur* Birinci tertip, I, 780.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bunların seçilmesinde ilk devirlerde gerçekten sıkı bir titizlik gösterilmiş ve mülkün temeli sayılan adaletin sağlanmasında büyük başarı gösterilmişti. Bu dönemde sultanların emirlerine boyun eğmeyen kadıların bulunması devleti yükseltmiş ve halkın güven ve huzur içinde yaşamalarını sağlamıştır. Fakat bu kadıların yetiştiği medreseler son zamanlarda pasif ve verimsiz bir öğretim yapmakta olduklarından, yetiştirdikleri öğrenciler de bilgisiz ve aciz kişiler olmuşlardı.

Tanzimatla başlayan kanunlaştırma hareketi ile bu kanunları uygulayacak mahkemelere ve onları yürütecek hâkimlere ihtiyaç duyulmuştu.

Mevcut şer'i kanunlara göre yetişmiş olan kadılardan bu yeni kanunları uygulamasını beklemek mümkün değildi. Bu sebeple yeni kanunlarla beraber yeni mahkemelerin kurulmasına da ihtiyaç hasıl olmuştur. Bu ihtiyacı karşılamak maksadıyle eski şer'i mahkemelerden ayrı Nizamiye Mahkemeleri adı verilen yeni mahkemeler kuruldu. Batı ülkelerindeki örnekleri dikkate alınarak kurulan bu mahkemelerin ilki 1276 (1858) yılında kurulan ticaret mahkemeleri oldu.[101] Bu nizâmiye mahkemelerinin çalışma tarzlarını düzenleyen 1288 (1871) tarihli "Mehâkim-i Nizâmiye hakkında Nizamnâme" olmuştur.[102] Bu tarihten sonra nizâmiye mahkemeleri ile şer'iye mahkemeleri birbirinden tamamıyle ayrılmış oldu. Daha önce Şeyhülislâm Mehmed Arif efendi zamanında hâkimlik yapacak kadılar için İstanbul'da "Mekteb-i Nüvvab kurulmuştur ki sonradan bunun adı "Medreset el-kuzzat" olarak değiştirilmiştir.[103] Buradan yetişen kadılar için imtihan usulü konulmuş ve hâkimlik mesleğinin ulema zumresinden ayrı bir meslek olduğu kabul edilmiştir. Ancak buradan yetişen hâkimler şeriat esaslarına göre öğretim görmüş olduklarından nizâmiye mahkemelerinde başarılı olamamışlardır.

Mecellenin son kitabı olan "kitab el-kaza" hakimlerin ve mahkemelerin görevlerine ait hususları da bir takım esaslara bağlamakta ise de, bunlar yukarıda da değindiğimiz gibi, şer'iye mahkemelerine ait ol-

101- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 203 vd.
102- *Düstur*, Birinci tertip, I,252.
103- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 244.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

duğundan nizamiye mahkemelerinde istenilen randumanı vermekten uzak kalmışlardır. Tanzimatçılar bu boşluğu doldurmak için batıdaki örneklere göre yeni mahkemeler kurmuşlardır. Bunlardan ilki yukarıda söylediğimiz gibi, Ticaret Bakanlığına bağlı olarak Fransız ticaret mahkemeleri örnek alınarak kurulmuş olan ticaret mahkemeleridir. 1278 (1861) tarihli fermanla kurulmuş olan bu mahkemelerin çalışma usullerini tanzim eden yeni bir tüzük hazırlanmıştır.[104]

1281 (1864) tarihli bir kararnâme ile kazalarda bir "Deavi Meclisi" sancaklarda biri hukuk diğeri ceza işlerine bakan Meclis-i cinayet" adlı mahkemeler kurulduğu gibi bunların üstünde vilayetlerde "Meclis-i Temyiz-i Hukuk", Meclis-i Kebir-i Cinayet" adlı yüksek istinaf mahkemeleri kuruldu. Bu mahkemelerde tek hakim sistemi yerine toplu hakim usulü uygulanmaya başlanmıştır. Mahkemeler kadının başkanlığında devlet tarafından atanan üye ile halk tarafından seçilen üyelerden oluşuyordu.

Tanzimatın daha ileriki yıllarında Fransız adli teşkilât kanunlarından yararlanılarak hazırlanan "Muvakkat Teşkilat-ı mehâkim geçici mahkemeler teşkilatı" kanunu çıkarılarak nizâmiye mahkemeleri yeniden düzenlendi. Bu kanunla hakimlerin terfi ve tayinleri de bir esasa bağlandığı gibi , hakim olabilmek için gerekli esaslar da yeniden tesbit edilmiştir. Daha sonraki yıllarda âsayiş ve genel hakların korunması için savcılık makamı kuruldu ve âmme haklarını korumak için de savcılara dâva açma yetkisi tanındı.

1284 (1868) yılında danıştayın kurulması ile adli kaza ile idari kaza birbirinden ayrıldıktan sonra "Divan-ı Ahkam-ı Adliye "müstakil bir müessese haline gelmiş ve üst düzey davaların görülme yeri olmuştur. Padişah Abdülaziz'in danıştayın açılışında söylediği nutuk gerçekten bu önemli olaya devletin nasıl bir değer verdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Yukarıdan beri bu konuda verdiğimiz izahattan sonra sonuç olarak tanzimatın kanunlaştırma hareketleri ve adalet sahasında meydana getirilenler hakkında şunları söylemek mümkündür:¡Tanzimat döneminde başlamış olan kanunlaştırma hareketi, hareketin adâalet mües-

104- *Düstur*, Birinci tertip, I,780 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sesesini bir bütün olarak ele alamadığı için ve daha önemlisi de, yeni kanunların uygulanması yanında şeriat kanunlarının da yürürlükte kalması, hareketten beklenilen sonucun elde edilmesine engel olmuştur. Esasen bütün tanzimat reformlarının hemen hepsinde görülen bu dualizm (ikilik), yani yeninin yanında eskinin devam etmesi tanzimatın beklenilen parlak başarısını gölgelendirmiştir. Bu sebeple de yeni kanunların bir çoğu şeriat hükümlerine uygunluğunun sağlanması endişesiyle istenildiği şekilde uygulanmamış ve bundan dolayı da yeni kanunlardan beklenilen sonuçlar gereği kadar faydalı olamamıştır.[105] Ancak şunu da bir insaf borcu olarak söylemek gerekir ki tanzimatı ve tanzimatcıları değerlendirmek, devri, zamanı ve şartları gözönünde bulundurarak eleştirmek aklın ve mantığın olduğu kadar insafılığın da gereğidir. Tanzimatçıların hareketlerine "idaree-i maslahatçı" demek yerinde kullanılmış bir hüküm değildir. Onları bu bakımdan, yani yapmak istedikleri ve yaptıkları bakımından kutlamak ve saygı ile anmak lâzımdır.[106]

D- YÖNETİMDE YENİLİKLER

Tanzimatın Osmanlı devleti bünyesinde meydana getirdiği en esaslı ve önemli değişiklik şüphesiz yönetim alanında olmuştur. Daha II. Mahmud zamanında bu konuda girişilen teşebbüsler Tanzimat döneminde daha da genişliyerek devletin idare mekanizmasına Avrupai bir görünüm getirmiştir.

Tanzimat devrinde idare alanında meydana gelen değişiklikleri devlet idaresi ve memleket idaresi olarak iki bölümde incelemek mümkündür. İdarenin bu her iki alanında kurulan müesseseler imparatorluk âmme hukukunun geleceği bakımından büyük bir önem taşır. Her iki alanda meydana getirilen yenilikler halkı daha ileri bir takım yeni müesseselerin kurulması konusunda istekte bulunmaya ve bunu

104- *Düstur*, Birinci tertip, I,780 vd.
105- H.V. Velidedeoğlu, "aynı makale", s. 202.
106- T. Taner, "Tanzimat devrinde ceza hukuku", *Tanzimat* I, 282

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

sağlamak hususunda basının önderliğinde âdeta bir mücadeleye sevketmiştir. Bu mücâdele sonuçta imparatorlukta bir anayasa meydana getirilmesini ve daha önemli olarak ferd haklarının hükümdar karşısında savunucusu olan ilk Türk parlamentosunun kurulmasını sağlamıştır. Bu bakımdan tanzimat döneminde meydana getirilen yeni müesseselerden en önemlisi idare alanındaki değişiklikler olmuştur.

Osmanlı imparatorluğunda kuruluş ve gelişme devirlerinde devlet ve memleket işlerinin görüldüğü en yüksek organ olan Divân-ı Hümâyun[107] XVII. yüzyıla kadar kanunnâmelerde belirtilen usule göre haftanın belirli günlerinde[108], ilk zamanlarda padişahın sonraları vezir-i âzamın başkanlığında toplanarak devlet ve memleket işlerine bakardı. XVII. yüzyılda sultan IV. Mehmed'in av eğlenceleri dolayısiyle vaktinin büyük bir kısmını Edirne'de geçirmesinden dolayı divan toplantıları muntazam yapılamaz olmuş ve divanın işleri sadrazamların konaklarında toplanan " İkindi Divanı"nda görüşülmeye başlanmıştı. XVIII. yüzyıl başında III. Ahmed zamanında divan toplantıları haftada bire inmiştir. Daha sonraki devirlerde ise divan toplantıları tamamen terkedilmiş ve devlet işleri sadrazam divanına kalmıştır. Bu durum II. Mahmud zamanına kadar devam etmiştir II. Mahmud zamanında divan tamamen kaldırılarak kabine usulü uygulanmıştır.[109] Buna göre Heyet-i Vükela meclis-i vükela veya Heyet-i vekile denilen bakanlar kurulunun ba-

---

107- Divan, Abbasi halifeleri devrinden beri hemen bütün islâm devletlerinde devlet işlerinin görüşüldüğü yer ve makam anlamında idari bir deyim olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarından itibaren (Orhan Bey zamanından itibaren) de aynı anlamda kullanılmıştır. Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar divan, padişahların başkanlığında, vezir-i âzam, vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancıdan oluşan yüksek devlet görevlilerinin devlet, millet ve halkın işlerinin görüşüldüğü ve kararlaştırıldığı en yüksek bir kurul olarak haftada dört gün toplanırdı. XV. yüzyıl ortalarında Fatih Sultan Mehmed tarafından çıkarılan Kanunnâme ile divan vezir-i âzamın başkanlığında toplanmaya başlamıştır. XVII. yüzyıldan itibaren divan toplantıları eski intizamını kaybetmiş ise de, divan önemini korumuştur. XVIII. yüzyılda III. Ahmed zamanında divan toplantıları hemen hiç yapılmaz olmuş, devlet işleri sadrazam konağında (Paşa kapısı, Bâb-ı Asafi, Bâb-ı Âli) yapılan toplantılarda görüşülmüştür.

108- Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri.

109- İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*(2. Baskı), Ankara 1984, s. 5.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

şında padişaha karşı sorumlu Sadrazam veya başvekil[110] denilen kişi bulunmakta idi. Kabine üyelerinin yani nazırların (bakanların) gerek kendi nezaretlerine (bakanlıklarına) ait görevlerinden gerek hükûmet üyesi sıfatiyle müşterek görevlerinden dolayı sorumluluklarına ve ne de güvenliklerine âit hiçbir zaman bir garanti bahis konusu olmamıştır. Her ne kadar tanzimatla beraber "Mesuliyet-i vükela" (bakanların sorumluluğu) kuralının sağlandığı ileri sürülmekte ise de[111] bu kanunla tayin ve tesbit edilmiş gerçek anlamda bir sorumluluk değil, padişahın hükûmet işlerine gelişi güzel karışmasının önlenmesi hususunda gösterilmek istenen bir gayretten ileri bir teşebbüs değildir.

Mesuliyet-i Vükela denilen hükûmet adamlarının (bakanların) sorumluluklarına dair ne tanzimat döneminde, ne de onu izleyen birinci ve ikinci Meşrutiyet hatta cumhuriyet devrinde esaslı bir hüküm getirilememiştir. Ancak 1961 Anayasasında genel mahiyette olmak üzere siyasi görevden doğma mesuliyeti gerektiren bir hüküm bulunmakta ise de, bu da gereği kadar açık ve kesin bir mana taşımamaktadır. [112]

Tanzimat devrinde "heyet-i Vükela" denilen bakanlar kurulunun görevleri ve çalışmaları hakkında kanuna dayalı bir tüzük mevcut değilse de, kurulun Bâb-ı Âli'de, eskiden vezir-i âzamların aynı zamanda ikametgahı olan binada çalışması usul haline getirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasına kadar bugünkü deyimle başbakanlık makamı olarak kullanılan Bâb-ı Âli aynı zamanda bakanlar kurulu toplantılarının da yapıldığı yerdi. Tanzimat döneminin önemli iki kuruluşu olan "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ile "Şurâ-i Devlet" müesseseleri de Bâb-ı Âli'de faaliyette bulunmuşlardır.

Tanzimat fermanı hükûmetin kuruluşuna ve çalışmasına dair her

---

110-Osmanlı İmparatorluğunda XVII. yüzyıla kadar vezir-i âzam ve sonradan Sadrazam adlariyle anılan hükûmet başkanlarına ilk defa II. Mahmud devrinde "Başvekil" adı verilmiş ve 30 Mart 1254 (1838) tarihli Hatt-ı Hümâyunla bu makama Mehmed Rauf Paşa tayin edilmiştir. (Tarih-i Lûtfi, İstanbul 1286, V, 113) Fakat, II. Mahmud'un ölümünden sora tekrar sadrazam unvanı kullanılmaya başlanmıştır. Birinci Meşrutiyetin ilanından soma 1295 (1877) 'de Ahmed Vefik Paşa tekrar Başvekil unvanı ile adlandırılmıştır. Bu dönemde 1300 (1882) tarihinden sonra İmparatorluğun yıkılışına kadar yine sadrazam unvanı kullanılmıştır.

111- A. Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, s. 101.

112- *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 1961*, II. Bölüm 105 madde.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ne kadar yeni bir esas getirmemiş ise de, tanzimatın yapıcıları bilinen Reşid, Âli ve Fuad Paşa'lar gibi reformatörlerin şahsi tutum ve davranışları ile kendi zamanlarında, hükûmetle eşanlamda kabul edilen Bâb-ı Âli'nin nüfuz ve bağımsızlığını saraya ve dolayısiyle onun temsilcisi olan padişaha karşı korunmasını sağlamışlar ve bu sayede padişahın yalnız devlet başkanlığı görevi ile yetinip hükûmet icraatının yürütülmesini mümkün kılmışlardır. Ancak bu durum 1861'den sonra yeni yetişen tanzimatın aydın gençleri ve yazarları tarafından "Bâb-i Âli hegemonyası" olarak nitelendirilmiş, devrin gazetelerinde yine bunlar tarafından şiddetle eleştirilmelerine sebep olmuştur. Bu hareket Türkiye'de parlamenter bir hükûmet sisteminin kurulması yolundaki akımı meydana getirmiştir. Ancak hükûmetin görevlerini tayin ve tesbit eden bir kanunnâme veya nizamnâme bulunmadığından, adını ettiğimiz devlet adamlarının ölümlerinden sonra onların zamanında da padişahlık etmiş olan Abdülaziz, Bâb-ı Âli'nin nüfuzunu tamamen sarayda toplamıştır.

Tanzimatın devlet idaresine müessese (kurum) olarak getirdiği en önemli kuruluşlar hiç şüphesiz "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ile "Şurâ-i Devlet" yani Danıştaydır. Bu her iki kuruluş da devletin administratif bünyesinde her ne kadar istenilen etkiyi geregi şekilde yapamamış ise de demokratik bir espri getirmiş olduğunda şüphe yoktur.[113]

Sultan II. Mahmud'un saltanatının son senelerinde muhtemelen Mustafa Reşid Paşa'nın tavsiyesi ile[114] 1253 (1837) senesindekurulmuş olan "Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye" tanzimat devrinde daha da geliştirilerek devletin Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu)'dan sonra en önemli bir kuruluşu olmuştur. Bu teşekkül bir çeşit teşrii (yasama) meclisi olduğu ileri sürülerek Türkiye'de ilk parlamenter rejimin başlangıcı kabul edilmiştir.[115] Bazılarını bu kanaate sevkeden hususlardan bi risi belki de Lütfi tarihindeki "Usul-ı meşrua-i meşveretin daha o zaman derece-i ehemmiyeti padişahın nazarında böyle bir önem kazanmıştır ki

113- R.G. Okandan, "Amme hukukumuzda Tanzimat devri", *Tanzimat*, 1.117 Engelhardt, a.g.e., s. 42; *İslâm Ansiklopedisi* (XI), "Tanzimat", mad.; B.Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 108.

114- Ahmet Rasim, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, İstanbul 1923, 1, 229.

115- Ahmet Rasim, a.g.e., s. 241.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kendisi müstebit bir hükümdar olmasına ve devri birçok önemli olaylarla dolu olmasına rağmen, sırf vatanseverliği dolayısiyle (Ahkâm-ı Adliye) ve (Dâr-ı Şurâ-i Bâb-ı Âli) nâmiyle iki meşveret meclisi kurarak bunların çalışmaları hakkında yapılan nizamnâmeler gereğince devlet ve millet işleri o meclislerde müzakere edilerek karara bağlanmadıkça icraya konmasına müsâde edilmemiştir"[116] şeklindeki ifadedir. Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu'nda "bütün kanunların bilumum vükelâ ve ricâl-i devletin de iştirâki ile "Meclis-i Ahkâm-ı Adliye" tarafından kararlaştırılmasına, bu meclis azalarının kişisel düşüncelerini serbesçe söyliyebilmelerine, meclis üye sayısının icabettiği nisbette çoğaltılmasına" dair mevcut hükümler[117] ve bu hükümlere Meclis-i Ahkâm-ı Adliyede izlenecek müzâkere usulü ve kanunların kararlaştırılması ve onlara icrâilik (uygulanabilme) niteliğinin verilmesi hususundaki tutum ve bu konuda hazırlanan iç tüzük gerçekten meşruti bir rejime doğru bir eğilimin ve akışın başladığını göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır.[118]

Bu görünüşü ile Meclis-i Ahkâm-ı Adliye hükümdarın mutlak iradesi karşısında onun hak ve yetkilerine kısmen de olsa âdeta iştirak ettirilmiş ve bu durum ise temsili ve milli bir meclis mahiyetini tam anlamı ile arzetmemesine rağmen görünüşte küçük ve sayısı sınırlı üyelerden meydana gelmiş ve uygulanan müzakere usulüyle âdeta bir parlamentoyu andıran bu müessese ile hükümdar arasında yetkilerin kullanılması ve kanunların yapılması açısından karşılıklı bir işbirliğinin mevcut olduğu his ve kanaati hasıl olmaktadır.[119] Bu görüşü gerçek olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Tanzimat Fermanında da adı geçen bu meclis gerçekte tanzimatın meydana getirdiği yeni kurumlar için gerekli kanunve nizamları hazırla mak göreviyle beraberbünyesinde bulunan ilim adamları ve aydınlar vasıtasıyle alacağı kararlarla heyet-i vükelânın (bakanlar kurulu) icraatına ışık tutacak ve onların yersiz tasarruflarını önliyecek bir istişare meclisi (danışma kurulu) veya

116- Ahmet Lütfi, *Tarih-i Lütfi*, İstanbul 1290, V, 107.
117- *Takvim-i Vekayi*, sene 1255 (1839), Nr. 88; *Düstur* Birinci tertip, I, 6.
118- R. G. Okandan, "aynı makale", s. 117.
119- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 42; R.G. Okandan, "aynı makale", s. 104.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Âyan Meclisi (senato) rolündedir.[120] Tanzimat fermanında bu konudaki açıklamadan ve Takvim-i Vekayide bir yazıdan [121] Meclis-i Ah-kâm-ı Adliyenin, tanzimat Fermanında hazırlanması gereğinden bahsedilen yeni kanunların ve nizamların düzenlenmesi için kurulmuş bir "Hükûmet Meclisi"[122] olduğu açıkca görülmektedir. Bu bakımdan hükûmet icraatına ışık tutacak bir hüviyette olan bu danışma meclisinde görüşmelerin serbestçe yapılabilmesini sağlamak maksadiyle de bir dahili Nizamname (içtüzük) hazırlanmıştır. Bu hususu Takvim-i Vekayi'deki şu açıklama da teyit etmektedir. "Her ne kadar bu yenileşme devresinde üyelerin hatır için veyahut zorla vicdana ve kanuna aykırı oy vermiyecekleri tabii ve bu konuda tedbir ve ihtiyata başvurulması lüzumsuz ise de..." denilerek iç tüzüğün meclis görüşmelerinin serbestçe yapılmasını sağlamak maksadiyle hazırlandığını göstermektedir.

Tanzimat Fermanı iyice incelendiği takdirde bu kuruluşun gerçekte iki esaslı fonksiyonu olduğu görülür. Bunlardan birisi teşrii (yasama) diğeri de yarı mürakabedir.[123] Birçoklarına bir yasama meclisi olduğu kanısını veren husus meclisin bu "kanun ve nizamları hazırlama" görevidir.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin diğer bir fonksiyonunun da kişilerle hükûmet ve memurlar arasındaki anlaşmazlıklara bakmak (idari kaza) ve memurların muhâkemesi olduğu düşünülürse bunun bir çeşit yüksek mahkeme hüviyetinde olduğu görülür ki bu yönü ile de Devlet Şurâsı (danıştay) görevini yerine getirdiği anlaşılır.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin çalışmalarına ait tüzüğün şekil bakımından parlamenter bir çalışmayı andırması birçok yazarların bu meclisi bir parlamentoya benzetmelerine sebep olmuştur.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin görevlerine ve çalışma tarzına ait lâyihada mevcut belli başlı maddeler arasında şunlar bulunmaktadır:

1- Meclisde görüşülecek konular önceden üyelere dağıtılacaktır. Yani müzakere gündeminin önceden hazırlanacağı.

120- A. Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, II. cil. s. 468-472 Engelhardt, a.g.e., s. 42.
121- *Takvim-i Vekayi*, sayı: 188.
122- Engelhard, a.g.e., s. 232.
123- B.Lewis, a.g.e., s. 103.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2- Konular üzerinde görüşmek istiyenler adlarını önceden başkanlığa yazdıracaklardır.

3- Hükümetten veya nazırlardan (bakanlar) birisine bir soru sorulacaksa (istizah) arkasından sorumlu nazırın cevap vermesine izin verilecek. Meclis üyelerine de bu konu bir karara bağlanıncaya kadar konuşma izni verilecektir.

4- Konuşmaların zapta geçirilmesi ve bunları (zabıt kâtiplerinin notları) konuşmacı tarafından kontrol edildikten sonra meclis zabıt ceridelerine geçirilecektir.

5- kararların oy çokluğu ile alınması, ondan sonra onay için padişaha sunulması lazımdır.

6- Bir konu üzerinde oylar eşit olursa hüküm padişah tarafından verilecek ve ona uyulacaktır.

7- Bu şekildeki bir karar hakkında meclis üyelerinin padişah üzerinde etki yapacak bir harekette veya beyanda bulunması yasaktır.

8- Çeşitli maddeleri ihtiva eden bir teklif meclisde her madde ayrı ayrı görüşülerek karara varılacaktır.

9- Meclisde görüşülüp karara bağlanan konular hakkında dışarıda hiçbir şekilde konuşulmayacaktır.

10- Bu konular ve kararlar üzerinde konuşan meclis üyelerinin, meclis tarafından muhakemesinden sonra meclisden çıkarılması, memur ise memuriyetinden çıkarılması gereklidir.[124]

Bu metinde mevcut hükümlerin gerçekten bir parlamento içtüzüğünü andırdığı görülürki çeyrek yüzyıl sonra kurulacak olan ilk türk parlamentosonun içtüzüğünde de bu maddelerin çoğunu görmek mümkündür. Bu bakımdan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin Türkiye'de meşruti idare (parlamenter sistem) fikrinin gelişmesinde ve yerleşmesinde önemli bir yeri olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Sultan Abdülmecid, çalışmalarına büyük önem verdiği Meclis-i Ahkâm-ı Adliye için 4 Muharrem 1256 (8 Mart 1840) yılında Bâb-ı Ali'de yeni bir bina yaptırmış, açılış merasiminde kendisi de bulunarak hariciye nazırı Reşid Paşa'nın okuduğu açış nutkunda "meclisin hiçbir tesir altında kalmadan karar vermesinden memnun olacağını bildirmiş, mü-

124- Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 241 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

zakerelerin tam bir serbestlik içinde yapılmasından doğacak iyi sonuçları ve faydaları belirtmiş ve her sene çalışmalar başlarken meclise geleceğini, kendisine yazılan teşekkürnamenin üzerine yazmıştır.[125]

Bu sözler dikkate alındığı takdirde, padişahın her sene meclise gelerek tıpkı parlamenter rejimlerde olduğu gibi, memleketi ilgilendiren konular üzerinde konuşması, meclisin buna cevap vermesi, her sene yapılacak işlerin açıklanması ve bunların meclisde serbestçe müzâkere edilmesi mevcut yönetim sistemine gerçekten yeni bir yön kazandırdığını ve daha önemlisi de padişahın imtiyaz (ayrıcalığına) ve hukukuna iştirak eden yeni bir organın meydana geldiğini göstermektedir.[126] Bu durum imparatorlukta meşruti bir sisteme doğru gidildiğini gösteren işaretler olarak kabul edilebilir. Meclisdeki görüşmeler, oylama ve diğer hususları tesbit eden tüzük açısından bakılırsa meclis çalışmalarının parlamenter rejimi andıran bir görünüm arzetmesine[127] ve böyle bir müessesenin kurulması imparatorluk tarihi bakımından büyük bir yenilik ve gelişme ifade etmesine rağmen bu meclisde temsili ve teşrii bir mahiyet bulmak mümkün değildir.[128] Bu meclis varlığını tamamen hükümdara borçlu olduğu gibi, yetkileri bakımından da bir parlamento yetkileriyle mukayese edilecek durumda değildir.

İçte ve dışta hakkında değişik görüşler belirtilen geniş bir yazışma meydana getirilmiş olan bu meclisin çalışmaları sonucu ortaya konulan eserler de, beklenilen düzeyde olamamıştır. Kısa bir zaman içinde iç teşkilâtı çeşitli değişikliklere uğrayarak fonksiyonundan pek çok şey kaybetmiştir.

Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin çalışmalarını düzenlemek için hazırlanan taslağın[129] görüşülmesinden sonra Meclis-i vükelada gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra resmen kabul edilmiştir.

Meclisin tüzük metnin taşıdığı maddeler incelenirse gerçekten bir

---

125- *Tarih-i Lutfi*, VI, 92; Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zaman*, İstanbul 1332, s. 97; Ahmet Rasim, *a.g.e.*, s. 246 vd.

126- R.G. Okadan- "aynı Makale", s. 118.

127- Engelhardt, *a.g.e.*, s.42.

128- R.G. Okadan- "aynı Makale", s. 118.

129- Ahmet Rasim, *a.g.e.*, I, 328-43.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

parlamento içtüzüğü mahiyetinde olduğu görülür.[130] Halbuki çalışmaları ve meydana getirdiği işler bakımından bir parlamento niteliği göstermiyen bu meclisin birçokları tarafından parlamentoya benzetilmesi daha ziyâde parlamento içtüzüğü hüviyetini göstermesinden ileri geldiği tahmin edilebilir.

1271 (1854) tarihinde Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin bir kısım görevleri, başına Âli Paşa'nın getirildiği ve daha ziyade yeni reform programlarının genel sorumluluğunu taşıyan "Meclis-i Ali-i Tanzimat= Yüksek Tanzimat Meclisi"ne devredilmiş ise de[131] 8 Muharrem 1277 (27 Temmuz 1860) tarihinde Sultan Abdülaziz'in tahta çıkmasından sonra yeni bir revizyona tâbi tutularak Meclis-i Ali-i Tanzimat Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ile birleştirilmiş ve eski hariciye nazırı (dışişleri bakanı) Keçecizade Fuad Paşa'nın başkanlığında "Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye" adını almıştır.[132]

1868 de Devlet Şurasının kuruluşuna kadar devletin en önemli işlerinin görüşüldüğü ve karara bağlandığı "Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye"

1- Umur-ı İdare-i Mülkiye (mülki idare işleri)

2- Tezekkür ve Tanzim-i Kavanin ve Nizamat (kanunların ve nizamların düzenlenmesi ve hazırlanması)

3- Muhakemat Dairesi (mahkemelerin idaresi) olmak üzere üç daireye ayrılmıştır.[133]

Bu durum kaza ile idarenin birleştirilmesi demek olduğundan kısa zamanda sakıncaları görülmüş, Âli Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden dönmesinden sonra iki kuvvetin (yargı ve yürütme) birbirinden ayrılması lüzumu 11 zilkade 1284 (6 Mart

---

130- Tam metni için bk. *Düstur*, Birinci tertip, 328- 43.

131- A. Şeref, a.g.e., II, 468. Bu meclisin ilk üyeleri eski serasker Mütercim Rüşdü Paşa, Hıfzı Paşa, Keçecizade Fuad Paşa, Ferik Edhem Paşa (meşrutiyetin ilk sadrazamı) ve Rüşdü Molla (İbnulemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940-1953, s. 11 not 3).

132- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet*, nşr. C. Baysun, Ankara 1953-57, 5 cüz; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 319;. O. Özdeş, *Danıştayın Tarihçesi*, Ankara 1968, s. 52

133- O. Özdeş, *a.g.e.*, s. 52.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1868) tarihli mabeyn tezkeresi ile (saray emri) Bâb-ı Âli'ye bildirilmiştir.[134] Bu tezkerede padişah özetle "devlet ve memleketime hukuk ve emniyet-i şahsiyece en ziyade lüzumlu olan ıslahatın biri dahi mesâlih-i hukukiyenin umur-ı mülkiye ve hükümet-i icrâiyeden tefriki hususu olup bunun için Meclis-i Ahkâm-ı Adliyeye havale olunagelmekte olan dâvaların ve muhâkemelerin ruyet ve tetkiki için "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" namiyle vükela-i devletten bir zatın başkanlığında müstakil bir meclis kurulması ve bunun için gerekli işlerin hazırlanması ve bundan sonra "Meclis-i Vâla'ya" "Şura-i Devlet" adı verilmesi ve başkanlığına Tuna vilayeti valisi Mithat Paşa'nın getirilmesi ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin başına da Halep Valisi Cevdet Paşa'nın getirilmesi uygun görülmüş-tür." denilmektedir.[135]

Sultan Abdülaziz'in devlet şurasının açılışı dolayısiyle söylediği yargı ve yürütmenin birbirinden ayrılması yolundaki direktifleri dikkate alınarak "Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye"nin idareye ait işleri yeni kurulan devlet şurasına ve yargıya ait işleri de başına Ahmed Cevdet Paşa'nın getirildiği "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" adındaki yeni kurulan meclise bıra-. mıştır. 11 Zilkade 1284 (10 Mayıs 1868)[136] Bu suretle "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" tamâmen yüksek yargı işleriyle uğraşan bir kaza makamı olmuş ve idari işler de yalnız devlet şurasına bırakılmıştır.[137]

Padişahın devlet şurasının açılışında söylediği nutukda[138] yargı ile yürütmenin birbirinden ayrılması lüzumuna dair olan sözleri yani tefrik-i kuva=kuvvetler ayrılığı esasının devletin geleceği bakımın-dan çok özel bir önem taşır. Zira bu beyanla Osmanlı anayasa hukuku bakımından, kuvvetlerin bir elde toplanması gibi çok yeni bir kural ilan edilmetedir.[139] Bu olay ayni zamanda tanzimat devrinin de en dikkat çekici bir vakıasıdır. Ayni yazar, padişahın bu nutkundaki "kim olursa

---

134- O. Özdeş, a.g.c., ayni yer; İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 319;

135- O. Özdeş, a.g.c., s. 52. Bu tezkerenin tam metni için bk. İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 319;

136- İnal, *Son Sadrazamlar*,s. 319;

137- Divân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kuruluşu hakkındaki padişah fermanı ile çalışmalarını düzenleyen iç tüzük için bk. *Düstur*, Birinci tertip 1, 325.

138- Bu nutuk için bk. *Takvim-i Vekayi* (18 Muharrem 1285), s. 968; Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tetebbuatı*, 5. cüz, s. 82 vd.

139- T. Z. Tunaya, *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma*, İstanbul 1960, s. 42.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olsun, hangi millete mensup bulunursa bulunsun, bütün erbab-ı iktidarın şura-i devlete dahil olmasını isterim" şeklindeki beyanını mesned yaparak, şûranın bir parlamento hazırlığı olduğunu nutkunda belirtmiştir demekte isede,[140] bu sözlerin öyle bir hükme mesned olabilecek bir anlam taşıdığını söylemek, ne o beyanın lafzı ve ne de anlamı ile bağdaştırılamaz. Çünkü devlet şurâsının kurulmasından asıl maksat "Teşkil-i Vilâyat Nizamnâmesi" nin yürürlüğe konması için Âli Paşa'nın 3 Şaban 1284 (30 Kasım 1867) tarihli meşhur lâyihasında belirttiği "halkın memleket işlerine iştiraki kaide-i esasiyesinin" uygulama alanına intikalinden başka birşey olmadığı gibi, Sultan Abdülaziz'in hiçbir zaman bu konuda bir arzusunu da yansıtmamıştır. Zira, padişahın memleketin idaresine halkın iştiraki şöyle dursun Bâb-ı Âli'nin (hükûmetin) getirdiği Tanzimat kanunlarının bile padişahlık haklarına engel olduğu kanaatindedir.[141]

Ne yazık ki padişahın nutkunda bu kadar önemle üzerinde durduğu bu kuvvetler ayrılığı prensibi başta eleman yetersizliği olmak üzere çeşitli sebepler yüzünden uygulanamamış, kuvvetlerin ayrılığı esasına dikkati çeken padişah bizzat kendisi Âli Paşa'nın ölümünden sonra bu sözlerinin samimi olmadığını ortaya koymuştur.[142]

Tanzimat devrinin idare alanında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye kadar önemli bir kuruluşu da devlet şurâsıdır. Zamanında, açılışı hakkında Ahkâm-ı Adliye'nin idare alanında yetersiz kalmasının tabii bir sonucu olarak kurulmuştur. Şûranın Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati dönüşünde açılmış olması bir raslantı değildir. Bu sırada (1866) Girit olayları gelişmiş ve bu olaylar dolayısiyle Avrupa'da "Şark Mes'elesi" yeniden günün konusu olmuştur. Bu konu, Osmanlı Devleti'ndeki hristiyan unsurların müslüman ahali ile aynı haklara sahip olması konusudur. Bunun için imparatorluğun bir takım yeni reformlar yapması gerekiyordu. Fransa, Rusya, İngiltere Hükûmetleri Osmanlı Hükûmetine verdikleri notalarda kendi görüşlerine göre ıslahat yapılmasını istiyor

140- T. Z. Tunaya, *a.g.e.* y s. 43 vd.
141- *Tezâkir-i Cevdet*, 7. cüz, s. 16
142- Aynı eser aynı yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lardı.[143] Bu sırada başta Fransa olmak üzere büyük devletler Bâb-ı Âli üzerindeki siyasî baskılarını artırarak hıristiyan teba hakkında yeni isteklerde bulunmuşlar, yeni reformlar yapılmasını talep etmişlerdi.[144] Padişah Abülaziz büyük Avrupa merkezlerini ziyareti sırasında bu ülkelerdeki yaşayışı görmüş ve bundan hayli etkilenmişti. Bunun yanı sıra Sadrazam Âli Paşa'nın dış politikada kendisine ve idaresine mihrak yaptığı Fransa'da III. Napolcon'un kurduğu müstebit idareye karşı halkının reaksiyonu sonucu bu müstebit idareyi biraz yumuşatmak ihtiyacını duyması üzerine, Osmanlı Devleti'nde de böyle bir ıslahata girme arzusu kadar, tanzimatla beraber imparatorlukta gelişmeye başlayan halkoyunu kendisini hissettirmesinin de bir rolü olduğu muhakkaktır. Buna, Yeni Osmanlılar'ın yurt içinde ve dışında giriştikleri muhalefetin de etkisi olduğunu eklemek lazımdır. Bu durum karşısında hem dış müdahaleleri önlemek hem de Yeni Osmanlılar adiyle yayın yapmakta olan muhâliflerin hücumlarını etkisiz bırakmak için Âli Paşa Türkiye'deki azınlıklara geniş imkânlar sağlıyan 3 Şaban 1284 (29 Kasım 1867) tarihli meşhur lâyihayı hazırladığı gibi hukukî, idarî bir istişâre kurulu olarak düşündüğü Fransadaki "Conseil d'état" şeklinde bir kuruluş olarak devlet şurâsını kurmuştur. Başına da Avrupanın yenilikçi olarak tanıdığı Mithad Paşa'yı getirmiştir. Bu olayı "La Turquie" adlı İstanbul'da yayınlanan yarı resmi bir gazetede yayınlatarak Avrupa kamu oyuna duyurmaya ve alcyhindeki olumsuz propagandayı önlemeye çalışmıştı. Keza yukarıda da belirttiğimiz gibi, o sırada sadrazam olan Âli Paşa, dış politikası bakımından, hocası Reşid Paşa'nın aksine daha ziyade Fransa siyasî çevrelerine dayanmakta idi. İmparator III. Napoleon'un Fransada karşılaştığı şiddetli muhalefet dolayısiyle müstebit idaresini kısmen olsun hafifletmek için daha liberal bir yönetim uygulamaya başlaması, Âli Paşa'yı da etkilemiş, özellikle o sırada İstanbul'da Fransız elçisi olan M. Bourrée'nin de tavsiyesi ile idarede bazı değişiklik

143- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 222.
144- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 222 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ler yapılmasına karar verilmiştir.[145] Buna, yukarıda da değindiğimiz gibi Yeni Osmanlılar adlı muhalefet teşekkülünün, Bâb-ı Âli'nin mura kabesiz keyfî idaresine karşı içte ve dışta basın yoluyla giriştikleri şiddetli muhalefet hareketi de inzimam etmiştir.[146] Bu muhalefetin başında bulunan Ziya Paşa'nın Londra'da yayınlanan Hürriyet Gazetesi'nde bu konudaki yazılarının bütün Avrupa efkârının dikkatini Osmanlı Devleti üzerinde toplaması Âli Paşa'yı bazı teşebbüslere zorlamıştı.[147]

Âli Paşa Sultan Abdülaziz'e sunduğu 3 Şaban 1284 (29 Kasım 1867) tarihli meşhur lâyihasında Avrupanın sosyal durumuna dikkati çekerek imparatorlukta da fertlerin siyasî haklarının sınırlandırılmasının doğuracağı olumsuz sonuçlara değinmektedir.[148]

Kuruluşu içte ve dışta "Türkiyede parlamenter rejimin kurulduğu veya bu yolda önemli bir aşamanın atılmış olduğu" yolunda geniş yorumlara yol açmış olan Devlet Şurâsı hakkında böyle bir hükme varılmasında, şûranın parlamento yapısına benzer bir görünüş göstermesi ve özellikle vilâyet meclislerinden gönderilen delegelerden ileri geldiği söylenmekte ise de,[149] bu görüşün doğruluğunu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, bu olay şüphesiz önemli olmakla beraber şurâya bir parlamento görünümü kazandıracak nitelikte değildir. Zira, bu delegeler şûranın daimî üyeleri olmayıp istişarî fikir beyan etmekten öte bir fonksiyona sahip değillerdir. Keza, Sultan Abdülaziz'in "kim olursa olsun, hangi millete mensup bulunursa bulunsun bütün güçlü kişilerin Şurâya katılmasını arzu ederim. Şurâ, Suriyelilerin, Bulgarların, Boşnakların velhâsıl bütün unsurların erbab-ı iktidarı için müşterek bir

145- Devlet şurasının kurulmasına, Âli Paşa'nın Girit adasına gidişinden çok önce karar verildiği ve bunun için vükelanın ileri gelenleri arasında bir anlaşmaya varıldığı, Fransanın o zamanki hariciye nazırı Marquis de Moustier'nin İstanbul'daki Fransız elçisi Bourrée'ye yazdığı 15 Mart 1867 tarihli yazıdan da anlaşılmaktadır. Bunun için kb. Ö.F. Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, İstanbul 1972, s. 154 not 210.

146- Ö.F. Akün, *a.g.e.*, s. 153 vd.

147- E.Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 147.

148- İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 318 Bu lâyihanın tam metni için bk. Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiye ve siyasiye*, 5. cüz; Mehmed Celâleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, İstanbul 1326-1327, III I, 30.

149- T.Z. Tunaya, *a.g.e.*, s. 41.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

merkez olmalı ve bunlar nazırlara yardım etmeli" şeklindeki sözlerini de bu konuda geçerli saymak kabil değildir. Padişah Şurâyı açış nutkunda ancak anayasa hukuku bakımından önemli bir husus belirtilmektedir ki bu da, kuvvetler ayrılığı "tefrik-i kuva"esâsını getirmesi ve bunun lüzumuna değinmiş olmasıdır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde yürütme ve yargı fonksiyonları Tanzimata kadar hükümdarın görev ve yetkileri arasında bulunuyordu. Yani devletin esas teşkilâtında "kuvvetler birliği" ilkesi uygulanmakta idi. 1868 de "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" ve Şurâ-i Devlet müesseselerine ait tüzük ile idarenin yargı organı kaşısındaki bağımsızlığı da kurul muş ve kabul edilmiş oluyordu.[150]

Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ve Şurâ-i Devletin çalışmalarına ait tüzüklerin çıkarılması tanzimat reformatörlerinin, idari kazanın yerleştirilmesi hususunda bir başarısıdır. Zira Osmanlı Devleti'nde tanzimattan sonra idareyi, adliyenin mürakabesi altında bırakmak, ıslahat hareketlerini, gerici zihniyet dolayısıyle, durdura bilirdi. Çünkü tanzimat idareyi ve idari tasarrufları fıkıh esaslarından tamamiyle ayırmış, batı-nın hukuk perensiplerine bağlamıştı. Şeriat hükümleriyle bağlı olan ve ona dayanan şer'iye mahkemeleri başka bir yoldan yürüyen idareyi mürakabe edemezlerdi. Çünkü böyle bir tutum yenilik hareketlerini hükümsüz ve sonuçsuz bırakabilirdi.[151] Tanzimatın idare alanında en önemli iki kuruluşundan birisi olan Şurâ-i Devletin kurulmasında bu düşüncenin de diğer tarihi faktörler kadar önemli bir etkisi olduğu şüphesizdir.

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati dönüşünde kurulmasına karar verilen Devlet Şurâsı (Danıştay) 10 Mayıs 1868'de Bâb-ı Âli'de padişahın bir nutku ile açılmış ve başkanlığına da ilk defa 5 Mart 1868'de Tuna vilayeti valisi Mithad Paşa tayin olunmuştur.[152] Bu tayine ait sadaret tezkeresinde Âli Paşa hukuka ait işlerle icra ve idareye ait işlerin birbirinden ayrılması zorunluğundan bahsederek Meclis-i Vâla-i Tanzimatın Divan-ı Ahkân-ı Adliye ve Şurâ-i Devlet diye ikiye ayrılması gere-

150- İ. Giritli-P.Bilgen, *İdari kaza*, s. 5 vd.
151- S. S Onar, *İdare Hukuku*, s. 78.
152- O. Özdeş, *a.g.e.*, s. 53.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ğini açıklamaktadır.[153]

Şurâ-i Devlet 28 üyesi müslüman ve 13 üyesi gayri müslim olmak üzere 41 üyeden meydana gelmekte idi.[154] Sonradan bazı değişikliklere uğramakla beraber başlangıçta Şura 5 Daireden oluşmuştur. Bunlar:

1- Mülkiye ve Harbiye dairesi

2- Mâliye ve Evkaf Dairesi

3- Kanun dairesi

4- Nâfıa, Ticâret ve Zirâat dairesi

5- Maârif dairesi

1869 tarihinde yani kuruluşundan bir sene sonra yapılan bir değişiklikle Mülkiye ve Maârif daireleri birleştirilmiş ve ayrı bir Muhâkemat dairesi kurulmuştur. 15 Şubat 1872 yılında yeni bir kararla Şurâ Tanzimat, Muhâkemat ve Dahiliye daireleri olmak üzere teşkilâtı yeniden düzenlenmiştir.[155]

5-10 üyeden oluşan her dairenin bir başkanı ve yeteri kadar memuru bulunmakta idi. Şura başkanı ile daire başkanları padişah buyruğu ile atanmakta ve toplantılarda kararlar gizli oyla alınmakta idi.

8 Zilhicce 1284 (1 Nisan 1868) tarihli Nizamname ile şuranın görevleri tayin ve tesbit edilmişti.[156]

Bunların başlıcaları:

1- Kanun ve tüzük tasarılarını hazırlamak ve incelemek,

2- Bütün kanun ve tüzükler hakkında karar vermek.

3- Hükûmetle şahıslar arasında çıkan anlaşmazlıklara bakmak,

4- Adliye mensupları ile mülki memurlar arasındaki anlaşmazlıkların hangi mahkemelerde görüleceğini tesbit etmek,

5- Devlet dairelerinden gönderilecek işler üzerinde karar vermek ve padişah veya merkez daireleri tarafından sorulacak hususları ve her sene illerde toplanan il genel meclislerinin ıslahat hakkındaki görüşleri ni bildiren teklifleri görüşmek için bu meclislerce seçilen ve İstanbula

153- İnal, Son Sadrazamlar, s. 319. Burada sadrazamlık tezkiresinin tam metni vardır.
154- O. Özdeş, *a.g.e.*, s. 53.
155- *Düstur*, Birinci tertip, 1, 703.
156- *A.g.e.*, aynı yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gelecek üyeleri dinlemek.[157]

6- Devlet memurları tarafından işlenen suçlar hakkında karar vermek.

7- Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanan bütçenin gelir ve giderlerini incelemek.[158]

Bu konular Şurâ-i Devlete sadrazamlık makamı tarafından havale edilecek ve karara bağlandıktan sonra tekrar Sadâret makamına gönderilecekti.

Bu tüzüğün incelenmesinde Şurâ-i Devletin bünyesinde idare ve yargı görevlerinin de toplandığı görülmekte ise de, başlangıçta şurâ-i devletin yargısal değil tamamen istişari bir kurul olduğu görülmektedir.Şuranın kuruluşunuFransadaki "Conseil d'état" ile aynı tutmak hatalı bir görüş olur; çünkü osmanlı imparatorluğunda danıştay müessesesi diğer milli kuruluşların gelişmesi sonucu meydana gelmiş ve bütün imparatorluk devri boyunca bir danışma organı halinde kalmış, yargı organlığı fonksiyonu ikinci planda kalmıştır. Esasen bu devirlerde Şura bağımsız bir organ değil, idare bünyesi içinde yer almış ve yürütme organına dahil, onun emrinde bir müessese niteliğindedir. Üyeleri yürütme organının başı olan padişah tarafından atanmış olup bağımsızlığı bahis konusu olmamıştır.[159]

Şurâ-i Devletin iç tüzüğü incelendiği vakit bu kuruluşun gerçekten bir parlamento çalışma tarzını andırdığı görülür. Her ne kadar 1840'da daha geniş bir kadro ile kurulmuş olan Meclis-i Ahkâm-ı Adliyenin vazifeleri ve çalışma tarzı da bu karakterde ise de, şurâ-i Devletin yetkileri içine giren konular arasında kanun yapma vasfının ve bütçeyi onaylamasının da bulunması, onu birinciden daha farklı bir hale getirmiktedir. Şurâ- i Devletin bu farkı fonksiyonondan dolayıdır ki hükûmete karşı şiddetli bir muhâlefet halinde bulunan yeni Osmanlılardan özellikle Ziya Paşa ve Namık Kemal bunun kendi çalışmaları sonucu kurulduğuna inanmışlardı. Londrada yayınlan makta olan Hürriyet gaze-

157. Birinci tertib *Düstur*'un 1. cildinin 704. sayfasında ibâre aynen böyle olmasına rağmen, *İslâm Ansiklopedisi* XI. cilt 757. sayfasında genel meclis üyelerinin Şurâ-i Devlete tayin edilen üyeler olarak gösterilmektedir.

158- *Düstur*, Birinci tertib, 1, 703 vd.

159- O. Özdeş, a.g.e., s. 31.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tesinde, Ziya Paşa tarafından yazılan bir makale hakkında Namık Kemal "işte devlet vaktiyle halka verdiği adli teminatın tamamını serbestiyet derecesine varmamak kaydıyle sınırlarken, Yeni Osanlıların gösterdiği itirazlar neticelerinden olmak üzere, padişahın nutkunda "âmme hürriyeti" temin olundu. İdâre alanında her ne yapıldı ve her ne meydana çıktı ise hemen hepsi yeni Osmanlılar mensuplarının değindikleri ve ileri sürdüklerine uygun olmuştur. Yeni Osmanlılardan Ziya Beyefendi (Ziya Paşa) ki şimdi "devlet herkesin istediği millet meclisini yapmaya cesaret edemezse, bari lazım gelen (aklı eren ve iş görmesini bilenleri)[160] bir meclise toplasın ve meclis şubelere (komisyonlara) bölünsün, üyelerini azil edilmekten masun tutsun, yapacağı kanunlar ve maliyenin muvazenesini (bütçe) onlara göstersin bu suretle hem istibdada oldukça engel olur hem de halkımızın meşveret usulüne (parlamenter sisteme) istidadı tecrübe ile ispatlanmış olur" diye her yerde anlatırdı. Şimdi meşveret usulüne karşı alınan tedbir ki, Meclis-i Şurâ-i Devlettir. Fakat ne yazıkki aklı ereen ve iş görmesini bilenlerden meydene gelmediği ve azilden masun kimselerden kurulmadığı için Ziya Beyefendinin düşündüğü faydalar meydana gelmedi."[161]

Namık Kemal babasına yazdığı bir mektupta da "Bizim millet meclisi meydana çıkar gibi oldu. Biz kazandık, millet kazandı" diye olayı meşrutiyetin başlangıcı kabul etmek gibi fazla iyimser bir hükme varmaktadır.[162]

Engelhardt da yeni iller idaresi kanunu ile şurâ-i Devletin kurulmasını " bir meclis-i mebusan ve meşrutiyet idaresi için küçük bir tecrübe" olarak görür.[163]

Hakkında içeride ve dışarıda bu kadar parlak sözler söylenilen devlet şurâsından memnun olmayanlar da vardı. Bu memnuniyetsiz-

---

160-Ebuzziyanın kitabını sadeleştirerek yayınlayan Ziyad Ebuzziya asıl metinde bulunan " ehli halli akid" deyimini " aklı eren ve iş görmesini bilen " diye çevirmiştir. Bu deyim İslâm hukukanda halifeyi seçmeye yetkili şahıslar için kullanılan bir deyimdir.

161-Ebuzziya Tevfik , *Yeni Osmanlılar* Tarihi (sadeleştiren: Ziyad Ebüzziya), İstanbul 1973, I, 266.

162-M.C. Kuntay, *Namık Kemal*, İstanbul 1944, I, 550.

163-Engelhardt, a.g.e., s. 234.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lik şura üyeliklerine müslüman olmayanlardan da alınması idi. Bunlar daha ziyade bir takım fanatiklerdi. Yeni Osmanlılardan Ziya beyin de bunlar arasında bulunması dikkat çekicidir.[164]

Şurâ-i Devletin kurucusu demek mümkün olan Âli Paşa 'nın da bu memnun olmayanlar arasında gösterilmesi pek gerçekci bir görüş sayılmaz. Şurâ-i Devletin kendi çalışmalarına engel çıkardığından dolayı ona muğber olduğu gerekçesine dayanan bu iddia aslında özel ve resmi hayatında resmiyete ve ciddiyete çok önem veren Âli Paşa 'nın başkan-lığına kendisinin tayin ettiği Mithat Paşa'nın kendi tabiatı ile taban tabana zıd düşmesinden ileri gelmiş olabileceğini düşünmek daha doğru olsa gerek.[165]

Şurâ- i Devlet kısa zamanda bir çok değişikliklere uğrayarak[166] asıl fonksiyonları kaybetmiş ve bu suretle kendisinden beklenilenleri gereği şekilde yerine getirmemiş ise de , Abdülaziz'in açış nutkunda gerçekleşmesini istediği icra (yürütme) ile kaza (yargı) nın birbirinden kısmen de olsa ayrılması mümkün olabilmiştir.

Şurâ-i Devletin kurulması ile " şeriat hukukundan laik hukuk sis temine" geçilmemiş ise de[167] adalet bakanlığının kurulması başta olmak üzere buralara ulema sınıfı dışından hâkimler atanması gibi modern hukuk kuralları ve müesseseleri memleketimize ilk defa girmiş oluyordu.

10 Mayıs 1868'de Bâb-ı Âli 'de şûranın açıldığı gün padişahın nutkunda şûranın açılışından beklenilen esas amacın "tefrik-i kuva= kuvvetler ayrılığı " prensibi olduğu belirtilmiş ve yalnız yürütme ve yargı gücü ile ruhani ve cismani güçten bahsedilerek teşrii (yasama) gücü hiç bahsedilmeyişi yasama gücünü hatz bir oganın kurulmasının bahis konusu olmadığını göstermektedir. Bir yabancı yazarın "Şurâ-ı Devlet, teklif ve tasdik-i kavânin hakkına malik olmayıp yalnız kanun ve nizamnâme lâyihalarını hazırlamya memur olduğundan, kanun yapma

---

164- En Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 149.

165- İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 323.

166- Şurâ-ı Devlet'in kuruluş ve değişiklikleri hakkında O. Özdeş'in *a.g.e.*, inde faydalı bilgiler bulunmaktadır.

167- *İslâm Ansiklopedisi*, "Tanzimat" mad., s. 759.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gücü hükûmet-i mutlaka-i islamiyede ilk defa bunun lüzumunun anlaşılmış olması da önemli bir aşamadır." görüşü de bunu teyit etmektedir[168] Gerçekten devlet şurâsına ancak gerekli kanun tasarılarını hazırlamak görevi verilmiş fakat kanun yapma yetkisi verilmemiştir. Bu itibarla şûrada teşrii (yasama) bir organ olma niteliği hiç bir zaman bulunmamıştır.[169]

Tanzimatın idare alanında ülkeye getirdiği en büyük ve en önemli yeniliklerden birisi de mahalli idarelerin kurulması ile uygulanmaya başlayan seçim usülüdür. Osmanlı devletinde kuruluştan beri bütün görevler tâyin (atama) şeklinde olagelmiş ve ilahi kudretin senbolü olan padişahın yanında ona ortak olabilecek hiç bir güce yer verilmemiştir. Yüzyıllar boyunca devameden bu uygulama ilk defa tanzimat devrinde değiştirilmiş ve mahalli idarelerin kuruluşu ile seçim sistemi imparatorlukta yeni bir uygulama olarak meydana çıkmıştır.

Her ne kadar İslâmi esaslara yani şeriat hükümlerine göre idare edilmekte olan Osmanlı devleti'nde seçmek ve seçilmek kavramları bilinmeyen yeni kelimeler değildi. Çünkü İslâmın ilk devirlerinde Hz. Muhammedin ölümünden sonra onun fikirlerine iman eden cemaatin başkanını seçim suretiyle halk iş başına getirmişti. Bu bakımdan bir İslâm devleti olan Osmanlı Devleti için de bu konu yabancı sayılmazdı. Ancak daha önc de bahsettiğimiz gibi, İslâmda halife seçilmesi öyle bir hale getirilmişti ki, seçim "biat" edenlerle "biat" edilen arasında özel bir akid haline gelmiş , halife seçilen, halefini kendi hayatta iken kendisi tayin ettiğinden "ehl-i hall ü akid" denilen seçmenlerin halifeye biat etmekten başka yapacak işleri kalmamıştı. Bu itibarla Emevi ve Abbasi halifeleri devrinde seçmenin ve seçilmenin bir manası kalmamış ve halifelik babadan oğula geçen monarşik bir sistem haline gelmişti.

Osmanoğulları idaresinde kurulan ve kurucusunun adından dolayı Osmanlı adını taşıyan büyük Türk İmparatorluğu da kuruluşundan

168- Engelhardt, *a.g.e.*, 236.

169- R.Galip Okandan, "aynı makale", s, 119.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

itibaren[170] monarşik bir sistemle idare edilmiş ve devlet başkanlığı evvelki Türk ve müslüman devletlerinde olduğu gibi babadan oğula geçmiştir.[171]

Devlet başkanlığında uygulanan bu tayin sistemi devletin bütün idari, adli ve diger kuruluşları için de geçerli bir sistem olarak Tanzimata kadar devam etmiştir. Bununla beraber imparatorluk halkının bir kısmını teşkil eden ve cemaatler halinde yaşayan bazı müslüman olmayan topluluklar arasında gelenek halinde seçim usulünün mevcut olduğu da bir gerçektir. Zira, müslüman olmayan cemaatlerin ruhani başkanları bu topluluk yani ceaat tarafından seçilirdi. Fakat bunun Osmanlı toplumunun diğer halk kitleleriyle yakın bir ilgisi olduğu ve dolayısiyle de halkın yakından tanıdığı ve benimsediği bir usul olduğunu söylemek mümkün değildir. Ancak XIX. yüzyıl başlarından itibaren imparatorluk idaresinde bulunan bazı bölgelerde (Sırbistan, Eflak-Boğdan ve hatta Mısır gibi) kısmen de olsa seçilerek gelen bölgesel halk meclislerinin memleket yönetimini murakabe edebilecek kadar gelişmiş olmasına rağmen, imparatorluğun dominan kütlesi için seçimin hâlâ bir önem taşımadığı da bir gerçekti.

Bununla beraber bu yüzyılın ikinci yarısından sonra yani Tanzimat devrinde yetişen genç kuşakların üzerinde bu durumun küçümsenmiyecek bir etki yaptığı olayların gelişmesinden anlaşılmaktadır. Özellikle basın organlarında önemli ölçüde yankı uyandıran bu durumun imparatorluk yöneticilerini de etkilediği ve bazı kurumlarda seçim sisteminin uygulanmasına geçildiği görülmektedir.

170- Gerçi Osmanlı Devleti henüz bir "uç beyliği" olduğu sıralarda bir aşiret beyi durumunda olan Ertuğrul Gâzi'nin ölümünden sonra oğlu Osman Gazi'nin, amcası Dündar Bey'e rağmen beyliğin başına geçirilmesi aşiret ulularının muvafakati ile olduğu (Lûtfi Paşa, *Tevârîh-i âl-i Osman*, İstanbul 1341, s. 21 vd; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, s. 39.) bilinıyorsa da, Osmanlı Beyliği'nin bu devirlerine ait bilgilerin henüz tam olarak aydınlığa kavuşmamış olması sebebiyle, gerçeği tam olarak tespit etmek şimdilik mümkün olamamaktadır.

171- Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, s. 47. Fatih Sultan Mehmed'in çıkardığı kanunnâme ile, hükümdarın büyük oğlu babasının yerine geçme usulü XVII. yüzyıl başına kadar sürmüş, bu zamanda I. Ahmed bunu değiştirerek hanedanın büyük oğlu tahta geçme usulü kabul edilmiş ve devletin yıkılışına kadar bu usûl devam etmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkiye'de Tanzimattan evvelki vilayet taksimatı XVI. yüzyıl sonlarından kalma bir usûl idi. Osmanlı imparatorluğunda memleket yönetimi bugünkü deyimle iller idaresi, kuruluş yıllarında sancak denilen küçük bölümlere ayrılmış olup bunlar Rumeli ve Anadolu beylerbeyilerinin idaresi altında idiler. XVI. yüzyıl sonlarında birkaç sancak birleştirilerek eyâlet teşkil edilmiş ve bunların başına geniş yetkilere sahip âdeta yarı bağımsız valiler atanmıştır. Bunlar padişah nâmına yürütme gücüne sahip oldukları gibi kaza hakkına ve askeri yetkilere de maliktirler. Mahallin gelirini iltizam suretiyle toplarlardı. Özellikle imparatorluğun merkezi gücünün zayıfladığı XVIII. yüzyıldan itibaren bulundukları yerlerde bir hükümdar gibi hüküm sürmekte idiler.[172]

Bu durum kısmen III. Selim ve kısmen de II. Mahmud zamanlarında ele alınmış, özellikle bu hükümdarın Yeniçeri ocağını ortadan kaldırmasından sonra bu mütegallibe valilerin nufuzunu kırmak ve onları merkeze bağlamak maksadiyle 1838'de vilayetler idaresinde bazı değişikliklere girişilmiştir. Anadoludaki büyük eyâletlerin sayısı onsekizden dörde indirildi.[173]

1838'de iltizam usulünün kaldırılmasından sonra mülki taksimatın her kademesinde mahalli kuvvetlerin başına birer kumandan, vilayetin başına bir vali, maliyenin başına defterdar gibi memur statüsünde birer temsilci atandı. Vilayetin başındaki vali dahiliye (içişleri) nezaretine bağlı idi. Mustafa Reşid Paşa'nın gayretiyle kurulmuş olan bu teşkilat Fransa idari teşkilatı gözönünde bulundurularak kurulmuştu.[174]

Tanzimatın ilk yıllarında devletin mülki teşkilatında yeniden bazı düzenlemelere girişilmiş ve zamanın ihtiyacına göre bazı yeni tasarruflarda bulunulmuştur. 1838'de II. Mahmud zamanında kurulmuş olan teşkilât, Osmanlı İmparatorluğu'nun gösterdiği değişik yapı ve ülkenin çok geniş bir alana yayılmış olması gibi sebeplerle iyi işlememişti. Bunun üzerine 1840'da valilere tekrar geniş yetkiler tanıyan yeni bir

---

172- Yanya Valisi Tepedelenli Âli Paşa , Ruscuk Valisi Alemdar Mustafa Paşa Vidin Valisi Paspanoğlu gibi...

173-Engelhardt, *a.g.e.*, s. 442.

174- *A.g.e.*, aynı yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemenin en önemli tarafı yetkileri az da olsa bazı yerel meclislerin kurulmasıdır.[175] Bu suretle ilk defa mahalli halkın devlet ve memleket yönetiminde söz sahibi olması sağlanmıştır. Bununla beraber bu teşkilat imparatorluğun bütününde uygulanamamış ancak İstanbul ve civarındaki vilayetlerde tatbik edilebilmiştir.

Bunun üzerine yine Mustafa Reşid Paşa'nın gayretiyle 1852 yılında yeni bir düzenlemeye girişilmiştir.[176] 28 Ekim 1852 tarihinde yürürlüğe giren bu yeni fermanla Gülhâne Hatt-ı Hümâyunu ile ilân edilen genel esasların bazılarının uygulama alanına konmasını sağlamak için merkeziyet usulü kısmen de olsa hafifletiliyordu. Bu suretle de kuvvetler dengesi prensibi dikkate alınmış oluyor ve mahalli idarelerde nüfuz ve yetki genişletilerek merkeze bağlılıktan kısıtlanıyordu. Bu düzenleme ile imparatorlukta meydana getirilen en önemli yenilik şüphesiz mahalli elemanlardan kurulu vilayet ve belediye meclislerinin kurulmasıdır. Üyeleri halk tarafından seçilmiş olan bu kuruluşlarla devlette ilk defa gerçek anlamda seçim usulü uygulanmış oluyordu. Bunun, meşveret (parlamenter) usulüne doğru atılmış bir adım olduğunu Avrupalılara inandırmak için yapıldığı iddia edilmiştir.[177]

Hangi tesir altında olursa olsun mühim olan sistemin ilk defa geniş bir alanda uygulanmaya konmuş olmasıdır. Tanzimat ıslahatçılarının parlamenter sistemin uygulanmasını arzu etmedikleri genel bir kanaat olarak ileri sürülmektedir. (Bu konu ileride tekrar ele alınacaktır.) Bununla beraber, devlet yönetiminde yine onlar tarafından yapılmış olan reformlar parlamenter sistemin gerektirdiği ortamı yaratmış ve geliştirmiştir.

Seçim sisteminin tanzimat kanunlarında yer alması Fuad ve Mithat Paşa'ların müşterek çalışmaları ürünü olarak ortaya çıkmıştır.[178] 1856 tarihli Islahat Fermanında öngörülen ve 1280 (1863) yılında yürürlüğe giren bu kanunla Rumelinde Niş, Silistre ve Vidin vilayetleri birleştirilerek Tuna Vilayeti kurulmuş ve başına Mithat Paşa getiril-

---

175- *İslâm Ansiklopedisi*, "Tanzimat" mad., s. 729.

176- Engilhardt, *a.g.e.*, s. 99.

177- Engilhardt, *a.g.e.*, s. 101.

178- İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 318; Mithat Paşa, *Tabsıra-i İbret* İstanbul 1325, s.24.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mişti. Mithat Paşa'nın bu vilayette gösterdiği büyük başarı teşkilâtın bütün Osmanlı ülkelerine teşmilini sağlamıştır. 1864'de Fuad Paşa'nın sadrazamlığı sırasında hazırlanan "Vilayetlerin Genel İdaresine dair Kanun"[179] ayni zamanda belediye teşkilâtı ile köy ihtiyar heyetlerinin kurulmasını da öngörmekte idi.[180] Fransa'nın departman teşkilâtı gözönünde bulundurularak hazırlanmış olan bu kanunla imparatorluğun eyâlet teşkilâtı tamâmen kaldırılıyor.[181] Âli Paşa 'nın meşhur lâyihasındaki "halkın memleket işlerine iştirâki kaide-i esâsiyesinin" tatbik mevkiine konulması ve câri olan merkeziyet usulündeki mutlakiyet idaresinin hafifletilmesi ve giderilmesi hususundaki temenni yerine getirilmiş oluyordu.[182] Yine bu kanunla imparatorluk halkı vilayet genel meclisi ve mahkemeler için gerekli üyeleri seçme yetkisi kazanmakta ve bu suretle seçilen üyelerle vilayet ve belediye meclislerinde temsil edilmekte ve dolayısiyle de idareye bilfiil katılmakta idi. Bu usul başlangıçta müslüman ve hristiyan teba arasında birtakım hoşnutsuzluklar yaratmış ve bu yönetime katılma amacının gerektiği şekilde temini mümkün olamamış ise de, hiç olmazsa halkta yönetime katılma lüzumuna dair bir inancın meydana gelmesini sağlaması bakımından büyük bir önem taşımaktadır.[183]

1864 İller İdaresi kanununun konumuz için en önemli kısmı şüphesiz idari bölümlerin en küçüğünden en büyüğüne kadar[184] seçimle iş başına gelmiş olan birer meclis bulunması ve nüfus oranına göre yine seçimle kurulmuş birer belediye meclisi bulunması idi. Bu meclisleri teşkil eden üyeler devlete enaz, bir vergi ödeyen erkek vatandaşlar olup her yerde ayni seçim usulü ile seçilirlerdi. İki sene için seçilen bu üyeleri sancaklarda mutasarrıf, kadı, muhasebeci, müftü, tahri

179- Metinde her ne kadar "Nizâmat" deyimi kullanılmış ise de, bu kanun anlamındadır *Düstur*, Birinci Tertip, 1, 608).

180- *Düstur* 1, 648.

181 Engilhardt, *a.g.e.*, s. 169.

182- E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, 154; Engilhardt, *a.g.e.*, s. 169.

183- Türkiyede Tanzimattan Cumhuriyete kadarki süre içinde iller idaresinde meydana gelen değişiklikler için bk. T.M. Yaman, "Osmanlı İmparatorluğu mülki idaresinde Avrupalılaşma", *İdare Dergisi*, Sayı: 138-142, s. 221.

184- Bu kanuna göre imparatorlukta Asya, Avrupa ve Afrika topraklarında toplam 27 Vilayet ve 123 sancak burlar da lüzumu kadar kaza, nahiye ve köylere ayrılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rat kâtibi ile müslüman olmayan cemaatlerin dini başkanlarından oluşan bir kurul seçmekte idi. Bu kurul yarısı müslüman yarısı hristiyan vatandaşlar arasından seçilecek üye sayısının üç misli aday seçerdi. Bu şekil de hazırlanan aday listeleri kaza idare meclislerine ve mahkemelere verilirdi. Listeler burada sancakta seçilecek üye sayısının iki misli bir miktara indirilirdi. Sonra listeler sancak merkezine gönderilerek buradaki seçim kurulları da bunları enaz oy alanları listeden çıkarmak suretiyle mevcut aday sayısı üçte bire inerdi. Bu suretle aday sayısı seçilecek miktarın bir misli fazlasına indirilirdi. Son defa aday listeleri vilayete gönderilir ve burada vali başkanlığındaki seçim kurulu tarafından yeniden bir revizyona tâbi tutularak listeler kesin şeklini almış olurdu.[185]

Görüldüğü gibi 1864 tarihli "Teşkil-i vilâyat Kanunu"nun 67, 73 ve 78. maddelerinde belirtilen esaslara göre yapılan bu seçim sistemi oldukça karışıktır.

İdare âmirlerine seçim listeleri üzerinde aday tesbiti gibi önemli yetkiler verdiği, azınlıkları korumadığı, aday seçimi konusunda hristiyanlara idarî ve siyasî hak tanımadığı, bunların hükümet idaresine iştiraklerini gereği şekilde sağlamadığı mülahazasıyle bu kanuna ve uygulamasına yabancı basında büyük tepki gösterilmiştir.[186]

Her ne kadar imparatorluk dahilindeki azınlıklar gözönünde bulundurularak yabancı basında büyük tepki ile karşılanan bu uygulamanın birkaç kademeli olmak, idare âmirlerine listeler üzerinde değişiklik yapma yetkisi tanımak gibi bir takım aksaklıkları bulunmasına rağmen, Türkiye halkları için yine de büyük bir önem taşıdığı kesindir. Zira, yüzyıllardan beri bütün idarî ve hukukî alanlarda yukarıdan verilen emirlerle idare olunmaya alışmış bir toplumda birden bire en mütekâmil ve ileri bir sistem uygulanmasını istemek elbette beklenilemezdi. Nitekim, bu ilk uygulamalarda rastlanan aksaklıklar zamanla düzeltilmiş ve 1877 parlamentosu 1876'da bu seçim sistemi ile yapıl-

185- *Düstur*, Birinci Tertip, 1, 657.
186- Engilhardt, *a.g.e.* s. 171.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mıştır.[187] Bu bakımdan 1864 tarihinde çıkarılan İller İdaresi Kanunu ve onun getirdiği esaslar Türk parlamento tarihi bakımında da özel bir önem taşımaktadır. Yukarıda da bir nebze değinildiği gibi, Tanzimat reformatörleri Türkiye'de parlamenter sisteme geçilmesi yolunda belki açık ve seçik bir girişimde bulunmamışlardır. Amma idare alanında koydukları esaslar ve çıkardıkları kanunlarla bu sisteme giden yolu hazır-lamışlardır.

Görüldüğü gibi, Tanzimatın idare alanında meydana getirdiği yeniliklerden seçim sistemi ile valilerin keyfi ve kanunsuz eylemlerini önlemek, vergi adaletini sağlamak için seçimle kurulan mahalli idare teşekkülleri, Meclis-i Ahkâm-ı Adliye, Şurâ-i Devlet gibi kuruluşlar imparatorlukta parlamenter rejimin kurulduğu anlamına gelmiyeceği bir gerçek olmakla beraber, 1877 yılında gerçekleşecek olan parlamenter rejime geçişi hazılayan önemli bir aşama olduğunu söylemek mümkündür. Tanzimat olayını incelerken belirttiğimiz gibi, Tanzimat Fermanı ile uygulanmasına girişilen yenilikler birbirini tamamlayan müesseselerin kurulmasını zorunlu kılmış ve sonuçta esas hedef olan parlamentonun teşekkülü gerçekleşmiştir.

ASKERLİK VE ORDUDA YENİLİKLER:

Osmanlı Devleti'nde devlet kuruluşlarının yeniden düzenlenme ihtiyacı ilk defa askerlik alanında duyulmuş, bunu diğer alanlardaki yenileşmeler izlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilerleme ve genişleme hızının temelini askerî alandaki üstünlüğü sağlamıştır. Fakat, XVII. yüzyılda bu hızlı gelişme evvela durmuş, sonra da yenilgiler devri başlamıştır. XVIII. yüzyıldaki sürekli yenilgiler padişah ve devlet adamlarını konu üzerinde durmaya zorlamış ve bunun sonucu olarak Avrupanın askerlik alanında yeni uygulamalar içinde olduğu görülerek bu yeniliklerin Osmanlı Ordusu için

187- Bu kanun, 25 Muharrem 1293 (21 Şubat 1876) tarihinde daha da genişletilerek "İdarec-i Umumiyec-i Vilayat hakkında Talimat" adiyle ve parlamentodan da geçirilerek imparatorluğun yıkılmasına kadar devam etmişti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

de gerekli olduğu kanaatine varılmıştır. Bu sebeple, Osmanlılarda ilk ıslahat denemeleri ordu üzerinde olmuştur. Ancak, temeli Yeniçeri ocağına dayanan mevcut askeri teşkilâtın yenileşmeye karşı çıkması dolayısiyle, XIX. yüzyıl başlarına kadar bu işi gerçekleştirmek mümkün olamamıştı. XVIII. yüzyıl başlarında Vezir-i Azam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın gizlice girişti̇ği yeni bir ordu kurmak teşebbüsü[188] Patrona isyanı ile önlendiği gibi III. Selim'in teşebbüsü de aynı şekilde Kabakcı isyanı ile başarısızlığa uğramıştır. II. Mahmud'un saltanatının ilk yıllarında orduda yapılmak istenen ıslahat yeniçerilerin direnmesi ile karşılaşmış ise de 1826 da Yeniçeri ocağının ortadan kaldırılması üzerine yeni bir ordu kurulması mümkün olabilmiştir.

Osmanlı devlet yöneticileri başlangıçta askeri teşkilatın ıslahı halinde devletin eski parlaklığına kavuşacağını sanıyorlarda. XIX. yüzyıl başında Avrupaya gönderilen ikamet elçilerinden birisi de bunu teyit ediyordu.[189] Fakat işin o kadar basit olmadığı pek çabuk anlaşıldı. Avrupanın üstünlüğünü sağlıyan modern ordu teşkilatından başka kurumlar da bulunduğu biraz geç olmakla beraber anlaşıldı.

Tanzimat ilan edildiği sırada Osmanlı ordusu yeniden teşkilatlandı. Batılı ülkeler orduları gözönünde bulundurularak yeni kuruluşlar meydana getirildi. Aslında Tanzimat ve Islahat fermanında ordu ve askeri teşkilat hakkında fazla birşey yoktu. Tanzimat Fermanında Askerlik süresi üzerinde durulmuş ve Islahat fermanında ise müslüman olmayanların da askerlik yapması konusuna atıfta bulunulmuştur. Bununla beraber tanzimat döneminde kara ve deniz kuvvetlerinin takviyesi konusunda önemli ilerlemeler kaydedildiği, özellikle Abdülazizin şahsi teşebbüsleri ile Türk donanması büyük bir gelişme göstermiştir. Önce Şura-i Askeri tarafından hazırlanan bir kanunla askerlik hizmeti belirli bir süreye indirildi. Yine bu kanunla askere alınmada kur'a usulü kabul edildi. Bu kanunla askerlik yaşı 20 olarak kabul ediliyor ve askerlik süresi, beş senesi fiili hizmet ve yedi senesi redîflik (yedek) olmak üzere oniki sene olarak tesbit ediliyordu. Yedekler savaş çıkması halinde göre ve alınıyordu. Tanzimatçılar bir taraftan da ordunun talim ve terbi-

188- T. Ahmet Atâ, *Tarih-i Atâ*. II, 156.
189- E Z. Karal, *Halet Efendi'nin Paris büyük elçiliği*, s. 33.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
ye için Avrupadan öğretmen ve subaylar getirttiler. O sırada ordunun subay ihtiyacı Harb okulu tarafından karşılanıyordu. Bu okul bünyesi içinde bir de Kurmay sınıfı teşkil edilmişti. Buraya diğer sınıfların en çalışkan öğrencileri alınıyordu. Bunlar diğer subaylara nazaran daha çabuk terfi ederek büyük birliklere komutan olarak atanıyorlardı. Ordunun ilk kurmay subayları 1848'de orduya katılmışlardı. Bunlar diğer subaylara göre daha kısa sürede terfi ettiklerinden, yakın bir gelecekte ordunun üst komuta sınıfını oluşturacaklardı.

Tanzimat döneminde Osmanlı ordusu beş ordu birliğinden oluşuyordu. Bu ordular yurdun çeşitli bölgelerinin stratejik durumlarına göre tesbit edilmişti. Her ordunun başında komutan olarak bir müşir (Mareşal) bulunuyordu. Ordunun en büyük birliği alaydı. Henüz tümen ve kolordu teşkilâtı kurulmadığından, alayların fazlalığı dolayısiyle sevk ve idarede zorluk çekiliyordu.

Bu dönemde ordu 36 piyade, 26 süvari, yedi Sahra topçu, dört kale topçu, iki istihkâm ve bir sanai alayı ile 36 talia taburundan meydana geliyordu. Ordunun hazeri (barış zamanında) mevcudu 150 bin askerdi. Yedek kuvvetler olan redif kuvvetlerin toplamı ise 90 bin civarında bulunuyordu. Bu suretle ordunun talimli seferî mevcudu 210 onbin eri buluyordu.[190] Redif kuvvetlerin her sene 30 bin kadar artması dolayısiyle devlet bir savaşta 400 bin kişilik talimli bir ordu çıkarabiliyordu.

Görüldüğü gibi, bu dönemde ordunun Avrupa orduları tarzında geliştirilmesine çalışılmış olmakla beraber, batılı ülkeler ordularındaki büyük cüzütamlar kurulamamış olduğundan sevk ve idarede bazı zorluklar meydana gelmekte beraber Türk ordusundaki redif, yani yedek birlikler teşkilâtı henüz batı ülkelerinin bir çoğunda mevcut değildi. Bu teşkilât Prusya ordusu teşkilâtı örnek alınarak meydana getirilmişti.[191] Bu durumTanzimatçıların ileri görüşlü bir başarısıdır.

1856 Islahat Fermanının ilanına kadar, orduya yalnız müslüman vatandaşlar alınmakta iken bu fermanla hristiyan veya müslüman olmayanların da askere alınacağı bildirilmişti. Müslüman olmayan subayların albaylığa kadar terfi edecekleri kabul edilmişti. Her sene orduya

190- N. Tacan, "tanzimat ve ordu", *Tanzimat* 1, 130 vdd.
191- N. Tacan, "aynı makale", s. 134.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

alınacak müslüman erlerin sayısı 30 ve müslüman olmayanların sayısı ise 25 bin olacaktı. Teorik olarak faydılı görülen bu sistem ne yazık ki tatbikatta görüş ayrılıklarına sebep oldu. Müslüman olmayanlardan alınacak askerlerin ayrı birlikler oluşturması uygun görülmemiştir. Ancak birliklerin ayrı din ve mezheplerde olmaları da birçok zorluklar yaratıyordu. Müslüman birliklerdeki imamlara karşın çeşitli mezheplerden erler için ayrı papaslar tayin edilmesi büyük zorluklar doğuruyordu. Savaş psikolojisi bakımından da yine bazı zorluklar doğuyordu. Müslümanlara göre savaşta ölmek gâzilik mertebesine ulaşmak sayıldığı halde, hristiyanların düşünceleri hiç de böyle değildir. Savaş konusunda hristiyan düşüncesi ile müslüman düşüncesi uyuşmuyordu. Bu sebeple, ayrı mezhep ve dindeki vatandaşların bu inanç ve görüşleri dikkate alınmadan herkesin eşit askerlik görevi yapması prensibini yürütmek çok zor görünüyordu.

1843 yılında çıkarılan bir kanunla Osmanlı ordusunda Prusya ve Fransız ordularının kuruluş ve teşkilâtlanması hemen aynen kabul edilmiştir. Bu konuda Serasker Mütercim Rüşdü, Rıza ve Abdülkerim Nadir Paşa'ların büyük gayretleri görülmüştür. Meydana getirilen bu teşkilâtlanmaya göre Osmanlı ordusu dört sınıfa ayrılmıştı.

1- Muvazzaf ordu.
2- Redif kuvvetleri.
3- Yardımcı kuvvetler.
4- Başı bozuklar.

Muvazzaf kuvvetler ordunun esas gücünü oluşturuyordu. Bunlar devletin çeşitli bölgelerinde altı ordu birliği teşkil ediyorlardı. Hassa ordusu ile Birinci Ordunun merkezi İstanbul idi. Diğerleri Rumeli'de Manastır, Anaoluda Harput (Elazığ) Şam ve Bağdat'da bulunuyorlardı.

Ordu teşkilâtında yukarıda da belirttiğimiz gibi, kolordu ve tümen teşkilleri yotu. En büyük birlik alaydı. Alayların çoğunluğunu da piyade birlikleri oluşturuyordu. Ayrıca topçu ve suvari alayları da müstakil birlikler halinde bulunuyordu. Bunlar da bölük ve manga gibi daha küçük birliklerden oluşuyordu.

Redif kuvvetler ordunun yedek sınıfı idi. Muvazzaflık hizmet süresini dolduran erler redif kısmına ayrılıyordu ki, bu süre de yedi sene

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

idi. Redifler yılda bir defa bağlı oldukları birliklerde tatbikat ve talimlere katılarak eğitim görürlerdi.

Yardımcı kuvvetler imparatorluğa bağlı ülkelerden alınan askerlerdi. Bunlar Sırbistan, Bosna ve Hersek, Arnavutluk, Mısır, Trablus ve Tunus gibi ülkelerden toplanan askerlerdi. Bunların sayısı 110 bin civarında idi. Bu kuvvetlerden ayrı olarak imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gönüllü olarak orduya katılacak kuvvetlere Başı bozuk kuvvetler deniyordu.[192]

Bu teşkilâta göre Osmanlı kara kuvvetleri yaklaşık 450 bin civarında bulunuyordu. Bunun 150 bini muvazzaflar, 90 bini Redif kuvvetlerden oluşuyordu. Bu suretle seferî ordu kadrosunda 210 bin muvazzaf asker bulunmakta idi.[193] 1853 Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Ordusunun talim ve terbiye bakımından Avrupa ordularından farkı olmadığı müttefik kumandanlar tarafından verilen raporlardan anlaşılmaktadır.

Görüldüğü gibi, tanzimat döneminde ordu ve askerlik alanında yapılan icraat küçümsenecek boyuta olmamakla beraber, bu alandaki en çok yüksek komuta mevkilerinde görev yapacak eleman bulmakta sıkıntı çakiliyordu. Bu da II. Mahmud devrinde kurulmuş olan Harp Okulunun yetiştirdiği elemanlar arasında hanüz bu mevkilere gelebilecek tecrübeli subay olmayışından ileri geliyordu.[194]

Tanzimat döneminin önemli teşebbüslerinden birisi de deniz kuvvetlerinin yani donanmanın yenileştirilmesi idi. Özellikle padişah Sultan Abdülaziz'in şahsi teşebbüsü ile gerçekleştirilen ve modernleştirilen Türk donanması, o sırada dünyanın sayılı deniz güçlerinden birisi idi.[195] İngiltere'de yaptırılan altı modern zırhlı, dört fırkateyn ile daha küçük gemilerden oluşan Türk donanması İngiltere ve Fransadan sonra Avrupa'nın en güçlü deniz kuvveti sayılıyordu. Fakat ne yazık ki, 1877 Osmanlı-Rus savaşında ne bu güçlü donanmadan ve ne de iyi organize edilmiş olan ordudan faydalanılamamıştı. Bu ordunun başına getirilen

192-E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 164.
193- N. Tacan, "Tanzimat ve ordu", s. 130 vdd.
194- E. Z. Karal, *a.g.e.*, VI, 167.
195- A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 156.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kumandanlardan ziyade, savaşı Yıldız sarayında kurduğu bir komuta heyeti ile idare etmek isteyen, II. Abdülhamid'in büyük hatasından doğmuştu.

E - EKONOMİ VE SANAYİ

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı ekonomisi hemen bütün devletlerde olduğu gibi kapalı bir ekonomidir. İmparatorluğun dış ülkelerle ticareti olmakla beraber, bu alış-veriş devletin genel ekonomisinde önemli bir yer işgal etmemektedir. Ticaret daha ziyade imparatorluk sınırları içinde kaldığından Osmanlı ekonomisi de kapalı bir sistem içinde yürütülmektedir. Esasen Avrupada da ekonomi ancak XVIII. yüzyıl ortalarına kadar iç tüketimi rahatça karşılayacak durumda bulunuyordu. Bu bakımdan Tanzimatı, devletin ekonomik çöküntüsüne bağlamak yerinde bir görüş olmaz. Her ne kadar II. Mahmud'un saltanatının sonlarında yabancı mallara karşı yerli üretimi korumak için gümrük engelleri konulduğu bilinmekte ise de, Osmanlı Devleti için Mısır mes'elesinin hayati bir önem kazandığı sırada İngilterenin yardımcı olmasına karşılık "Yed-i Vâhid=Tekel" usulünün kaldırılması devletin ekonomisinde sanıldığı kadar büyük bir yıkıntı meydana getirmemiştir. Bu sebeple tanzimat döneminin başında devletin sanayi ve ticareti büyük bir reform hareketini gerektirecek bir çöküntü içinde bulunmuyordu. Devletin ekonomik durumundaki sarsıntılar ancak bu dönemde başlamıştır.

Osmanlı Devleti kurulduktan kısa bir süre sonra devletin gelir ve giderlerini düzenleyen bir mâliye teşkilatı kurmuştu. Divan denilen padişah başkanlığındaki kurulun üyelerinden birisi devletin maliye işleriyle uğraşırdı ki buna defterdar denilirdi. Defterdarın, divanın önemli kişilerinden birisi olduğu *Fatih Kanunnâmesi*'nde belirtilmiştir. İlk zamanlarda bir tane olan defterdar devletin büyümesinden sonra Fatih Kanunnâmesi ile ikiye çıkarılmış, birisine Anadolu diğerine de Rumeli Defterdarı adı verilmiştir. Sonraları bunlar şıkk-ı evvel, Şıkk-ı sani ve şıkk-ı salis defterdarı olarak üçe hatta bir aralık dörde bile çıkarılmış-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tır.[196] İmparatorlukta defterdarlık müessesesi II. Mahmud zamanında kaldırılarak kabine uygulaması sırasında Maliye Nezâreti kurulmuştur. Tanzimat döneminde de Maliye Nezâreti devam etmiş ve bir aralık Divan-ı Muhasebat=Sayıştay da kurulmuş ise de, bu müessese ancak 1296-1878 yılında faaliyete geçebilmiştir.

1839 Gülhâne fermanında öngörülen birçok ıslahat arasında devletin mâli ve ekonomik durumunun düzeltilmesi için gerekli tedbirlerin alınacağına da işaret edilmiştir.[197] Fermanın başında bu konuda alınacak tedbirler arasında mal güvenliği ve vergi adaleti konuları üzerinde önemle durulduğu gibi, mal güvenliğinin sağlanamaması halinde kimsenin devletine ve milletine bağlanamıyacağı, memleketin imarı ile uğraşamıyacağı, vergi adaletinin de çok önemli olduğu, uygulanmakta olan iltizam suretiyle vergi toplanmasının kaldırılması gereği üzerinde durulmuş ve herkesin gelirine göre âdil bir vergi vermesi, mal müsâderesinin menedilmesi lüzumu belirtilmiştir.[198]

Tanzimatın ilk yıllarında fermanda işaret edilen bu önemli konular üzerinde gerekli düzenlemelere girişilmiştir. Bu amaçla, ilk olarak halkı iyice bezdirmiş olan iltizam usulü kaldırılarak vilayetlerde ve kazalarda valilerin nezâretinde vergi daireleri kurulmuş ve bunların başına da "Muhassıl" denilen vergi memurları getirilmiştir. Fakat, bu sistemin de iyi işlemediği görüldü. Vergi tesbit ve takdirinde yapılan yanlışlıklar ve haksızlıklar sistemden beklenilen faydaları sağlayamadı. Tayin edilen muhassılların yetersiz ve bilgisizlikleri de buna eklenince durum eski halinden farksız hale geldi.

1842 de Reşid Paşa'nın sadaret görevinden uzaklaştırılmasından sonra vergi sistemi yine eskisi gibi iltizam usulüne çevrildi. Düzenli vergi sisteminin kurulamaması ve para değerinin korunması hakkında alınan tedbirlerin yetersiz kalışı yanında başta padişah ve saray mensupları olmak üzere büyük memurların israfları ve suiistimalleri dolayısiyle devlet mâliyesi bir kat daha kötüleştiği gibi, devletin yıllık gelir ve giderini düzenliyecek bir bütçenin tanzim edilemeyişi de, devleti büyük

196- Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 325 vdd.
197- *Düstur* Birinci tertip, 1, 6.
198- *Düstur* 1,5 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mâli ve ekonomik zorluklarla karşı karşıya bırakmıştı.

Hergün biraz daha değer kaybeden para değerini korumak için 1842 de kâğıt para çıkarılması usulü denendi ise de, bu da başarılı olamadı. Bu sırada devletin dış satımları yalnız toprak mahsullerinden ibaret kaldığından, dışarıdan ithal edilen mamul malların bedelini karşılaması mümkün olamıyordu.

Para değerini korumak ve devletin zaruri ihtiyaçlarını karşılamak maksadiyle Reşid Paşa'nın girişimleriyle 1849'da İstanbul Bankası kurulmuş ise de, zarar etmesi üzerine banka hükûmet tarafındankapatıldı.[199] Bu durumun meydana gelmesinde kapitülasyonların büyük rolü oluyordu. Zira devlet, kapitülasyonlar dolayısiyle ithal mallarına vergi koyamıyordu.

Bir müddet sonra 1856'da daha büyük bir sermaye ile Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmanî) kuruldu. İngiliz sermayesi ile kurulmuş olan bankanın düzenli çalışması için yabancı uzmanlar getirtildi. 1863 tarihli ferman ile bankanın adı Bank-ı Osmani-i Şahane olarak değiştirildi.[200]

Tanzimat döneminde devlet mâliyesinin düzeltilmesi konusunda çeşitli teşebbüslerde bulunulmakla beraber, alınan tedbirlerin palyatif mahiyette olması sebebiyle olumlu sonuçlar alınması mümkün olmuyordu. Devlet mâliyesinin temeli, devletin gelir ve gider hesaplarının sağlam ve düzenli bir bütçenin uygulanmasına bağlı olduğu gerçeği devlet adamları tarafından bilinmesine ve bu konuda birçok çalışmalar yapılmasına rağmen çeşitli sebepler dolayısiyle başarı sağlanamıyordu.

Osmanlı Devleti'nde mâliye işleri yukarıda belirttiğimiz gibi, XIX. yüzyıl ortalarına kadar defterdarlar tarafından yürütülmüştür. II. Mahmud devrinde idarede yapılan değişiklikler sonucunda, 1837 yılında mâli işler Mâliye Nezâreti denilen bir bakanlık tarafından yürütülmeye başlanmıştı. Tanzimat döneminde de bu bakanlık devam etmiş ve devletin yıllık gelir ve giderlerinin düzenli bir şekilde yürütülmesine çalışılmıştır. Bu maksatla da her sene bir bütçe yapıldığını gösteren belgeler

199-R. Şükrü Suvla, "Tanzimat devrinde istikrazlar", *Tanzimat* 1, 265 vd.
200- R. Ş.Suvla, "aynı makale", s. 269.

mevcuttur.[201] Buna rağmen birçok yazarlar tanzimat döneminde de muntazam bir bütçe usulünün mevcut olmadığını iddia etmişlerdir.[202] Bu değişik görüşlerin çıkmasına bütçelerin uygulanmasında gereken titizliğin gösterilmeyişi kadar bütçe uygulamalarının başda padişah ve sadrazam olduğu halde bazı devlet adamlarının bütçenin önemini kavramayışlarından ileri gelmiştir. Bazi yazarlara göre Tanzimat döneminde II. Abdülhamid devrine kadar bütçelerin her sene muntazam yapılmayıp, lüzum hasıl oldukça ara sıra hazırlandığını, bunların daha ziyâde dışta ve içteki alacaklıları tatmin için yapıldığını, meselâ 1291 (1874) bütçesinin bazı devlet erkânı ile Osmanlı Bankası müdürü ve bazı önemli İstanbul sarraflarından oluşan bir komisyon tarafından hazırlandığını, fakat bu bütçenin de çeşitli sebeplerden uygulanamadığı ve mâli bir formalite olarak yapıldığını ileri sürmüşlerdir.[203]

Mevcut belgelerin tetkikinden 1844 yılında hazırlanan bütçenin denk olduğu, hatta gelirlerin giderlerden fazla olduğu anlaşılmaktadır.[204] Fakat bu dengeli bütçe idaresizlik ve savurganlık yüzünden dört beş sene içinde tamamen bozulmuş ve bütçe açığı her sene artarak 1266-1849 yılında 44 Milyon üçyüz seksen bin akçeye çıkmıştı.[205] Meclis-i Vâla bu açığı kapamak için bazı tedbirlere başvurarak açığı 90 bin keseye indirebilmişti. Ertesi sene bazı vergiler karşılık gösterilerek açık miktarı kadar kâğıt para çıkarıldı. Fakat halk buna itibar etmeyince devlet tahvili çıkarıldı. Bu da zararı zararla kapatmak olduğundan olumlu bir sonuç alınamadı. Nihayet 1850 tarihinde hükûmet dışarıdan borçlanma yolunu aradı. Meclis-i Vâla bunun tehlikelerini hükûmete bildirdi. Borçlanmanın devlet gelirlerini artırıcı yatırımlar için yapılabileceğini, cârî masrafları karşılamak için yapılacak borçlanmanın devleti daha zor durumlara düşüreceği anlatıldı. Hükûmetin bu konudaki girişimleri başarılı olamadı. Fakat Reşid Paşa'nın, Paris ve Londra bankaları ile yaptığı anlaşma sonucunda 55 milyon fransız franklık 27 sene vâdeli bir anlaşma yapılarak tahvilleri piyasaya çıkarıldı. Ancak Padişah

201- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 110 vd.
202- Suvla, "aynı makale", s. 270.
203- Z. Karamursel, *Osmanlı Mali tarihi hakkında tetkikler*, İstanbul 1940, s. 126 vd.
204- A. Şeref, *a.g.e.* s. 110 vd.
205- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Abdülmecid'in bu anlaşmayı kabul etmemesi dolayısiyle mukavele feshedildi ve devlet bu yüzden kabarık bir tazminat ödemek zorunda kaldı.

1853 Osmanlı-Rus savaşının meydana getirdiği ağır savaş masraflarını devlet gelirleriyle karşılamak mümkün olamayınca, 1854 tarihinde müttefiklerin aracılığı ile Avrupa bankalarından % 5 faizle 330 milyon kuruş karşılığı olan üç milyon ingiliz lirası ödünç alındı. Devlet bu borç karşılığı olarak Mısır vergi gelirinin bir kısmını karşılık gösterdi. Ertesi sene yani 1855'de ikinci bir borçlanma ile 545 milyon kuruş karşılığı olarak 5 milyon sterlin borç alındı. Buna karşılık olarak da yine Mısır vergisinin bir kısmı ile İzmir ve Suriye gümrük gelirleri gösterildi.

Artık borçlanma kapısı açılmıştır. Alınan borçların faizleri bile yeni yapılan borçlarla ödeniyordu. Bir kısmı ile de bütçe açıkları kapatılıyordu. Alınan borçlar devletin gelir kaynaklarına yatırılacak yerde sarayın artan masraflarına harcanıyordu. Bir taraftan da İstanbul sarraflarından yine saray masrafları için % 45 faizle borç alınıyordu. Bunlara "Düyun-ı Gayr-i Muntazama" adı verilmişti.

Bu durum karşısında Avrupa finans kurumları kolaylıkla para vermekten kaçınmaya başlamışlardı. Bunun üzerine alacaklı devletlerin kontrolünde bir mâliye komisyonu ile Osmanlı Bankasının kurulması devlet yöneticilerini biraz ümitlendirdi ise de, bunlar da mâli durumu düzeltmeye muvaffak olamadılar.

Bütün bu gayretlere rağmen ciddi ve düzenli bir vergi sistemi kurulamayışı, para değerinin yükseltilememesi, saray masraflarının çok artması devlet adamlarının da bu savurganlığa katılmaları, suiistimallerin önlenemiyişi yüzünden devletin mâli durumu büsbütün bozulmuş olduğundan dışarıya borçlanma yolu bir kurtuluş sayılmıştı. Fakat kısa bir süre sonra bunun devleti iflasa sürüklediği görülmüştür.

Tanzimat döneminde 1854'den 1877 yılına kadar devlet 18 defa istikraz yapmış ve 251.209.758 altın lira borç almıştır. Fakat devlet hazinesine ancak 135.015.751 lira girmiştir.[206] Alınan borcun ancak % 52'si kullanılmış diğer kısmı faize ve komisyonculara kalmıştır. Alınan borç paranın 5/6'sı bütçe açıklarının kapatılmasına ve sarayın önüne

206- Suvla, "aynı makale", s. 275.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

geçilemeyen israflarına sarfedilmiş, ancak 1/6'sı Rumeli demiryolları ile Anadolu-Bağdat, Soma-Bandırma demiryollarına ve bir kısmı da Konya ovasının küçük bir kısmının sulama işlerine, bazı limanlarda rıhtım ve tersane gibi devlet gelirini artırmaktan çok uzak verimsiz işlere harcanmıştır.

1875'de yani Abdülaziz'in saltanatının son senelerinde muntazam devlet borçları için Avrupaya 14 milyon faiz ve ana para taksidi ödenmek mecburiyeti karşısında kalınmıştı.[207] Bu sırada sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa İstanbul'daki Rus elçisi General İgnatiyef'in teşvik ve tavsiyesi ile meşhur Ramazan kararnâmesini çıkararak devleti çok kötü bir duruma düşürmüştü. 5 Ramazan 1292 (5 Ekim 1875) tarihli bu kararnâme ile borçlar ve birikmiş faizleri yarı yarıya indirilmişti. Bu olay içte ve dışta büyük bir skandal yarattı. Devletin itibarı sıfıra indi. Çünkü, bütün borçları devlet garanti etmişti.[208]

Tanzimat döneminde yapılan borçları ödemek için 1882'de "Düyun-ı Umûmiye-i Osmaniye" (Osmanlı Genel Borçları) adiyle yabancı alacaklılar tarafından özel bir teşkilât kuruldu. Devletin borçlarına karşılık gösterdiği vergiler hemen tamamen bu yabancı teşkilât tarafından toplanıyor ve pek az bir kısmı devlete bırakılıyordu. Bu osmanlı borçları ancak 1923 **Lozan Anlaşması** sonunda Türkiye Cumhuriyeti devrinde kapatılabilmiştir.

Görüldüğü gibi, tanzimat devlet adamları mâli sahada başarılı bir icraat ortaya koyamamışlardır. Tanzimatçıların bu konuda yapılması gereken işlere teşebbüs ettikleri, ancak bu teşebbüslerinin müsbet bir sonuca varamadığı, bunda en büyük etkenin ekonominin devrin şartlarına göre geliştirilemeyişi olmuştur. Avrupadan borç yoluyle elde edilen dış sermaye verimli kaynaklara yatırılarak ekonominin geliştirilmesine çalışılacağı yerde verimsiz şekilde kullanılmış, âdeta israf edilmiştir. Bunda tanzimat devlet adamlarının çağdaş ekonomi bilgisinden yoksun olmaları büyük bir hendikap olmuştur.

Tanzimat dönemine gelinceye kadar kapalı bir sistem içinde gelişmiş olan Türk ekonomisi büyük bir sıkıntı içinde bulunmuyordu.

207- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 114.
208- Suvla, "aynı makale", aynı yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İmparatorlukta ekonomik sıkıntılar ancak tanzimat döneminde, memlekette Avrupa hayat tarzına karşı gösterilen büyük ilgiden sonra başlamıştır. Bu Dönemde ithalat artmış ve ihracat hemen hemen sıfıra düşmüştür. Avrupa sanayi kapitalizminin ülkede yarattığı bunalım gittikçe artarak küçük yerleşim birimlerindeki el tezgahlarına kadar tesir etmiş ve bunların yavaş yavaş çökmesine yolaçmıştır.[209]

XIX. yüzyıl sonunda bu buhran sonucu imparatorluk sanayii hemen tamamen yokolmuştur. Memleketin ihtiyacını karşıladıktan başka doğu ülkelerine hatta merkezi Avrupa ülkelerine mal ihraç etmekte olan sınai atelyeler ve tezgahlar, batının sanayi kapitalizmi karşısında tutunamamış ve kapanmak zorunda kalmıştır. İmparatorluk aleyhinde kapitülasyonların yarattığı şartlar yabancı mallara gümrük uygulamasını engellemiştir. Bunun sonucu ise, bazı küçük sanayiin sağladığı ihtiyaç malları dışındaki herşeyin dışarıdan getirilmek zorunda kalınması olmuştur.

Tanzimat devlet adamları bu konulara gereği kadar önem vermediklerinden sanayi ve ticaret dolayısiyle de ekonomi günden güne kötüleşmiştir. Gerçi Padişah Abdülaziz devrinde konu üzerinde durulmuş ise de, alınan tedbirler yeterli olamamıştır. Bu tedbirler arasında gümrük vergilerinin kapitülasyon şartlarına rağmen bir miktar artırılması suretiyle yabancı malların yurda girişi önlenmek istenmiş, yerli sanayi fuarları açılarak imalatçılara teşvik primleri verilmesi düşünülmüş, İstanbul ve diğer bazı şehirlerde sanat okulları açılmış ve yeni sanayi şirketleri kurulmuş ise de, bunlar hem ciddi olamamış hem de devamlılığı sağlanamamıştır.[210] Bu dönemde sanayi geliştirme komisyonu kurulması gibi faaliyetler görülmekle beraber bunlar da yeterli olamamıştır.[211] 1867-1874 yılları arasında çeşitli esnaf kuruluşları tarafından yedi şirket kurulmuş, bunlara vergi muafiyeti ve dışarıdan getirilen girdi mallarına vergi iadesi ve gümrük indirimi uygulandığı gibi devlet ihtiyaçlarının bunlara ısmarlanması gibi tedbirler düşünülmüş

209- C. Sarç, "Tanzimat ve Sanayiimiz", *Tanzimat* I, 428 vd.

210- C. Sarç, "aynı makale", s. 430.

211- Bu dönem sanayi kuruluşları ve tüzükleri için bk. O. N. Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ve uygulanmıştır.[212] Sermayeleri devlet ve hayır müesseseleri tarafından sağlanmış olan bu şirketler devam ettirilememiştir. Nihayet 1874 yılında "Islah-ı Sanayi" komisyonu kaldırılarak görevleri şehremaneti (Belediye) ne devredilmiştir.[213] Bu başarısızlıkta sermaye yetersizliği kadar memlekette bu konularda köklü geleneklerin olmayışı ve tecrübe eksikliği âmil olmuştur. Osmanlı sanayiinin çökmesinde yönetimin bu konulardaki tutum ve davranış yetersizliği kadar dış ülkelerdeki modern sanayi kuruluşlarının ekonomik baskısı karşısında mali güçsüzlük, kapitülasyonların yabancı devletlere sağladığı avantajlar, sınai müesseseler için gerekli girdi maddelerinin dışarıdan sağlanması zorunluluğu ile, yeni ordunun lüzumlu araç ve gereçlerinin ancak dışarıdan ithal yolu ile temin edilmesi gibi önlenmesi çok zor sebepler bulunmaktadır. Bununla beraber tanzimat yöneticilerinin bu konuda ciddi tedbirlere baş vurmamış oldukları da bir gerçektir. Fakat onları bu konuda yine de hiç birşey yapmamış olmakla suçlamak pek insaflı bir davranış olmaz. Çünkü yukarıda da değindiğimiz gibi, sanayi ile uğraşan küçük kuruluşlar birleştirilerek büyük sermaye teşekkülleri kurulması düşünül-düğü gibi, devlet teşvikleri ile bazı fabrikaların kurulmasına çalışılmış-tır. Tanzimattan önce II. Mahmud devrinde Yeniçeri Ocağının kaldırılarak yeni kurulan Mansure ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan Feshane fabrikalarını bu yolda girişilmiş bir hareket saymak mümkündür. Bundan başka Padişah Abdülmecid'in emriyle İstanbul'da Zeytinburnu askeri techizat fabrikaları da kurulmuştu. Bursa, İzmir, İzmit, Hereke, Beykoz ve Tophane fabrikaları da yine bu dönemde meydana getirilen sanayi kuruluşlarıdır. Ne yazık ki, bunların geliştirilmesi değil devamı bile mümkün olamamıştır. Müdür, usta ve amelelerin bir kısmı yabancılardan oluşan bu fabrikalar gelişememiş ve devlet hazinesi için bir yük olmaktan ileri gidememiştir.[214] Bu başarısızlıkta bilgisizlik kadar israf ve suistimallerin de büyük rolü olmuştur.

Tanzimat döneminde sanayi alanında devlet tarafından yapılan bu girişimler yanında özel sermaye tarafından kurulmuşve çoğunluğu

212- Ergin, *a.g.e.*, s. 748 vdd.
213- Sarç, "aynı makale", s. 431.
214- C. Sarç, "aynı makale", s. 436.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yabancılara ait bazı fabrikalar da vardır. Bunlar arasında Bursa'da kurulan ipekli kumaş fabrikaları ile yurdun çeşitli bölgelerinde kurulmuş olan diğer sanayi tesisleri de verimli bir işletme haline getirilemediğinden kısa süre sonra kapanmak zorunda kalmışlardır.[215]

Tanzimatın Türkiye'de mevcut olan sanayi üzerinde olumsuz etkiler yaptığı yolundaki iddiayı doğru olarak kabul etmek mümkün değildir. Bunun sebepleri arasında gösterilen tanzimatın, halkın birçok ihtiyaçlarının değişmesine sebep olması dolayısiyle Türk sanayiinin sarsıldığı ve sanayi kuruluşlarının iktisaden gerilmesine yol açtığı iddiaları elbetteki gerçekleri yansıtmaz. Ancak eski müesseseler yerine ihtiyaçları karşılayacak modern müesseseler kurmakta tanzimatın etkili olamadığını söylemek de lazımdır.

Tanzimatın ilk yıllarında yerli mallar halkın ihtiyaçlarını karşılamakta iken bunların geliştirilmesine önem verilmemiş ve yeni ihtiyaç duyulan malların memleket dahilinde üretilmesi konusuna da yer verilmediğinden, dışarıdan gelen mallar piyasayı kaplamış, bunların fabrikasyon ürünü olmaları dolayısiyle fiyatlarındaki düşüklük kısa zamanda piyasayı kaplamalarına yol açmış, bu da yerli sanayiin tamamen yok olmasına sebep olmuştur. Bunda şüphesiz bilgisizlik kadar, devletin zayıflığı da büyük rol oynamıştır.

Bütün bunlara rağmen, Türkiye'nin gelecekteki sanayi gelişmesinin ilk adımlarının Tanzimat döneminde atılmış olduğunu kabul etmek tarihi bir zorunluluktur.[216]

F - EĞİTİM VE ÖĞRETİM ALANINDA YENİLİKLER:

Osmanlı Devleti'nde tanzimata kadar öğretim ve eğitim kurumlarının temelini medreseler teşkil etmiştir. Hemen bütün İslâm ülkelerinde müşterek bir eğitim ve öğretim kurumu olan medrese, daha ziyade klasik İslâm bilimleri (hadis, kelam, tefsir, fıkıh gibi) okutan ve zamanına göre ileri bir öğretim müessesesi olmakla beraber, kendini geliştirme

215- C. Sarç, "aynı makale", s. 438.
216- C. Sarç, "aynı makale", s. 440.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yolunda herhangi bir gayret ve çaba göstermediği için zamanın akışı içinde donmuş bir ortaçağ kurumu olarak kalmıştır.

Medreseler ve medreseliler XVIII..yüzyıldan itibaren devlet kuruluşlarında yapılmak istenen reformları önlemede Yeniçeri Ocağı ile işbirliği halinde en büyük engeli teşkil etmiştir. Medresenin başında bulunan ulema (bilginler) sınıfı bu tutumu dolayısiyle devlet yöneticileri tarafından kendilerine eskiden gösterilmekte olan itibarı da yitirmişlerdir.Bu sebebledir ki devletin kalkındırılması yolunda gösterilen gayretler hiçbir zaman bu kuruma dönük olmamıştır. XVIII. yüzyıldan itibaren kurulmasına çalışılan batı örneğindeki teknik okullar dışında herhangi bir eğitim müessesesi üzerinde durulmamış ve bu kurumlar kendi hallerine terkedilmiştir.[217] Ancak 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra II. Mahmud tarafından girişilen geniş çaptaki batılılaşma hareketleri arasında öğretim kurumlarının ele alındığı sırada medreseler üzerinde yine durulmamış, Harbiye, Tıbbiye, Bahriye ve Mühendis okulları gibi yüksek okullar için gerekli öğrencileri yetiştirmek üzere Rüşdiye okulları kurulmuştur. Girişilen reformları geliştirmek ve devamlılığını sağlıyabilmek için bunlar elbette yeterli değildi. Tanzimat döneminde bu durum dikkate alınarak gerekli teşebbüslere girişilmiştir. Her ne kadar Tanzimat Fermanında eğitim ve öğretim konuları üzerinde diğer alanlar hakkında söylenenlerin yanında hemen hiçbir işaret görülmemekle beraber tanzimat, denilebilir ki en büyük başarısını kim ne derse desin eğitim alanında göstermiştir.

Tanzimat Fermanında eğitim ve öğretim konularına ait ne bir beyan ve ne de bir işaret bulunmayışı cidden çok şaşırtıcıdır. Fakat garip bir tecellidir ki Tanzimatın en başarılı ve verimli olduğu saha kendisinden fermanda hiç bahsedilmeyen eğitim sahası olmuştur. Halbuki tanzimatın kurduğu yeni müesseseleri yaşatmak, yani tanzimatın devamlılığını sağlamanın en güçlü dayanağı eğitim ve öğretim kurumları olması gerekirdi. Çünkü bu yeni kurumları devam ettirebilmek ve onları esas fonksiyonlarına uygun bir şekilde yürütmek için eski ile ilgisi olmayan bilgili yeni kuşaklara ihtiyaç vardı. Bu ise ancak yeni öğretim kurumları ile sağlanabilirdi.

217- Ş. Yaltkaya, "Tanzimattan sonra Medreseler", *Tanzimat* 1, s. 466.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tanzimat Fermanı ile Tanzimat Devrinin birbirine karıştırılmaması hususunda yukarıda ısrarla durmuştuk. Burada aynı görüşü tekrar etmek gerekiyor. Çünkü tanzimatın asıl mimarları olan Reşid, Âli ve Fuad Paşa'lar girişiklikleri bu mücadelede en güçlü desteklerinin, kurulan yeni müesseseleri yürütebilecek bilimsel kapasiteye sahip, eski ile hiç bir ilişkisi olmayan yeni nesiller olacağını elbette biliyorlardı. Bu sebeple de diğer politik alanlarda bu üç liderin birbirinden ayrı görüşlere sahip olmalarına rağmen bu konuda kesin bir beraberlik içinde olduğu görülür. Gerek devrin önderi olan Reşid Paşa ve gerek onun himayesi altında onun fikirleriyle beslenerek yetişen Âli ve Fuad Paşa iktidarda bulundukları zamanlarda bu konu üzerinde aynı paralelde yürümüşlerdir.

Tanzimat reformlarının belki bir kısmı çok sathta kalan ve bazılarının söylediklerı gibi harice karşı bir gösteriş kabilinden şeyler mahiyetinde kalmıştır. Fakat eğitim alanında girişilen atılımlar ve gösterilen çaba çok verimli ve faydalı olmuştur. Bunu bizzat realiteler doğrulamaktadır. Tanzimat devrinde yapılan diğer reformlar belki devleti çökmekten kurtaramadı. Fakat XX. yüzyılda modern Türkiye'yi meydana getiren büyük sosyal ve siyasal devrimi başaracak bilgili ve yetenekli, bundan da önemli olarak sorumluluk ve karar yeteneğine sahip elit bir idareci sınıfının yetişmesini sağlıyan tanzimatın meydana getirdiği bu laik eğitim kurumları olmuştur.[218]

Tanzimatçıların bu başarıyı sağlamasında o zamana kadar eğitim kurumlarını yöneten ulema sınıfının elinden bu görevi almaları önemli bir yer tutar.[219] Daha II. Mahmud devrinde bu sahada girişilen reform hareketlerinde "Bâb-ı Fetva"nın hükûmet dışında bırakılması yolundaki çalışmaları, tanzimatçılar daha da geliştirmişler ve yüzyıllardan beri ulema sınıfının elinde bulunan adalet ve eğitim işlerini onların hakimiyetinden çıkarmayı başarmışlardır. Fakat bu elbette şeriatin devlet yönetimi üzerindeki nüfuzunun tamamen bertaraf edildiği anlamına gelmez. Ancak onların bu alandaki eğemenliklerini kırarak bağımsız

218- B. Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, s. 126 vd.
219- K. Steinhaus, *Atatürk devrimi sosyolojisi*, s. 45 vd.; N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s.203. ; Engilhardt, "aynı eser", s. 224.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

okulların ve diğer eğitim kurumlarının laik bir teşkilâta bağlanması anlamını taşır. Yüzyıllardan beri eğitim müessesesinin başında bulunan "Fetvâhane"nin 1857 yılında yeni kurulan okulların idaresini laik bir devlet kuruluşu olan "Maarif-i Umumiye Nezareti (milli Eğitim Bakanlığı) ne devretmesi, tanzimatçıların en büyük başarılarından birisi olduğunda şüphe yoktur. Bu suretle yüzyıllardan beri ulema sınıfının idaresinde bulunan eğitim işleri "Bâb-ı Fetvâ"nın olumsuz hakimiyetinden kurtarılmış ve laik bir sisteme bağlanmış oluyordu. Bu Türkiye için önemi küçümsenecek bir olay değildir. Belki zamanında kurtarıcı bir etki yapmayan bu olay Türkiye'nin geleceğinin en büyük garantisi olduğunda şüphe yoktur.

1867'de fransızca öğretim yapan Galatasaray lisesinin açılmasında ulema zümresinin sessiz ve hareketsiz kalmaları bu bakımdan manalıdır. İleride bu okulun açılış gerekçesi anlatılırken görüleceği gibi, ulema sınıfı artık devlet gücüne karşı koyacak durumdan çıkmıştır. Bunun, kendilerinin en büyük dayanağı olan Yeniçeri Ocağının kapatılmış olmasından ileri geldiği şüphesizdir. Her ne kadar Dârülfünun (Üniversite) kuruluşu sırasında bu zümreden bazı tepkiler geldiği görülecekse de, onun kapatılmasında daha başka amillerin olduğunu göreceğiz.

1862'den itibaren müslüman kızlar için öğretim kurumlarının açılması karşısında bu zümrenin etkili bir reaksiyon gösteremeyişi tanzimatçıların eğitim alanında gerçekten başarılı olduklarının en veciz ifa desidir. Bu modern kurumların yanında eskilerin devam etmesine müsade etmeleri tanzimatçıların bir bakıma talihsizlikleridir. Fakat o devir için güçlerinin ancak bu kadarını yapmaya yettiğini düşünürsek bunun ne kadar önemli bir başarı olduğu anlaşılır.

Bazı yazarların bu konuda ileri sürdüğümüz fikrin tam aksini söylemeleri tanzimatçılardan çok daha fazlasını beklemelerinden ileri geldiği sanılabilir.[220] Bazı yazarların da tanzimatçıların başarısı olarak belirttiğimiz hususun tam aksi bir görüş ileri sürmeleri, yani onları eğitimi, dinî öğretimle bir tuttukları ve yan yana koydukları şeklindeki beyanları[221] gerçeklerle bağdaşması mümkün olmayan hatalı bir

220- A. H. Tanpınar, *XIX. yüzyıl Türk Edebiyatı*, (4. Baskı), 1976, s. 115.
221- N. Berkes, *a.g.e.*, s. 202 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

görüştür. Milli eğitim alanında tanzimatçılar tarafından kurulan bu yeni eğitim müesseselerinden bazılarının Cumhuriyet devrine kadar devam etmiş olması bunun delilidir. Tanzimatçıların eğitim kurumlarını ulemanın elinden alarak laik bir yönetime bırakmaları hemen bütün Yeni Osmanlıların bile yakınarak belirttikleri bir gerçek iken, böyle bir hükme varılması elbette olayın tam tersini yansıtmaktır. Nitekim, aynı yazar biraz ileride "okul yöntemlerinin şeyhülislamlığa değil, maarif bakanlığına bağlanması tanzimatçıların bir başarısıdır"[222] demek suretiyle bu hükmün yanlışlığını yine kendisi belirtmektedir.

Tanzimatçıların eğitim işlerini bir bütün olarak gördüklerini, uygulamaya koydukları teşkilât ve müesseselerle göstermişlerdir. Çünkü, ilk okuldan üniversiteye kadar bütün modern eğitim kuruluşlarının ilk uygulamaları bu devirde gerçekleşmiştir. Şüphesiz bütün bu kuruluşların tam ve mükemmel olduğunu söylemek mümkün değildir. Fakat tanzimat yöneticileri izledikleri modernleşme amacının ancak bu alanda elde edilecek başarı ile gerçekleşebileceğini kavranmışlardır. Birçok yazarlarımızın bu konuda tanzimatçılaları yermeleri, yukarıda da belirttiğimiz gibi, olayın hedefine varamamasından ileri gelen bir kırıklığın ifadesidir.

1839 tarihli Tanzimat Fermanı incelendiği zaman burada gerçekten eğitim konularına fazla değil hemen hiç temas edilmediği görülür. Bazılarının tanzimatçıların eğitim konularına gereği kadar eğilmedikleri, II. Mahmud devrinde meydana getirilen modern eğitim müesseselerini geliştirmekle yetindikleri[223] yolundaki sakat görüşler de ihtimal bundan ileri gelmektedir. Belki de, modern kurumların yanında medrese gibi eski kurumların faaliyetlerine devam etmiş olmaları bu düşüncede âmil olmuştur. Fakat gerçek hiçbir zaman böyle değildir. Çünkü, tanzimatın üç büyük mimarı, Hatt-ı Hümâyunda bu konuda herhangi bir uyarı bulunmamasına rağmen, ortaya koydukları eserin devamlılığını sağlamak için eğitimin şart olduğuna olan inançlarını, kurdukları eğitim müesseseleriyle ispatlamışlardı. Bu müesseselerden önemli bir kısmının mimarı Mustafa Reşid Paşa olmuştur. Onun öğren-

222- Berkes, *a.g.e.*, s. 203.
223- N. Berkes, *a.g.e.*, s. 204.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

cileri sayılan Âli ve Fuad Paşalar da iktidarda bulundukları sıralarda hocalarının yolundan yürümüşler ve bu konuya gereken önemi vermişlerdir.

Tanzimat fermanında eğitim konusu üzerinde gereği kadar durulmamış ise de, fermanın ilanından kısa bir süre sonra başta genç Padişah Abdülmecid olmak üzere Reşid Paşa'nın gayreti ile bu konuya gereken önemin verildiğini görüyoruz. Daha 1845'de Padişah Abdülmecid, Bâb-ı Âli'de bütün devlet ileri gelenlerinin bulunduğu büyük ve önemli bir toplantıda yaptığı konuşmada "Memlekette husulü tecemmül edilen terakkinin meydana gelmesi gerek umur-ı diniyede ve gerek umur-ı dünyeviyede cehaletin yok edilmesine bağlı olduğundan, bilimlerin, fenlerin ve sanatların öğretimine mahsus okulların kurulmasını en acele işlerden sayarım"[224] demek suretiyle bu konuya verdiği önemi belirtmiştir. Aynı yılda padişahın bu konuşmasını takibeden günlerde Reşid Paşa'nın önayak olması ile milli eğitim işlerini görüşmek ve planlamak ve bunları bir nizama bağlamak için (Meclis-i Maarif-i Muvakkat=Geçici maarif meclisi) kurulmuştur.[225]

Daha 1838 de II. Mahmud devrinde milli eğitim işlerini düzenlemek maksadiyle "Meclis-i Umur-ı Nafıa" adıyle bir meclis kurulmuş ise de adından da anlaşılacağı gibi bu meclis yalnız eğitim konuları ile değil memleketin diğer meseleleriyle de ilgilenmekte idi.[226]

Geçici Maarif Meclisinin memleketin bütün maarif işlerini dikkate alarak hazırladığı rapor Türk maarifinin zamanımıza kadar gelen bütün icraatına ışık tuttuğundan üzerinde durulması lazımdır.

Bu meclisin çalışmaları sonunda eğitim alanında öncelikle ele alınacak konular tesbit edilmiş ve hazırlanan rapor padişah Abdülmecid'e sunulmuştur.[227] Raporda başlıca şu dikkate değer hususlara yer verilmiştir.

1- İlköğretimin memleket çapında geliştirilmesi ve sıbyan okulu denilen mevcut ilkokulların ıslahı.

224- Engelhardt, a.g.e., s. 72.

225- *Takvim-i Vekayi* (5 Rebiülevvel 1261); F. R. Unat, Türk eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış, Ankara 1964, s. 18; E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, VI, 170.

226- N. Berkes, a.g.e., s. 202.

227- *Takvim-i Vekayi* (27 Receb 1262), Sayı: 303.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

2- II. Mahmud devrinde kurulmuş olan ve sayıları henüz pek az olan ortaöğretim kurumlarından Rüşdiye okullarının çoğaltılması ve bunların bir statüye bağlanması,

3- Yüksek öğretim basamağı olan Avrupadaki emsali gibi bir Darülfünun (Üniversite) kurulması.

4- Bu işleri gerçekleştirmek için daimi bir maarif meclisi kurulması gibi memleket maarifinin ana esaslarını ihtiva eden kararlar bulunmakta idi.[228]

Bu tavsiyelere uyularak evvela Reşit Paşa'nın himayesi altında ilk daimi maarif meclisi olan "Meclis-i Maarif-i Umumiye" kuruldu. Bir başkan ve altı üyeden oluşan bu meclis doğrudan sadrazama (başbakana) bağlı olacaktı.[229] Milli eğitim işlerinden doğrudan sorumlu olan ve başbakana bağlı bulunan bu meclis 3 Haziran 1864 tarihinde " Maarif-i Umumiye Heyeti" adi verilen yeni örgütlenmeye kadar devam etmiştir. Bu meclisin gösterdiği lüzum üzerine de o zamana kadar Evkaf Nezareti bünyesi içinde bulunan yeni okullar sadrazam Reşit Paşa'nın emriyle 1846 dan itibaren bir genel müdürlük halinde "Mekâtib-i Umumiye Nezareti" denilen ve bu meclise bağlı bir kuruluş emrine verildi.[230]

Bu kuruluşun adının nezaret olması dolayısıyle ilk milli eğitim bakanlığı olarak nitelendirilmesi doğru değildir. Bu kuruluş maarif meclisine bağlı olup yalnız yeni açılan ve sonraları kısaca "Mekteb-i İrfaniye" diye adlandırılan "Mekteb-i Maarif-i Adliye" ile onun bir benzeri olan "Mekteb-i Ulum-ı Edebiyye" adlı okul ile yalnız devlet kadrolarına memur hazırlayan Rüşdiye okullarının idaresi ile meşgul olmuştur.[231] Maarif nezareti ileride görüleceği gibi 1857 yılında kurulmuştur.Tanzimatçıların bir dizi eğitim reformları arasında faaliyet süresi kısa olmakla beraber, önemli bir yer tutan "Encümen-i Dâniş" adındaki bilimsel kurulu da zikretmek lazımdır. Geçici maarif meclisi tarafından hazırlanan raporda kurulması öngörülen Dârülfünun (Üniversite) için gerekli ders müfredatını ve kitaplarını zamanında hazırlamak amacıyle kurulmuş

228- F. R. Unat, *a.g.e.*, s. 18 vd.

229- Unat, *a.g.e.*, s. 19.

230- M. K. İnal, *Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin tarihçe-i teşkilat ve nüzzarın teracim-i ahvali* İstanbul 1335, s. 336.

231- F. R. Unat, *a.g.e.*, s. 18.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir bilim kurulu olan bu müessese[232] Mustafa Reşid Paşa'nın ikinci defa sadrazamlığa geldiği sırda onun himmetiyle kurulmuştur. 40 kişi kadar olan kurul üyeleri arasında yerli ve yabancı birçok ilim adamları ile tanınmış politika adamları bulunmakta idi.[233]

Açılması kararlaştırılan ve binasının yapımına başlandığı halde bir türlü bitirilemeyen üniversite ve diğer okullarda okutulacak kitapları hazırlamak için 18 Temmuz 1851 tarihinde Sultan Abülmecid'in bir açış konuşması ile faaliyete geçmiş olan Encümen-i Daniş[234] aslında birçok Avrupa ülkelerindeki emsali gibi "milletlerarası bilim ve fikir hayatı ile temasınızı sağlıyacak bir bilim akademisi idi.[235] Encümenin kurulması lüzumu ve çalışma alanı hakkında Reşid Paşa'nın ilgililere gönderdiği yazıdaki" çağın gerektirdiği bilimin yurda yayılması ve yurttaşın bundan faydalanması sağlanmalıdır. Halkın genel bilgi seviyesini yükseltmek için bir dârülfünun (üniversite) kurulması ve bunun binasının tamamlanmasına kadar burada okutulacak kitapların hazırlanması için de bir encümen-i daniş kurulması lazımdır" şeklindeki sözleri bu kuruluşun gerçek amacının ne olduğunu açıkca göstermektedir.[236] Bazıları tarafından o devrin en büyük irfan (kültür) girişimi ve bir akademi olarak vasıflandırılan bu kuruluşun "tanzimat döneminde-ki ikiliğe karşı mevcut kültürü birleştirecek bir müesseseye duyuyan ihtiyaç dolayısiyle" meydana getirildiği ileri sürülmektedir ki diğer bazı görüşler de aynı kanaatle birleşmektelerdir.[237] Meclis-i Maarif'e bağlı ve aldığı kararlar bu meclisin onayı ile uygulanan Encümen-i Daniş'in fonksiyonu hakkında söylenilen sözler neolursa olsun, başta Reşid Paşa olmak üzere o devir devlet adamlarının çalışmalarına büyük önem verdikleri bu meclisin devlet salnamelerinde pro tokol bakımından baş-

---

232- *Takvim-i Vekayi*, Sayı 449.

233- Ataullahzade Şerif Efendi başkanlığındaki bu kurulda Mustafa Reşid Paşa ile, birçor ileri fikirli aydın devlet adamları ve gençlerden Cevdet Efendi (Cevdet Paşa) Ahmed Vefik (Paşa) Münif (Paşa), Sami ve Suphi Paşalar ile meşhur lûgat sahibi J.W. Redhouse, Osmanlı tarihi yazarı Hammer lugat sahibi Blanchi gibi yabancılarla Vasilaki, Hoca İsak, İstifenakis gibi tercüme odası mensupları bulunyordu (Tanpınar, a.g.e., s. 99)

234- F. Reşit Unat: *a.g.e.*, S.20.

235- A.H. Tanpınar: *a.g.e.*, S. 99; N.Berkes: *a.g.e.*, , S. 207.

236- Muharreratı nadire, 3. cüz, S. 102.

237- N.Berkes: *a.g.e.*, S. 207; Tanpınar, *a.g.e.*, , s. 99.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ta geldiği görülmektedir.[238]

Encümen-i Daniş'in *Cevdet Tarihi* ile *İbn Haldun tercümesi* ve Ahmed Vefik Efendi'nin (Paşa) tarihe ait bir iki kitabından başka bir eser vermediğini ileri süren Ahmed Cevdet Paşa, bu kurumun çalışma sahasını "Türk dilini geliştirmeye çalışmak, devamlı olarak gelişmekte olan fikir akımlarını izlemek, bu maksatla ileride kurulacak dârülfünun (üniversite) yararlanacağı fikir ve bilim eserlerini dilimize çevirmek, halkın fikriyatının geliştirilmesi için telif ve tercüme eserler meydana getirmek" olduğu şeklinde ifade etmektedir.[239]

Arkada bıraktığı eserlere bakıldığı zaman Encümen-i Daniş'ın daha ziyade doğu ve batıdan büyük ve önemli eserleri tercüme etmek olduğu anlaşılmaktadır. O devirde yapılacak en doğru iş de bu idi.[240] İstanbul Üniversite kitablığına Yıldız Sarayından devredilen yazmalar incelendiği vakit bunlar arasında encümen üyeleri tarafından tercüme edilen fakat pek çoğu basılmamış olan kitaplarla 1854 yıllarında çevrilen bazı eserlerin de bu encümenle ilgisi olduğu açıkca görülmektedir. Tarih, coğrafya matematik, ekonomi, tabiat bilimleri gibi çeşitli bilim dallarına ait olan bu eserler arasında yeniçağ Avrupa tarihine ait olanların çoğunluğu teşkil etmesi tanzimat reformatörlerinin memleket halkının siyasî eğitimini geliştirmek ve onlara yeni bir ufuk açmak için bu tarih bilgilerine ihtiyaç duyduklarını anlatmaktadır.[241] Bu kitaplar arasında en önemlisi şüphesiz A. Cevdet Paşa'nın tarihidir.[242] 1774 Küçük Kaynarca Barışından 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasına kadar geçen zamanı kapsayan ve bu devri en iyi şekilde değer lendirmiş olan *Cevdet Tarihi* gerek üslup ve ifadesi, gerek tahkiyesi bakımından devletin bu devri için olduğu kadar, ondan evvelki kısımları için de zamanına göre çok modern ve bilimsel bir tarih görüşünü ihtiva etmektedir. Eski Türk harfleriyle birkaç defa basıldığı gibi en son sadeleştirilmiş ve özet halinde M. Eğ. bakanlığı tarafından iki cilt olarak bastırılmıştır. Kitabın yazarı olan Ahmed Cevdet Paşa, Tanzimat devrinin en tipik ve enteresan-

238- Unat, *a.g.e.*, s.20.
239- Fatma Aliye, *Ahmet Cevdet Paşa ve Zamanı* İstanbul 1332, s. 77 vdd.
240- A.H. Tanpınar: *a.g.e.*, s. 100 vd.
241- A.H. Tanpınar: *a.g.e.*, s. 100 vd.
242- Cevdet tarihi 1181-1241 (1767-1826) yılları ve kekayişini anlatır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bir şahsiyetidir. Hayatı hakkında en doğru bilgiler İbnülemin Mahmut Kemal Inal'ın *Osmanlılar devrinde Son Sadra zamlar*adlı kitabının çeşitli yerlerinde bulunduğu gibi, en derli toplu ve tarafsız bir biyografisi de Âli Ölmezoğlu tarafından *İslâm Ansiklopedisi* (III)'nde yazılmış bulunmaktadır. Kızı Fatma Aliye tarafından yazılmış *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı* adlı kitapda da faydalı bilgiler verilmiştir.

Ercümen-i Daniş bir bakımdan da Türk fikir hayatı ile dil ve edebiyatını geliştirmek ve dilde sadeliği sağlamak maksadiyle kurulmuş olmasına rağmen bu konuda gereği kadar faydalı olamamıştır. Çünkü, encümen kurucusu olan Reşid Paşa ile Âli Paşa arasındaki sadrazamlık ve hükûmet değişiklikleri sırasında unutulduğundan 1862'den sonra adından bahsedilmez olmuştur.[243] Daha ziyade Reşid Paşa ile Âli Paşa arasında görülen bu ziddiyet ve rekabetin en kötü sonuçlarından birisi de Encümen-i daniş'in çalışmalarının durması olmuştur. 1852 yılında Reşid Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılmasından sonra Âli Paşa bu kurulaşa gereken önemi vermemiştir. Bu tarihten sonra daha 11 sene varlığını koruyabilmiş ise de, "belki de bu ölçüsüz israf devrinde lüzumsuz bir masraf kaynağı sayılarak lağvedilmiştir.[244]

Encümen-i Daniş'in 1862'de resmen lağvedilmesinden sonra bu teşekkülün üyelerinden olan Münif Efendi'nin (Paşa) gayret ve teşebbüsü ile özel bir teşekkül olarak 1862'de "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" (Osmanlı bilim Derneği) kurulmuştur. Daha ziyade Keçecizade Fuad Paşa'nın teşviki ve desteği ile kurulmuş olan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" Münif Efendi'nin gayreti ile çıkardığı "Mecmua-i Fünun (bilimler Dergisi) adlı bir dergi ile memleketin ihtiyacı olan yeni fikirlerin yayılmasına ve gelişmesine büyük katkılarda bulunmuştur. İleride de göreceğimiz gibi, bu dergi Türk fikir hayatında çok önemli bir rol oynamıştır. Bazı yazarlar tarafından Darülfünunun (üniversite) kurulma fikrinin bu derneğin çevresinde doğduğu ileri sürülmüş ise de[245] bunun gerçekle bir ilgisi yoktur. Çünkü, daha önce de değindiğimiz gibi, Dârülfünun açılması lüzumu 1846'da geçici maarif meclisi tarafından padişaha sunu-

243- F.R. Unat, *a.g.e.*, s. 20.
244- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 100.
245- Berkes, *a.g.e.*, s. 208.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lan lâyihada belirtilmiş ve binasının yapımına da o zaman başlanmıştı.

Tanzimatın milli eğitim alanında teşkilât bakımından meydana getirdiği en önemli işlerden birisi de hiç şüphesiz kabineye dahil sorumlu bir nazır (bakan) idaresinde bağımsız bir milli eğitim bakanlığının kuruluşudur. 17 Mart 1857 tarihinde "Maarif-i Umumiye Nezareti" adiyle kurulan bu teşkilat[246] ile Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında çok önemli bir merhale aşılmış oluyor. Türkiye'de yeni açılan okullarla bir kısım kültür kurumları ulema denilen din adamlarının elinden tamamen alınmış oluyordu. Bu bakanlığın ilk bakanı da devrin ileri fikirli bilim adamlarından Mısırlı Abdurrahman Sami Paşa[247] olduğu gibi, ilk müsteşarı da daha evvel Mekâtib-i Umumiye nazırı olan Hayrullah Efendi'dir.[248]

Bu olayın medreseden yetişmiş olan bir kısım aydınlar tarafından hiç de iyi karşılanmadığı *Lûtfi Tarihi*'nde mevcut bir kayıttan anlaşılmaktadır.[249] Buna rağmen milli eğitim artık bu tarihten itibaren bir devlet politikası olarak ele alınmış ve yürütülmesi de bir devlet organı olan "Maarif Nezareti" (milli eğitim bakanlığı) vasıtasiyle olmuştur. Harbiye, Tıbbiye ve Bahriye okulları ile medreseler dışındaki yeni kurulan bütün yeni okullar bu teşkilâta bağlanmıştır. Bu suretle Türkiye'de kısmen de olsa eğitim birliğinin (tevhid-i tedrisat) gerçekleştirilmesi yolunda önemli bir adım atılmış oluyordu.

Bu bakanlık tarafından 1861'de çıkarılan bir yönetmelik ile bu bakanlığın idaresindeki okullar üç kademeye ayrılmıştır:

1- Sıbyan Okulları (ilkokullar),

2- Rüşdiyeler (ortaokullar),

3- Mekâtib-i fünun-ı mütenevvia (çeşitli meslek okulları).

Bu yönetmelik hükümlerini yürütmek üzere de evvelce kurulmuş olan "Meclis-i Maarif-i Umumiye"den ayrı olarak yeni bir danışma kurulu teşkil edilmiştir.

246- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti tarihçe-i teşkilât ve icraat* İstanmul 1338, 1, 75.

247- Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin ilk milli eğitim bakanlarından Hamdullah Suphi Tanrıöver'in büyükbabası.

248- Ahmed Lûtfi Efe, *Tarih-i Lûtfi* (yazma), IX, 140.

249- Unat, *a.g.e.*, s.47.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tanzimat devrinin milli eğitim alanında meydana getirdiği bu reformları bir müeyyideye bağlamak için de Saffet Paşa'nın Milli Eğitim bakanlığı sırasında kanun hüviyeti taşıyan "Maarif-i Umumiye Nizamnamesi" çıkarılmıştır ki bu suretle meydana getirilen kurumlar ve esaslar kanunun himayesi altına alınmış oluyordu. (1 Eylül 1869).

198 maddeden oluşan bu nizamnâme o sırada Şurâ-i Devlet Maarif Dairesi başkanı olan ve sonradan Maarif Bakanlığı da yapan ve modern Türk maarifinin kurulmasında büyük rolü olan Kemal Bey (Paşa) tarafından ciddi bir çalışma ile meydana getirilmiştir.

Bu kanunun ileride bahsi geçecek olan Fransız eğitim bakanı Duruy tarafından Osmanlı hükûmetine verilmiş olan maarif projesine dayanılarak hazırlandığı yolundaki iddiyı gerçek olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, bu nizamnâmenin adı geçen fransız bakanın projesinden çok önce ele alındığı ve daimi maarif meclisi tarafından hazırlanarak Şurâ-i Devlet Maarif Dairesinde hazırlıklarına başlandığı bilinmektedir. 1 Eylül 1869 tarihinde maarif işlerinin yalnız okullardan ibâret olmadığının anlaşıldığını gördüğümüz gibi, o devir mevzuatına göre kanun niteliğinde olan bu nizamnâme ile ilk defa ilköğretim mecburiyetinin kanuni bir müeyyide altına alındığını, müze, kütüphane ve her türlü bilimsel yayın faaliyetlerinin kanun kapsamına girdiğini gösteren kanun gücündeki nizamnâme tanzimatın maarif alanında en büyük başarısı olduğuna şüphe yoktur.

Bu nizamnâme ile mevcut okullar kesin şekilde derecelere ayrılmış, öğretim süreleri tesbit edilmiş, öğretim usulleri açıklanmış, programları belirlenmiş, öğretmenlik bir meslek kabul edilmiş ve kademelendirilmiş, öğretmen yetiştirilmesi işleri, İstanbul dışındaki illerde milli eğitim müdürlüklerinin kurulması gibi eğitimin memleket çapında yayılmasını sağlıyacak hususlar dikkate alınmıştır. Bilimsel özerkliği de dikkate alınmak suretiyle milli bir üniversite kurulmasını da öngören bu nizamnâme gerçekten değil yalnız o devrin, geleceğin de bütün ihtiyaçlarını karşılayacak yöntemleri kapsaması bakımından son derece önemli bir belgedir. Yine aynı nizamnâme azınlıklar ve memleketteki yabancılar tarafından açılan okulları da milli eğitimin mürakabesine tâbi tutmuştur. Ne yazık ki, o devre has bir illet olan ihmal, bu kanun

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hükmündeki nizamnâme hakkında da geçerli olmuş ve bu yüzden uygulamalarda pekçok aksamalar meydana gelmişti.[250] Yine bu nizamnâme hükümlerine göre milli eğitim bakanının başkanlığında yenibir maarif meclisi kurulmuştur ki buna "Meclis-i Kebir-i Maarif" adı verilmiştir. Bu meclisin illerde de birer şubesi bulunmakta idi.

Bu nizamnâmenin yayınlanmasından bir sene sonra da, yani 1870 yılında, yeni açılan bu okullarda okutulacak ders kitablarını tespit ve yazılmasını sağlamak amaciyle bir "Telif ve Tercüme Nizamnâmesi" hazırlanmıştır.

Daha II. Mahmud zamanında kurulmasına başlanılan Tıbbiye, Harbiyye ve Bahriye yüksek okullarına öğrenci yetiştirmek maksadiyle kurulmuş olan Rüşdiye okullarının, tanzimatın ilk yıllarından itibaren geliştirilmesi ve özellikle sayılarının artırılmasına önem verilmiştir. Özellikle bu okullar için gerekli öğretmenleri yetiştirmek işi de ele alınmakta geciktirilmemiştir. Bu maksatla öğretmen okulları açılmıştır. Bir taraftan da devlet daireleri için ihtiyaç duyulan vasıfta memur yetiştirmek, diğer taraftan yeni açılan yüksek okullardaki dersleri takip edebilecek nitelikte öğrenci yetiştirmek için yeni müfredat proğramları hazırlanmıştır.

Tanzimatın, bu harekete esas teşkil eden devletin siyasi ve idari bünyesini değiştirmek ve onu kaybolmuş olan kanuni dayanaklarına oturtmak amacını gütmesine ve girişilen reformların bu amacını gerçekleştirmek için yapılmış olmasına rağmen istenilen başarıyı sağlayamamış ise de, dil ve edebiyat hareketleriyle başlayan fikir hareketlerine ve sistemli bir eğitim faaliyetinde özellikle ileriye dönük başarı sağladığı kesinlikle söylenebilir.[251]

Tanzimatçılar eğitimi Bâb-ı Fetvâ'nın elinden kurtardıktan sonra modern bir eğitim sistemi meydana getirmek hususunda büyük bir gayret göstermişlerdir. Bu sistemi teşkilâtlandırdıktan sonra sistemin çeşitli basamaklarını oluşturmaya çalışmışlardır. Belki olumlu bir eğitim felsefesi kuramamışlardır, ama eğitimin ana hedefini tayin edebilmişler ve temel eğitimden yüksek öğretime kadar olan kademelerini

250- Unat, *a.g.e.*, s.47.

251- M. Turhan, *Kültür Değişmeleri*, İstanbul 1969, s. 248.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mevcut imkân ve şartlar içinde memleket ihtiyaçlarına göre organize edebilmişlerdir. Bu maksatla daha II. Mahmud zamanında önemi kavranmış olan ilköğretimi mecburi kılan fermanın 1824'de ilânından sonra[252], 1846'da Mekâtib-i Umumiye Nezâreti'nin kurulması ve bir sene sonra 1847'de sıbyan okullarına ait talimatın yayınlanması ile rüşdiye okullarına ait programların tesbiti ve nihayet bu okullarda öğretmenlik yapacak öğretmenlerin yetiştirilmesi için evvela erkek ve sonra kız öğretmen okullarının açılması tamamen tanzimat devrinin başarılı icraatıdır. 1824'de II. Mahmud zamanında ilköğretimi mecburi yapan fermandan sonra 1863'de çıkarılan bir kanunla bu mecburiyet kanunlaştırılmıştır.[253]

Devlet memurluklarına eleman yetiştirmek kadar yüksek okullara kaliteli ve bilgili öğrenci sağlamak amacı ile kurulmuş olan ilkokul üstünteki rüşdiye okullarının kalite ve sayı bakımından geliştirilmesi yolundaki çalışmaların en önemli merhalesini şubhesiz bu okullarda öğretim yapacak olan öğretmenlerin yetiştirilmesi kadar, kız çocuklarının da öğretime iştirak ettirilmesi teşkil ettiğinde şüphe yoktur. "Kızlarını okutmayan milletlerin evlatlarını manevi öksüzlüğe mahkûm etmiş" olacağını kavrayan tanzimat reformatörleri bu konuda da büyük çaba harcamışlardır. Kız rüşdiyelerinin yanında, kız öğretmen okulları (Darülmuallimat) açmayı da bu amaçla ele almışlardır.[254] 1870'de İstanbulda ilk kız öğretmen okulu açılmıştır.

Tanzimat döneminin eğitim alanındaki başarılı ve o kadar da önemli icraatından birisi de Galata Saray Lisesinin açılmasıdır. Bu, İmparatorluğu teşkil eden çeşitli din ve dildeki etnik unsurları Osmanlılık potası içinde eritmek ve onları müşterek bir kültür içinde yetiştirmek amacını güttüğü kadar rüşdiye okullarının, öğretim süreleri artırılmış olmasına rağmen yüksek öğretim için gerekli bilgileri vermekte yetersiz kalmasından ilerigelmiştir. Gerçi 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesinde rüşdiye okulları üstünde sivil ve askeri bir

252- Mahmud Cevad: a.g.e., s. 95, vd.

253- M. Cevad: a.g.e., s. 95 dg.

254- İstanbul'da ilk kız rüşdiyesi Sultan Ahmet'te Cevri Kalfa Vakfı binasında 1859 yılında açılmıştır (Unat, a.g.e., s. 43).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ

öğretim kademesi olarak "İdâdi okulları" açılması öngörülmüş ise de, bunun memleket çapında geliştirilmesi mümkün olamamıştır. 1286 (1869) tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnâmesinde, Galata Saray lisesi örnek alınarak "Mekteb-i Sultâni" adı ile yeni bir okul açılması öngörülmüş ise de, bunların geliştirilmesi değil, Galatasaray'dan başkasını kurmak İkinci Meşrutiyet devrinin sonlarına kadar mümkün olamamıştır.

Galata Sarayın kuruluşu yukarıda da belirttiğimiz gibi, tanzimat maarifinde olduğu kadar Türk maarifinde de çok önemli bir aşama olmuştur. Çünkü Türkiye'de batı örneğinde ilk lise Galata Saray Sultanisi olmuştur. Bu okulun kurulmasında her şeyden önce tanzimat reformlarının uygulanmasında personel bakımından çekilen güçlük önemli bir faktör olmuştur. Zira, yeni kurulan batı örneği müesseselerde bunların fonksiyonuna uygun bir çalışma tarzına ve anlayışına sahip elemanlara görev verilmedikçe, beklenilen sonuçları almanın mümkün olamıyacağı analışılmıştı. Ayni zamanda imparatorluğu teşkil eden çeşitli unsurların müşterek bir kültür seviyesine çıkarılması da devletin devamlılığı için bir zorunluk haline gelmişti. Esasen 1856 tarihli Islahat Fermanı ile memleketteki hristiyan azınlıklara müslüman vatandaşlara tanınan hakların tamamının verileceği ilân edilmişti. 1856 Islahat Fermanı, Osmanlı Devleti için özel bir önem taşımakta idi. Zira bu ferman III. Selim devrinden beri devletin Avrupa devletler topluluğu içindeki yerini alabilmesi yolunda girişilen gayretlerin önemli bir aşaması idi. Tanzimat devlet adamları, Osmanlı devletinin yüzyıllardan beri Avrupa kıtasının büyük bir bölümüne sahip olduğu halde Avrupalı sayılmak şöyle dursun Avrupanın ve Avrupalıların düşmanı sayılması düşünce ve kanaatinden uzaklaştırıp onu kendilerinin vaz geçilmez bir parçası olduğunu kabul ettirmeyi devletin devamı için gerekli görmüşlerdi. 1853-1855 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Hristiyan Avrupanın müslüman Türklerle birleşerek diğer bir hristiyan devlete karşı müşterek bir cephe kurmaları, ve lev milli çıkarlar düşünülerek de olsa tarihimizde ilk defa görülen çok önemli bir olaydı. Her ne kadar III. Selim zamanında Napoyon'un Mısır'a tecavüzü dolayısiyle Fransaya karşı İngiltere ve Rusya ile bir anlaşma yapılmış ise de, bunun hem fiiliyatı hem de devamlılığı bakımından bü-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yük bir önem taşıdığı söylenemez. Keza II. Mahmud zamanında 1833'de Ruslarla yapılan Hünkâr İskelesi anlaşması da uygulamaya bile konamamıştır. 1854 Türk-İngiliz ve Fransız ittifakının sonucu olarak Osmanlı Devleti'nin varlığı ve devamı Avrupa devletlerinin garantisi (tamamiyet-i mülkiyesinin tekeffülü) altına alınırken, ileride Rusyanın ve diğer devletlerin yeni müdahalelerine maruz kalmayacak tedbirleri alması konusunda Viyana'da varılan anlaşma ile, savaşın sona ermesinden ve barış görüşmeleri başlamadan önce 1856'da yayınlanan Islahat Fermanı ile imparatorluk dahilindeki azınlıklara yeni haklar verileceği ilân edilmişti.[255] Osmanlı Devleti için böyle iyi niyetli bir davranışı önlemeyi amaçlayan bu anlaşmanın devletçe gösterilen ihmaller ve ekonomik sahada karşılaşılan zorluklar dolayısiyle uygulamanın mümkün olamayışı devletin daha geniş ölçüde Avrupalıların müdahalesine uğramasına ve âdeta onların himayesine girmesine yol açmıştı.

Avrupa devletleri 1856 Paris Barış Andlaşması metnine de konulmuş olan azınlık haklarının yerine getirilmesi konusunda Bâb-ı Âliye verdikleri notalarda bazı projeler sunmuşlardı.[256] Bunlardan birisi olan Fransa hükûmetinin projesinde[257] batılı fikirleri Türkiye'de yayılmasında ve yerleşmesinde olduğu kadar yetiştirdiği elemaların devlet kadrolarının gerektirdiği elit zümrenin meydana gelmesinde de büyük rolü olan Galatasaray Sultânisi'nin açılması öngörülüyordu. Bu okulda dersler fransız öğretmenler tarafından fransızca okutulacak ve bir müdür yardımcısı da fransız olacaktı.[258] Fransa hükûmeti de okulun kurulmasına ve gelişmesine her bakımdan yardımcı olacaktı. Okulun öğrencilerinin yarısı müslüman ve diğer yarısı da müslüman olmayan azınlıklardan oluşacaktı. Buradan yetişecek Osmanlı vatandaşlarına müslümanlar gibi her çeşit devlet hizmetlerinde görev alma imkânı sağlanarak vatandaşlar arasında müşterek bir bağ kurulmuş olacaktı. Bu suretle hem imparatorluğun dağılması önlenecek hem de

255- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 228.
256- Berkes, *a.g.e.*, s. 209; Engelhardt, *a.g.e.*, s. 229.
257- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 228. Bu projenin Fransa milli Eğ. bak. Victor Duruy tarafından hazırlandığı ve elçi Bouré aracılığı ile hükûmete verilmiş olduğu ileri sürülmüştür.
258- Unat, *a.g.e.*, s. 47.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

batı kültürü Türkeye'de yerleşmiş olacak idi.

1 Eylül 1868 tarihinde İstanbul'da Galata Saray'daki binasında büyük bir törenle öğretime başlayan Galata Saray Sultânisi halk tarafından başlangıçta iyi karşılanmamış ve bir çok itirazlara yol açmış ise de, hükûmetin işi ciddi tutması lisenin devmamını temin etmiştir.[259] Galatasaray Lisesinin açılması bir kısım aydınlar tarafından hoş karşılanmamakla beraber, İstanbul basınında övgü ile karşılanmıştı. Okulun geleceğin Türk mühendis, ekonomist ve öğretmenlerinin fransızca öğretim görerek yetişeceklerinden sitayişle bahsedilmişti.[260] Buna mukabil, en ağır tepki dışarıdan özellikle Vatikan'dan gelmişti. Papalık bu okula katolik cemaatlerinin öğrenci göndermelerini evvela kınamış, sonra da yasaklamıştı.[261] Fransa Hükûmetinin aracılığı üzerine papa latin cemaatlerinin çocuklarının da okula alınmasına müsade etmişti.

1869 yılında çıkarılan "Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi"nde Galatasaray Lisesi örnek alınanak rüşdiyeler üstünde bir eğitim kurumu olan ve "Sultâni" adı verilen okulların kurulması öngörülmüş olmasına rağmen, bunun faaliyete geçirilmesi mümkün olamamıştır. Fakat rüşdiyelerin yetersizliğini gidermek amacıyle rüşdiye ile beraber yedi senelik bir öğretim kurumu olan "İdâdi" okulları açılmıştı.[262]

Devlet tarafından batı örneğinde öğretim müesseseleri kurulurken yabancılar tarafından bir takım özel öğretim kurumlarının açılmasına da müsade edilmiştir. Aşağı yukarı Galatasaray lisesi ile aynı yıllarda kurulan bu okullar arasında Amerikalılar tarafından kurulan Robert Kollej ile Avusturya, İngiliz, Alman ve İtalyan okulları bulunmakta idi. Bu okullarda bir kısım derslerin yabancı dille yapılmış olması ve o dillerin edebiyatının da okutulması öğrencilerin batı tefekkürü ile yakından temasa gelmesini sağlıyordu. Bu arada batıdaki hürriyet ve demokrasi fikirleri de bu kanaldan memleket gençliği arasında yayılmakta idi. Bir toplumun kültür ve medeniyetinin tanınmasının en sağlam ve gerçek

---

259- Unat, *a.g.e.*, aynı yer.
260- Berkes, *a.g.e.*, s. 214.
261- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 229.
262- Unat, *a.g.e.*, s. 48.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yolu o toplumun dilini bilmekle olacağı düşünülürse, bu yabancı okulların batı kültür ve tefekkürünün tanınması yolunda nasıl bir etki yapmış olduğu kolaylıkla anlaşılır. Bu okullarda öğretim gören gençler gerek buradaki yabancı öğretmenler ve gerek okutulan kitablar aracılığı ile batının hürriyet ve demokrasi fikirlerini benimsemek suretiyle memleket idaresi hakkında bir takım yeni kanaatlere sahip olmakta idiler. Bu durum her ne kadar "memlekette bir fikir anarşisine ve kültür esaretine sebep olmakta" ise de,[263] memleketin muhtaç olduğu hürriyet ve demokrasinin yayılmasında olumlu bir etki yapmakta idi. Bir yabancı yazar bu konuda "Modern Türkiyenin gelişmesinde ve yükselmesinde Galata Saray ve yabancı liselerin büyük etkisi oldu. Batı örneğindeki yeni örgütleri yürütecek yetenekli bir eğitim görmüş idareci, diplomat ve diğer elemanlara ihtiyaç arttıkça Galatasaray ve diğer yabancı okullardan yetişen mezunlar imparatorluğun ve ondan sonra da Türkiye Cumhuriyeti'nin siyaset ve idaresine hâkim bir hale gelmişlerdir"[264] demektedir.

Gerçi bu okulların (yabancılar tarafından açılan ve yabancı dille öğretim yapan okullar) açılması, o gün olduğu kadar, bugün de çeşitli eleştirilere uğramakta ise de, bu kuruluşların Türkiye'de çağdaşlaşmanın hızlanmasında ve hatta parlamenter sistemin on sene gibi kısa bir zamanda gerçekleşmesinde en etken faktör olduğunda şüphe yoktur. "Türkiye yabancılar için öğretim serbestliğini bir prensip olarak kabul etmekle 1856 Islahat Fermanından itibaren haricin en muzır propagandasına kendiliğinden meydan vermiş oluyordu" görüşü olaya bir başka açıdan bakmaktır. Bu açıdan bakıldığı takdirde bu görüşü benimsememek mümkün değildir. Ne var ki tanzimat yöneticilerini devletin prestijini korumak için gösterdikleri bütün gayretlere ve başvurdukları bütün tedbirlere rağmen, onları bu konuda başeğmeye zorlayan sebepler vardı. XVIII. yüzyıldan beri Türkiye'nin reorganizasyonu için girişilen reformların gerçekleştirilemeyişinde en büyük etken kurulan yeni kurumları yürütecek ve konulan yeni nizamları uygulayacak eleman yok-

263- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 190.
264- B. Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, s. 122.
265- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 191.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

luğu idi. Tanzimatın getirdiği yeni kurum ve yeni nizamların devamlılığını sağlamak için tek çıkar yol, bu yeni hamleyi yapacak ve mevcudu koruyabilecek genç kütlenin yetiştirilmesi idi. bunun için ise yeni eğitim kurumlarına ihtiyaç vardı. Hareketin yürütücülüğünü ve devamlılığını yüklenebilecek, eski ile alakası olmayan genç kuşaklar ancak bu müesseselerde yetişebilirdi. İşte, tanzimatçıların yürekleri yanarak bu müesseselerin kurulmasına müsade etmelerinin gerçek sebebini, meydana getirdikleri eserin, kendi hayatları bahasına da olsa, yaşamasını sağlamak düşüncesinde aramak lazımdır. Yani tanzimatçılar bu konuda "ehven-i şer"i tercih etmişlerdir. Unutmamak lazımdır ki Osmanlı İmparatorluğu yıkılalı yarım yüzyılı geçtiği halde Türkiye'de bu kuruluşlar hâlâ faaliyetlerine eskisinden daha fazla ilgi görerek devam etmektelerdir. Bu, Türk toplumunun bunlara duyduğu gerçek ihtiyacın bir ifadesinden başka birşey değildir. Sultan II. Abdülhamid'in Robert Kolleç sahasını bir protestan misyonuna satmış olan Ahmet Vefik Paşa'nın Rumelihisar mezarlığına gömülmesini ona bir ceza olarak irade ettiği unutulmamalıdır.[266]

Türkiye'de meslek ve teknik okulların kurulması lüzumuna ilk defa temas eden II. Mahmud devrinde Viyana elçisi olan Sadık Rifat Paşa olmuştur.[267] Laik ve modern bir eğitim sistemi kurmak için eğitimin her alanına el atan tanzimat yöneticileri 1869'da yürürlüğe koydukları "Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi"nde memur ve meslek adamı yetiştirmek amacı ile bir takım meslek ve teknik okullar kurulmasını da öngörmüşlerdir. Adı geçen nizamnâmenin yürürlüğe konmasından önce bu çeşit kuruluşlar daha ziyade her bakanlığın kendi eleman ihtiyacını karşılamak üzere bakanlıklar bünyesi içinde kurulmasına çalışılmıştır. Kız ve erkek öğretmen okulları, ziraat okulları, fen okulları, baytar okulu gibi kuruluşlar bu mahiyette olduğu gibi, Tuna vilayetinde Mithat Paşa'nın valiliği sırasında açılan sanat okulları da bunlar arasındadır. Mesleki öğretim alanında yabancılar tarafından açılan özel okullarda ticaret ve sanat hayatı için yararlı pratik bilgiler de verilmekte idi. Bu arada kız çocukları için meslek okulları açılması düşünülmüş ve

266- İ. M. K. İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 657.
267- A. Şeref, *a.g.e.* s. 104.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

bugünkü kız meslek liselerinin ilk temelleri bu dönemde atılmıştır.[268] Türkiye'de çağdaşlaşma hareketi daha önce de değindiğimiz gibi, evvela askeri alanda başlamıştı. Bu amaçla kurulmak istenen yeni ordunun subay ihtiyacını karşılamak için askeri okullar açılmıştır. Özellikle II. Mahmud devrinde daha ciddi bir şekilde organize edilen bu askeri okullardan Harbiye (harp okulu), Tıbbiye (tıp okulu) gibi okullar tama men yüksek okul mahiyetinde idi. Orta dereceli okulların kurulması yolundaki çalışmalar, bu yüksek okullarda okutulan dersleri takip edebilecek eleman yetiştirilmesi ihtiyacından doğmuştur. Tanzimat devrinde devletin üst kademelerine yetenekli eleman yetiştirilmesi için bir üni-versite açılmasının lüzumu ilgililer tarafından kavranmış ve bu maksatla daha tanzimatın ilk yıllarında eğitim konuları planlanırken Dârülfünun (üniversite) kurulması da öngörülmüş ve bu maksatla hazırlıklara girişilmiştir. Özellikle Mustafa Reşid Paşa'nın önderlik ettiği bu tasavvur çeşitli nedenlerle geçikmiş ve planlanmasından 19 sene sonra binası tamamlanabilmiştir. 1846 yılında Gaspar Fossati adında bir İtalyan mi mar tarafından planları hazırlanan üniversitenin Ayasofya Camii arkasındaki alanda inşaatına başlanan binası[269] 1865'de tamamlanmış ise de , ne yazık ki hiç bir zaman düşünülen amaç için kullanılamamıştır. Çeşitli devlet kurumlarının kullandığı bu bina 1877'de ilk defa kurulan parlamentoya tahsis edilmiş ise de, bu da çok kısa sürmüştür. Cumhuriyet döneminde İstanbul adliye sarayı olarak kullanıldığı sırada 1933'de bir yangın sonunda yok olmuştur.

Bir taraftan üniversite binasının tamamlanmasına çalışılırken, bir taraftan da araç ve gereç ihtiyaçları ile öğretim üyelerinin yetiştirilmesi konuları ele alınmıştı.[270] Binanın yapımı ilerlerken tamamlanmış kısımlarından faydalanılması düşünülmüş ve Keçecizâde Fuad Paşa'nın gayreti ile kurulmuş olan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" vasıtasiyle burada serbest bilim konferansları verilmesine başlanmıştı.[271] 1863'de Derviş Paşa, Ahmet Vefik Paşa, Hekimbaşı Salih Efendi ta-

268- F. R. Unat, *a.g.e.*, s. 43.
269- F. R. Unat, *a.g.e.*, s. 50.
270- M. Âli Aynî, *Dârülfünun Tarihi*, s. 13.
271- Unat, *a.g.e.*, s. 50; Berkes, *a.g.e.*, s. 208.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rafından verilen bu ilmi konferanslar büyük ilgi görmüştü. Reşid Paşa ve diğer yüksek devlet adamlarının halkı teşvik için konferanslara devam ettiği görülmüştü. Fakat ulema zümresi ve bir kısım fanatikler tarafından çıkarılan dedikodular dolayısiyle konferanslara karşı ilgi azaldığı sırada bina mâliye nezâreti tarafından işgal edilmiştir. Her ne kadar Divanlıoyunda ahşap bir binada konferanslara devam edildi ise de, 1865'de binanın Avrupa'dan dârülfünun için getirtilen laboratuvar araç ve gereçleriyle bütün kitapların yanması üzerine üniversite kurma çalışmaları tamamen durmuştur.

1869 Tarihinde Maarif-i Umumiye Nizamnâmesinin yayınlanması ile dârülfununun kurulması işi tekrar ele alınmıştır. Bu nizamnâmenin 79. maddesi ile dârülfünun açılması öngörüldüğü gibi kuruluş ve çalışma esasları da tesbit edilmiştir.[272] Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk ve Ulum-ı Tabiiye, Riyaziye olmak üzere üç fakülteden oluşacağı karaklaştırılan Dârülfünun-ı Osmani, Sultan Mahmud türbesi yanında (bugün Basın Müzesi) yeni yaptırılan binasında, daha önce öğretim üyesi olmak için Avrupa'ya gönderilmiş olan Hoca Tahsin Efendi başkanlığında 1870 yılında kuruldu. Maarif nazırı Saffet Paşanın o zamana göre çok dikkat çekici, ileri görüşlü bir açış nutku ile öğretime başladı. Saffet Paşa bu önemli nutkunda, "Bugün bilimlerin ve keşiflerin ürünü olarak bize o derece hayret verici gözüken buluşların gelecekte günlük bilinen şeyler haline geleceğini, sayısız düşüncelerin gerçekleşeceğini, daha şimdiden görülen başlangıçların bize insan aklının daha neler yapmaya yetenekli olduğunu gösterdiğini, Osmanlı tarihinin ilk ikiyüz yılında ilim ve fen adamlarına gösterilen koruma, saygı ve teşvik ikiyüz yıl daha sürdürülmüş olsaydı, Avrupanın uygar uluslarıyle ilişki kurulmuş, bu ulusların ilerleme hızı ile başa baş gidilmiş olsaydı bugünün Türkiyesinin bu durumda olmayacağı" belirtilmekte idi.[273]

Maarif Nezâreti tarafından çıkarılan bir ilânda üniversitenin ikinci defa açılmasının lüzümü şöyle belirtiliyordu: "İşbu dârülfünun Dersaadet (İstanbul) ve bütün Memâlik-i Mahrusa-i Şahanede mevcut olan mekâtip için hoca ve muallim ve umur-ı mülkiyede istihdama kabil zevat

272- Unat, *a.g.e.*, s. 50.

273- Uzunçarşılı, *Belleten*, Sayı: 50.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yetiştirmesi ile beraber Türki, arabî ve farisî lisanlarında yazılan fünun ve maarif-i külliyenin mebahis-i dakikasına ve Avrupada mütedavil fünun-ı hikemiye ve sınaiyeye dair malumat-ı nafia ve cedidenin neşir ve inşası için bir mahal-i tahsil-i kemal olacaktır.[274] Fakat bu dârülfununun ömrü de pek kısa oldu. Kapanışı sebebi hakkında yeteri kadar bilgiye sahip olunmamakla beraber olayın, açılış günü Afganlı Cemaleddin adında bir islâm bilgininin yaptığı konuşmada nübüvvetin (peygamberliğin) bir sanat olduğu yolundaki bir sözü ile ilgili olduğu dedikodu halinde söylene gelmiştir. Gerçekte ise, ulemanın tamamen Avrupa usullerine göre kurulmuş olan bu müesseseye karşı duydukları kızgınlıktan başka bir şey olmadığını söyleyen yazarlar bulunduğu gibi[275] devrin hükümet adamlarını kendi mevkilerini bu kurumla tehlikede görmelerinden duydukları korku ve endişeden dolayı kapanmasına göz yumduklarını söyleyenler de vardır.[276] Dârülfununun kapanması hakkında devletçe herhangi bir bildiri yayınlanmamış olması da, her iki sebebin geçerli olabileceğini göstermektedir.

Ulema tarafından zındıklıkla itham edilen bir konuşmasından dolayı Afganlı Cemaleddin Türkiye'den uzaklaştırıldığı gibi, üniversite başkanı Hoca Tahsin Efendi de görevinden alındı. Ve nihayet 1288 (1871) ortalarında üniversite tamamen kapatıldı.[277] Üniversitenin kapatılması hususu o zaman maarif nâzırı (milli eğ. bakanı) olan Saffet Paşanın Berlin büyükelçisi olan Sadullah Paşa'ya gönderdiği bir mektubda etraflıca açıklanmıştır.[278]

Tanzimat döneminde üniversitenin açılmasına bir kerre daha teşebbüs edilmiştir. 1874-75 öğretim yılında Saffet Paşa'nın ikinci defa maarif nazırlığında Galatasaray Lisesi bünyesi içinde Hukuk, Riyaziye ve edebiyat fakültelerini ihtiva etmek üzere lise müdürü Sava Paşa'nın gayreti ile " Dârülfünun-ı Sultânî" adı altında bir süre faaliyet göstermiş ise de, 1881 yılında ayrı birer huhuk ve mühendis yüksek okulları kurulmuş olduğu gerekçesiyle bu deneme de devam edememiştir.

274- Unat, *a.g.e.*, s. 51.
275- Berkes, *a.g.e.*, s. 51.
276- M. A. Aynı, *Dârülfünun Tarihi*, s. 29.
277- Unat, *a.g.e.*, s. 51. M. Âli Aynı, *a.g.e.*, s. 27 vd.
278- Uzunçarşılı, *Belleteen*, Sayı: 58.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Üç denemeye rağmen tanzimat devrinde devamlı bir üniversite kurulamamış ise de, lüzumu gereği şekilde anlaşılmış ve bir üniversite statüsünde öğretim yapan Tıbbiye, Mühendishane gibi yüksek okullar bu devirde kurulan önemli bilim ve kültür müesseseleri olarak gelişmelerine devam etmişlerdir. Bunlardan özellikle Mekteb-i Tıbbiye (tıb fakültesi) nin modern ve ilmi çalışmaları hakkında o sırada İstanbul'da bulunan bir yabancının müşaheydeye dayanan beyanları tanzimatçıların milli eğitim alanında bazılarının iddia ettikleri gibi, göz boyama kabilinden hareketlerde bulunmadıklarını açıkca ortaya koymaktadır.[279]

II. Mahmud zamanında askeri ihtiyaç gözönünde bulundurularak kurulmuş olan Harbiye, Tıbbiye ve Mühendishane gibi yüksek okullar tanzimat döneminde daha da geliştirilmiş ve 1867'de Şehzâdebaşı'nda devlet hizmetinde çalışacak sivil doktor yetiştiren ayrı bir tıp yüksek okulu kurulmuştur. 1859'da da yüksek devlet memuru yetiştirmek için Mekteb-i Mülkiye (Siyasal bilgiler Okulu) kurulduğu gibi, 1880 yılında Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi) kurulmuştur.

G - TANZİMAT ve SOSYAL HAYATTAKİ DEĞİŞİKLİKLER:

Tanzimat döneminde sosyal hayatta çağdaşlaşma, milli eğitim, ekonomi, askerlik ve adalet sahalarında olduğu gibi devlet tarafından kanun ve nizamlar çıkarılmak suretiyle olmamıştır. Bu değişmeler, daha ziyade batı ile kurulan sıkı ilişkiler sonucu kendiliğinden meydana gelmiştir.

Türkiye'de çağdaşlaşma hareketlerinin başlangıcı kabul edilen Lâle Devri (1718-1730) memleketimizde ilk defa batının sosyal hayatının akislerinin görülmeye başlağdığı bir dönemdir. Bu dönemde yapılmak istenen islahata karşı belirli kuruluşlardan gelen reaksiyona halkın da katılması, hareketin bilhassa bu yönde gelişmesinden ileri gelmiştir. Yüzyıllar boyu Doğu-İslâm gelenekleriyle beslenmiş Türk Toplumunun birden bire Hristiyan-Batı örf ve âdetlerine karşı kapılarını açması, müslüman halk topluluklarında bir rahatsızlık ve bir tedirginlik

279-Mac Farlan'dan naklen N. Berkes, *a.g.e.* s. 204 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yaratması tabii idi. Patrona Halil isyanına geniş ölçüde halk kitlelerinin katılmasında bunun önemli bir rol oynadığı rahatlıkla söylenebilir. Eğer bu ilk batılılaşma denemeleri sosyal alanda gelişme imkânı bulabilse idi, Türkiye'de çağdaşlaşma hem çok daha kısa bir zamanda gerçekleşir, hem de normal bir şekilde gelişebilirdi. Çünkü, toplumun yaşayış tarzında meydana gelen değişmeler onun yaşamı için gerekli batılı kurumların da kolaylıkla benimsenmesini sağlardı. Fakat bu değişime önayak olan yöneticilerin, halkların örf ve âdetlerine karşı besledikleri doğal bağlılığı zamanında değerlendiremeyişleri ve olayı tabii akışına bırakmaları, hareketin daha başlangıcında yarıda kalmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı toplumun çağdaşlaşma hareketlerine karşı herhangi bir reaksiyonuna maruz kalmamak için sonraki reformatörler girişlikleri teşebbüslerinde çok daha teennili hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bunun sonucu olarak da çağdaşlaşma çok ağır bir tempo içinde gelişebilmiştir.

Bu sebeple, çağdaşlaşma Tanzimat dönemine gelinceye kadar ancak bazı kurumlarda gelişebilmiş fakat sosyal alanda fazla bir etkinlik gösterememiştir.

Batının sosyal hayatının memleketimizde ilk defa etkisini gösterdiği Lâle devrinde Patrona isyanı ile halkın bu konuya karşı gösterdiği tepki dolayısiyle, sonraki ıslahatçılar bu konuya hususi bir özen göstermişlerdir. Lâle devrini takibeden yıllarda batı ile meydana gelen zaruri ilişkiler ve Avrupaya gönderilen Osmanlı elçilerinin yazdıkları sefâretnâmelerde batı hayatına ait anlatılan hususlar ister istemez Osmanlı toplumunu, batının yaşam etkisi altında kalmasına sebep olmuştur. Nitekim, daha padişah III. Mustafa zamanında bile yabancı elçilik mensuplarıileTürk yöneticileri ve hanımları arasında sıkı bir ilişki görülmektedir.[280]

Buna rağmen tanzimat dönemine gelinceye kadar çağdaşlaşma ancak belirli kurumlarda bir gelişme gösterebilmiş, fakat sosyal hayatta fazla bir etkinlik meydana getirmemiştir. Her ne kadar II. Mahmud zamanında bilhassa kıyafet hususunda bazı önemli değişmeler meydana geldiği, memurların caket, pantolon giymeleri mecburi tutulduğu, II.

280- B. S. Baykal, *İslâm Ansiklopedisi* (VIII, 702), "Mustafa III." mad.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

Mahmud'un resimlerinin devlet dairelerine asılması mecburiyeti gibi o zamana kadar bida't telakki edilen bazı Avrupai âdetlerin Osmanlı toplumuna mal edilmesi gayretlerine rağmen, tanzimat hareketi de başlangıçta bu konuda her hangi bir atılım göstermemiştir. Ancak bu devirde Avrupa ile başlayan sıkı temaslar toplumu bir müddet sonra isteriste-mez sosyal yönden de etkilemeye başlamıştır.

Başta genç padişah Sultan Abdülmecid'in önayak olduğu davranışlar[281] ve ona ayak uydurmaya çalışan devlet adamları, özellikle bunlar arasında batıyı tanıyanların bu konudaki girişimleri, toplumun üst tabakalarında Avrupai hayat tarzının Türkiye'de benimsenmesi ve yayılmasına yol açmıştır. Dış ilişkilerin genişlemesi ve sıklaşması dolayısiyle Türkiye'de sayıları her gün biraz daha artan yabancıların sosyal hayatımızdaki etkisi gözle görülür şekilde genişlemiştir. Bu arada 1853 Kırım Savaşı dolayısiyle İstanbulda yoğunlaşan İngiliz ve Fransız kolonisi mensuplarının türk toplumu içinde yayılışı bu etkinin daha da artmasında önemli bir faktör olmuştur.

Yabancı elçiliklerde verilen balo, konser ve tiyatro gibi batı kökenli sosyo-kültürel hareketler, Beyoğlu'ndaki bazı oyun ve toplantı yerlerinde olduğu kadar, bunların başında Galatasaray'daki Naum Tiyatrosu gelmektedir, kısa bir süre sonra Türk saraylarında ve paşa konaklarında görülmeye başladı.[282]

Her ne kadar müslüman Türk toplumunda islâmi geleneklerin etkisi ile, kadının sosyal hayatta erkeği ile beraber bulunamayışı ve görünmemeyişi, hristiyan Avrupa toplumundaki gibi müşterek bir sosyal hayatın sürdürülmesine daha uzun zaman imkân vermemiş ise de, hiç olmazsa toplum hayatındaki eksikliğinin hissedilmeye başlanması da Türk toplumunun geleceği bakımından özel bir önem taşımaktadır. Bununla beraber İstanbul'daki yabancıların yoğunluk teşkil ettiği bilhassa Boğaziçinin Tarabya, Yeniköy, Büyükdere gibi yazlık yerlerindeki Türk toplumu için çok yeni olan yaşayış tarzlarının evvela merak dolayısiyle başlayan seyri, İstanbuldaki azınlıklardan başlamak suretiyle yüksek

281- Ahmed Refik (Altınay), "Dr. Spitzer'in saray hatıraları", *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, Sayı: 34; R. A. Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, İstanbul 1962, III.IV. ciltler.
282- Sevengil, *a.g.e.*, s. 18 vd.; Tanpınar, *a.g.e.*, s. 119.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tabaka mensupları arasında da taklit edilmeye başlanmıştır. Taklit ve moda yolu ile yazın Boğaziçi ve kışın Beyoğlu'ndaki bu hayat tarzı kısa bir süre sonra Türk aileleri arasında da revaç bulur. Gelenekler ve inançlar artık bunların müslüman-Türk aileleri arasına girmesine ve yayılmasına engel olamaz.

Bu hayat tarzının gereği olarak Beyoğlu mağazalarının vitrinlerini süsleyen ve tamamen Avrupa modasına göre yapılmış olan ev ve giyim eşyası, özellikle Kırım Savaşından sonra Türk toplumunun da kullanmaya alıştığı tabii eşyalar haline gelmişti. O devir gazetelerinde bu yeni moda ev ve giyim eşyalarının ilânlarını görmek mümkündür.

Aynı değişiklik giyim, kuşam ve yaşamada olduğu kadar âdetlerde de görülmeye başlar. Boğaziçi kıyılarında yoğunlaşmış olan, yabancıların hayatında görülen kotra yarışları, açık hava baloları ve benzeri değişik eğlenceler artık Türk toplumunun da merak ve heyecanla izlediği yeni eğlenceler olduğu gibi, Türk evlerinde ud yerine keman ve piyano çalmak âdeti müslüman hanımlar için âdeta bir tutku haline gelir. Beyoğlu o devir İstanbulunun âdeta batı hayatının açık bir salonesidir. Yabancı tiyatro kumpanyaları ile şöhretli sanatkârların (List ve benzerleri gibi) müzik konserleri bir kısım halkın heyecanla beklediği günler haline gelmiştir.

Bir müddet sonra İstanbul'da yabancılar tarafından açılmış ve yabancı dil ile öğretim yapan okullarda okuyan azınlık halk ile, az da olsa bunlara katılmış olan müslüman gençler bu yerlerin müdâvimleri arasında idi. Daha ziyade Beyoğlu'ndaki eğlence yerleri olan tiyatro ve oyun salonlarında görülen konser, balo ve diğer batı toplumuna ait sanat hareketlerine genç padişah Sultan Abdülmecid de yakın bir ilgi ve hayranlık göstermekte idi. Bu hayranlık dolayısıyle sarayda bir tiyatro yaptırmış ve bir saray orkestrası kurmuştu.[283] Genç hükümdarın batı kültür ve sanatına şahsen böylesine bir değer vermesi Müslüman-Türk sosyal hayatının bu süratli değişmesinde büyük bir yeri ve önemi olduğu muhakkaktır. Yüksek devlet yöneticilerinin mühim bir kısmı batı ülkelerinde gerek görev gerek eğitim dolayısiyle bulunmuş ve orada bu hayatı daha önce görmüş ve tanımış olduklarından genç padişahın

283- Sevengil, *Saray Tiyatrosu*, s.aynı yer; Tanpınar, a.g.e., s. 86 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ ATAYINEVİ

bu hareketlerini hiç yadırgamadıkları gibi kendileri de bu konuda onu izlemekte yarış ediyorlardı. Bunlara o sırada Avrupadan getirilmiş olan yabancı teknik ve kültürel elemanlarla Polonya ve Macaristan'dan kaçarak Osmanlı devletine sığınmış olan birçok ileri fikirli şahısların İstanbul'da toplandıklarını ilâve ettiğimiz zaman bu avrupa yaşam değişikliğini toplumun neden bu kadar kolaylıkla benimsediğini daha iyi kavramak mümkün olur. İstanbul'daki bu yeni hayatın diğer öncülerinden birisi de batı yaşam tarzını daha önce tanımış olan Mısırlı prens ve prenseslerin debdebeli hayatı idi. Yazlarını genellikle İstanbul'da geçiren bu zengin ve müsrif Mısırlıların bu hayatı, Osmanlı hükümdar ve vezirlerinin aile fertlerinin sosyal yaşantılarını bir mebu sıfatiyle onlardan geri kalmıyacak şekilde yürütmek istemelerine sebep olmuştu. Fakat bu ihtişamlı hayatın devamı için gerekli mali kaynakların sağlanması konusunda imparatorluğun ekonomik bünyesinin geliştirilmesi lüzumu üzerinde hiç durulmayışı pek kısa bir zaman sonra devletin iç ve dış ekonomik durumunun son derece zor bir duruma düşmesine sebep olmuştur.

1861'de Abdülmecid'in ölümü üzerine yerine geçen kardeşi Abdülaziz'in padişahlığı zamanında Avrupai yaşam tarzının imparatorluk halkının yeni bir bölümü tarafından iyice benimsendiği görülmektedir. Bu devirde zevk ve eğlencede olduğu kadar, muaşerette ve giyimde Tanzimatın ilk yıllarında atılan tohumların iyice yeşerdiği ve imparatorluk merkezini tamamen etkisi altına aldığı görülür. Bu devir İstanbulu'nun Beyoğlu bölgesi lokanta ve kahveleriyle en basit gündelik ihtiyaçtan en bahalı zevk unsurlarına kadar her şeyi Avrupadan getirilmiş zengin mağazalarıyle, hareketli gece hayatı ile Avrupanın küçük bir örneğidir. Artık İstanbul her çeşit moda akımlarıyle, büyük Avrupa şehirlerine özellikle Parise uymuştur. Giyim ve kuşam da olduğu gibi, lüks ve sefahatte de onu izlemektedir. Bulvar tiyatroları, kafeşantanlar, fransız ve ingiliz sistemi mobilya, alafranga sofra, Fransız şarabı, ecnebi mürebbiye, yabancıdil hocası artık İstanbul hayatının doğal unsurlarıdır.

Alafrangalık Şehzadebaşı, Bayezid ve Aksaray gibi semtlerde yaşayan vezir konaklarına yani İstanbul'un asıl Türk halkının arasına

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da girmiştir.[284] Devrin sosyal hayatını yansıtan ve Türkiye'de roman çeşidinin ilk denemeleri olarak gösterilen Tanzimat devri yazarlarının eserlerinde Batının sosyal hayatımızdaki akislerini görmek mümkün olduğu gibi, bu devri takibeden II. Abdülhamid devrinde büyük bir edebi topluluk olan Servet-i Fünun yazarlarından Halid Ziya'nın *Aşk-ı Memnu*, *Mai ve Siyah*, Mehmed Rauf'un Eylül gibi romanlarında daha bariz bir şekilde görülmektedir.

H - TANZİMAT DÖNEMİNDE FİKİR HAREKETLERİ:

Yukarıdan beri yapılan açıklamalarda görüldüğü gibi tanzimat, aslında devletin idari, adli ve benzeri konularda yapısını değiştirmek amacı ile girişilmiş bir reform hareketi olmasına rağmen, asıl ve önemli değişiklikler daha ziyade toplumun sosyal ve fikri yapısında meydana gelmiştir. İdare alanında yapılması öngörülen reformlar toplumun sosyal yapısında ve düşünce sisteminde son derece geniş ve önemli ölçüde değişikliklere sebep olmuştur. Bu büyük değişmeyi tanzimatla gelen batılı kurumların meydana getirdiğini ve bunda en büyük etkenin de basın olduğunda şüphe yoktur. Bu bakımdan Tanzimat devrinde asıl sosyal hareketin başlangıcını "tanizmatın Bâb-ı Âli'den Sokağa yani, Bâb-ı Âli yokuşuna" basına "intikalinde aramak lazımdır"[285] sözünü konu için en geçerli bir hüküm saymak yerinde bir değerlendirme olur.

Gerçekten Tanzimat bu yokuşa geçtikten sonradır ki toplumun geniş kütleleri tarafından doğru ve yanlış yönleriyle tanınmaya başlamış ve bir kısmı benimsenerek tutunacak kuvvetli bir dayanak bulmuştur. Tanzimat yöneticilerinin büyük bir kısmı reformları yapanlar hariç, bu yeniliklere karşı gönülden bağlı değillerdi. Onlar eski devrin yetiştirdiği ve eskinin kurallarına bağlı kimselerdi. Genç padişah ve veziri (Reşid Paşa) karşısında eskiyi savunmak için çaresiz kaldıklarından birşey yapamıyorlardı. Fakat imkân bulsalar onları linç edeceklerdi. İhtiyar vezir Hüsrev Paşa ve Damad Said Paşa'nın Reşid Paşa'yı öldürt-

284- Tanpınar, *a.g.e.* s. 110 vd.
285- H. Z. Ülken, "Tanzimat devrinde fikir hareketleri", *Tanzimat*, 1, 757.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mek için padişah nezdinde yaptıkları teşebbüsler neticesiz kalmıştı.[286] Bu itibarla, tanzimatın ilk yıllarında reformatörler cidden çok zor şartlar altında bu yeni kurumları ayakta tutmaya çalışmışlardır.

Tanzimatın birinci dönemi olarak adlandırılan 1839-1856 yıllarında yeniliklerin savunucuları hemen tamamen devlet adamlarıdır. Ancak bu devrin ikinci dönemini teşkil eden 1861'den sonra batılılaşma artık aydınların sahip çıktığı bir değer olarak işlenmeye başlanmış ve bu yoldan da halka mal olmuştur.[287] çünkü, bu dönemde yetişen genç aydınlar, bunlar 1826'dan sonra doğan yeni bir nesildir, yeni açılan okullarda yetişmiş, genellikle bir yabancı dil bildikleri gibi yerli kültürle de ilgileri kesilmemiş gençlerdi. Bunların hemen hepsi XVIII. yüzyıl aydınlarına devri Fransız yazarlarını okuyorlar ve bu sebeple de dünya ve memleket meselelerine çok değişik bir açıdan bakıyorlardı. Bu sırada Şinasi'nin başında bulunduğu Tasvir-i Efkâr ve Münif Efendi'nin (sonradan paşa) Mecmua-i Fünun da yayınladığı yazılar yeni yetişen bu gençlerin memleketin içinde bulunduğu şartları daha iyi kavramalarına yardım ediyordu. İlk Türk gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'in resmi demeçler, padişah ferman ve emirnâmeleri ile hükümet beyannâmelerini yayınlamasını takibeden yıllarda özellikle Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) günlük olayları yansıtan ilk haber çeşidi yazıları yayınlamaya başlayan Churchill'in *"Ceride-i Havadis"*'inden sonra basın alanında faaliyete geçen ve tamamen Türk yazarlar tarafından çıkarılan *"Tercüman-ı Ahval, Tasvir-i Efkâr, Muhbir, Hürriyet, İbret* ve emsali gazeteler devrin aktüel olaylarını halk oyuna aktarmak bakımından âdeta bir okul görevini yapmışlardır. Daha geniş ve daha ciddi olarak bu hareket Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkarmaya başlaması ile çok etkili yeni bir akım haline gelmiştir.

"Tanzimatta sokağın rol oynaması, basının yeni zihniyeti savunması ile meydana gelmiştir".[288] Bununla beraber tanzimat reformatörlerinde, ortaya koydukları yeniliklerin yerleşebilmesi için halka mal edilmesi gereğini duyan ve bu yolda çaba gösteren pek az yönetici

286- A. Şerif, *a.g.e.*, s. 13.
287- Ülken, "aynı makale", aynı yer.
288- Ülken, "aynı makale", s. 757.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

vardır. Reşid Paşa ile Fuad Paşa istisna edilirse diğer yöneticilerin bu konuya eğildiklerini söylemek hemen hemen mümkün değildir. 1839 Fermanı ile memlekete sokulmak istenen yeniliklerin devamı kadar önemli bir husus da bunların halka benimsetilmesi ve ona maledilmesi keyfiyeti idi. Yukarıdan beri gördüğümüz gibi, tanzimat reformları tamamen hükümet adamları ve padişah tarafından ortaya konmuş ve uygulanmaya çalışılmıştı. Devlet adamları mevkilerinde daimi olamadıkları gibi hayatta da daimi değillerdi. Bu sebeple eserlerini ancak toplumun benimsemesi ile devam ettirebilirlerdi. Bu ise reform esprisinin halk tarafından kavranması ve inanılması ile mümkün olabilirdi. Bu imkânı ise geniş halk topluluklarına hitabeden basın ve sahne gibi faktörler sağlıyabilirdi. Tanzimatın ilk yıllarında Türkiye'de ne basın ve ne de sahne vardı. Fakat tanzimatın ikinci devresi diye adlandırdığımız 1861 yıllarından sonra basın bir güç olarak ortaya çıkmaya başladı. Basının bir güç olarak ortaya çıkması ile Tanzimat ıslahatı artık bir devlet prog-ramı veya direktifi olmaktan çıkmış, yeni yetişen bir neslin 1826-1840 arasında, ekserisi 1840 civarında doğanların[289] önderlik ettiği nesildir. Her ne kadar Âli ve Fuad Paşa'lar 1814 ve Mithat Paşa 1822 yıllarında doğmuşlarsa da, 1826'da henüz 12-14 yaşında çocuklar olduklarından yenilik devri mensubu olarak kabul edilmelerinde bir sakınca yoktur.

Tanzimatın getirdiği yeniliklerin memlekette yerleşmesinde ve yayılmasında bu sırada henüz filizlenmekte olan gazetenin büyük rolü olmuştur. İlk zamanlarda gazete her ne kadar umumi hayatta etkin olabilecek güçte değilse de, dilin sadeleşmesi işinde olduğu kadar, okuyucunun dünyaya ve olaylara bakış açısının genişlemesinde büyük bir rolü olduğu kesindir.

Türkiye'de ilk gazetenin 1832'de yayınlanmaya başlayan *Takvim-i*

289- Tanzimatın ilk nesili 1826'dan önce doğmuş olanlardır ki temsilcileri Reşid Paşa (Doğumu 1798) ve Sadık Rifat Paşa (Doğumu 1807)'dır. İkinci nesil 1826'dan sonra doğanlardır ki, bunlar da Âli ve Fuad Paşa (Doğumları 1814)'dır. Üçüncü nesil ise, 1840'dan sonra doğanlardır ki Şinasi (Doğumu 1824) Namık Kemal ve genellikle Yeni Osmanlılar adiyle anılan nesildir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Vekayi olduğunu söylemiştik.[290] Devletin önemli gördüğü hususları halka duyurmak için yayınlanan bu resmi gazeteden sonra Türkçe olarak ilk özel gazete William Churchil adında bir ingilizin çıkardığı "*Ceride-i Havadis*"dir. *Takvim-i Vekayi*'in kuru ve resmi tebliğ mahiyetinde olan yazıları yanında *Ceride-i Havadis*'in aktüel olaylarla beraber edebiyat, felsefe ve sanata ait yazıları dolayısiyle okuyucu kütlesi yavaş yavaş genişlemiş olduğu gibi, bu geniş kütlenin arzu ve temayüllerine cevap vermek için de değişik konular ve bunları yazabilecek değişik kalem sahiplerine ihtiyaç duyuluyordu. Sahibi ingiliz olmakla beraber *Ceride-i Havadis*'in hemen bütün yazarları Türktü.[291] Bunlar arasında özellikle Âli ve Hafız Müşfik gibi devrin güçlü kalem sahipleri bulunmakta idi.[292] Sonraları Münif Efendi (Paşa) de gazetenin yazarları arasında yer almıştır.[293] Bunlardan özellikle Hafız Müşfik, o devrin aydın gençlerinin bu gazete etrafında toplanmasında önemli bir rol oynamıştır. Sadrazam Âli Paşa'nın bir tutumuna gücenerek Bab-ı Âli'deki resmi görevinden ayrılan Hafız Müşfik Ceride-i Havadis'in başyazarı olunca bütün aydın gençler onun etrafında toplanmışlar ve Cevdet Paşa'nın deyimi ile "Ceridehane Encümen-i üdeba "yani bir çeşit edipler meclisi haline gelmişti. Burası sonradan Jön Türk adını alan gençlere bir yuva oldu".[294] Cevdet Paşa'nın Maruzat'ında yazdığı bu cümle "hürriyet ve meşrutiyet fikirlerinin yayılması değil de ileride Jön Türklerin (Yeni Osmanlıların) doğşunu hazırlayacak olan aydın zümrede Âli Paşa'ya karşı ilk muhalefet fikrinin uyanması manasına alınırsa daha doğru bir hükmü ifade etmiş olur"[295] İleride Yeni Osmanlıların faaliyetleri

---

290-Türkiye'de her ne kadar ilk Türkçe gazete 1832'de devlet, tarafından yayınlanmış olan *takvim-i vekayi* ise de, bundan evvel 1825'de İzmir'de fransızca "Courier de Smyrn" adıyle yayınlanan gazetenin sahibi Alexander Blacque tarafından 1831'de İstanbul'da II. Mahmud emriyle Moniteure Ottoman adında bir gazete çıkarılmıştır ki bunu *Takvim-i Vekayi*'den evvelki ilk resmi gazete saymak mümkündür. *Takvim-i vekayi* yayınlanmaya başladıktan sonra bunun fransızca devamı olarak çıkmaya devam etmiştir.

291- İl. Topuz, *Türk Basın Tarihi*, İstanbul 1973, s. 11; Tanpınar, *a.g.e.*, s. 147.

292- Hafız Müşfik hakkında bk. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (1 Ağustos 1929), Yeni seri No. 1.

293- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 147.

294- İbnülemin, *a.g.e.*

295- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 185.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYİNEVİ

bahsinde bu konuya değinilecektir.

1861 yıllarında ise sahibi Türk olan ilk Türkçe gazete yayınlanmaya başladı. Agah Efendi tarafından çıkarılan "Tercüman-i Ahval" gazetesi haftada bir gün olarak yayın hayatına girdi. Bu sıralarda Türk Basınında ve fikir hayatında unutulmayacak bir isim olan İbrahim Şinasi Efendi de basın hayatına onun yardımcısı olarak girmiştir.[296] Bir se ne sonra 1862 de Şinasi buradan ayrılarak kendi başına tefekkür tarihi- mizin olduğu kadar Türk dilinin sadeleşmesi konusu bakımından da büyük bir önem taşıyan Tasvir-i Efkâr Gazetesi'ni çıkarmaya başladı (27 Haziran 1862) Bu gazetede, Şinasi'nin etrafında toplanan Namık Kemal ve diğer aydın gençler onun fikirlerinden geniş ölçüde etkilenerek memleket mesleleri üzerinde yeni görüşler getiren yazılar yazmaya başladılar. Memleket ve hükumet meselelerinin ilk defa gazete sütunlarından halka yansıması bu şekilde başlıyor ve bu konular üzerinde halkın aydınlanması sağlanıyordu.

Bir süre sonra artık gazete toplumda vaz geçilmez bir unsur olarak yerini almaya başlamıştır. Gazetede bu yazıları yazanlar olayların üzerinde o zamana kadar durulmamış ve görülmemiş bir şekilde durmaya başlarlar ve bu önemli siyasal ve sosyal konuları halka duyurmaya çalışırlar. Bu suretle kısa bir zaman içinde devlet ve memleket meselelerini daha yakından ve daha şuurlu bir şekilde gören yeni bir güç ortaya çıkar ki bu efkâr-ı umumiye (halk oyu) dir. İstediği şeyi bilen ve bilerek isteyen bu yeni güç hızını yalnız ihtiraslardan alan memnuniyetsizliğin yerini alır. Yani batılı fikirlerin etkisi altında Türkiye'de ilk defa bu yoldan belirli bir ideal etrafında birleşmiş bir umumi görüş ve kanaat teşekküle başlamıştır. Bu Türkiye için çok önemli bir aşamadır. Çünkü, Batıdan aktarılan bu fikirlerle yeni kavramlar ve yeni değer yargıları teşekküle başlanmıştır. Bunun sonucunda ise devletle aydınlar arasındaki ilişkilerde o güne kadar görülmeyen bir değişiklik meydana gelmiştir. Tanzimat yöneticileri bu baskı karşısında tutum ve davranışlarında daha radikal olmaya ve daha köklü bir takım uygulamalara geçmeye ve kararlar almaya başlarlar. Bu suretle o zamana kadar yenileşme hareketinde öncü olan devlet, kendi kuruluşlarının içinde bir

296- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

denge hatta bir muhafaza unsuru haline gelir. Bu gerçekten "devletin uyandırmaya çalıştığı fikrin hızını kesmek zoruna düşmekti"[297]. Yani yukarıdan gelen düzenleme hareketleri artık halka intikal etmişti. Tanzimat kanununlarını memlekete yerleştirmek konusunda büyük gayretlerini gördüğümüz bu devir devlet adamlarının, bu nizamların yaşamalarını sağlamanın tek çıkar yolunun onları halka mal etmek olduğunu, bunun ise, o sıralarda hayli gelişmiş olan basın ve sahne olacağını anlayıp kavraya bilecek kişiler olmasına rağmen, ne hazindir ki bu konuda ciddi hiçbir harekette bulunmamışlar, hatta onda yalnız dışarıya karşı kullanılabilecek bir silah hüviyetini görmüşler ve bu yüzden de daha çok yabancılar tarafından yayınlanmakta olan yabancı dildeki gazeteleri korumuşlardır.[298] Tanzimat yöneticileri bu konuda bir süre sonra tam tersine bir yöntem uygulayarak yeni gelişmekte olan ve halkı kendi nizamlarına alıştırmakta olan basın hakkında sert tedbirlere baş vurmuşlardı. Âli Paşa zamanında çıkarılan ve "Kararname-i âli" adıyle anılan 10 Zilkade 1284 (Mart 1867) tarihli kararname tam bir sansür kanunu idi. Bunu bir bakıma tabii karşılamak gerekmektedir. Zira bütün monarşilerde ne kadar iyi niyetle olursa olsun tenkit hiçbir zaman hoş karşılanmamıştır. Bundan dolayıdır ki tanzimat yöneticileri de çıkardıkları kanun ve nizamları halka mal etme konusunda basının kendilerine büyük destek olacağını kavramalarına rağmen, onun kendi emirleri altından çıkmalarına göz yumamışlardır. Basın üzerinde yoğunlaştırılan bu baskılara rağmen onun her geçen gün memleket meselelerı hakkında sesini daha geniş ölçüde ve kuvvetle duyurmaya devam ettiği görülmüştür.

Özellikle 1861 yılından sonra yani tanzimatın ikinci döneminde Türkiye'de basın kemiyet bakımından (sayısal olarak) olmasa da, keyfiyet (nitelik) bakımından Fransadan daha geniş bir faaliyet içinde olduğu görülür. Artık memleketin siyasi, sosyal ve ekonomik meseleleri Bâb-ı Âli'nin kapalı kapıları arkasında konuşulan bir konu olmaktan çıkmış kahvelerde, evlerde, lokantalarda açkca görüşülen, konuşulan ve tartışılan günlük olaylar haline gelmiştir. Gazete herşeyi ortaya koyan ve

297- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 102.
298- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 110.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

meseleleri aydınlığa kavuşturan bir araç olmuştur. Bu hareketin önderinin Şinasi olduğunu söylemek bir mübalağa sayılmamak gerekir.

Son incelemelere göre 1824 yılında İstanbul'da doğmuş olan İbrahim Şinasi Efendi [299] Reşid Paşa'nın yardım ve himayesi ile gönderildiği Fransadan düşünüşünde evvela Agah Efendi ile "Tercüman-ı Ahval" ve sonra da kendi başına 1862 de Tasvir-i Efkâr çıkarmıştır. Bu gazete ile memlekette âdeta kansız bir ihtilal başlatmış oluyordu. Çünkü, bu gazete de çıkan yazılar bir taraftan yeni Batılı kavramların gerçek manalarını halka duyurmaya çalıştığı kadar, o kavramlarla yeni bir dünya görüşünü de beraber getirmiş oluyordu. Şinasi gerçekte gazetesinde yayınladığı yazılarla Reşid Paşa'nın görüşlerini savunmakta idi. Zira, paşanın savunduğu fikir kanuna dayalı yeni bir hukuk devletinin gerçek garantisi batılı görüşlerin, çeşitli meslek sahipleri, bu arada özellikle sanat ve fikir adamları aracılığı ile halkoyuna maledilerek bu temelin korunmasını sağlamaktı. Fakat paşanın bu görüşünü uygulama alanına koyabilecek henüz ne fikir ve ne de sanat adamı mevcut değildi. Yalnız Şinasi Efendi paşanın bu fikirlerini kavramış ve ona inanmış müstesna insanlardan birisi idi.

Türkiye'de gerçek anlamda batı ve batılı hayatını kavrayan ve batılı fikirlerin değerini anlayarak bunları yazan ve dilimize sokan ilk yazar bir devlet adamı olan Sadık Rifat Paşa'dır.[300] Avrupa Risalesi adlı küçük kitabında[301] batının gerçek üstünlüğünün nereden geldiğini veciz bir şekilde ifade eden Sadık Rifat Paşa, özellikle bu üstünlüğün orada insana verilen değerlerde olduğunu görmüştür. Bu küçük broşürde paşanın ileri sürdüğü fikirlerin bizim için önemli olan tarafı, ıslahatı devlet idaresinde bir zihniyet, bir anlayış meselesi olarak ele alması ve keyfî bir idare sistemine karşı insanı esas alarak "hükûmetler halk için kurulmuş olup halk hükûmetler için yaratılmış değildir" demekle bunu belirtmeye çalışmasıdır. Tanzimatın ilânından önce yazıldığı, insanın "mal ve can emniyetinin" herşeyden üstün tutulmasını gerektir-

299- Şinasi'nin bütün hayatı gibi doğum tarihi de kesin olarak bilinmemektedir. Son araştırmalara göre, Şinasi'nin 1824-27 yılları arasında doğmuş olabileceği ileri sürülmektedir (Ö.F.Akün, *İA* (XI), "Şinasi" mad.).

300- Bibyografisi için bk. A. Şerif, *a.g.e.* s. 96-100.

301- Mehmed Sâdık Rifat Paşa, *Avrupa ahvaline dair risale*, İstanbul 1257.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

diği sözlerinden anlaşılmaktadır.[302] Paşanın, toplumun ağırlık merkezini insanda toplamış olması büyük Fransız ihtilâlinin Avrupaya yaydığı fikirlerden kaynaklanmış olduğu kadar bunu Türkiye'nin gerçekten lüzum duyduğu bir zamanda söylemiş olması daha da önemlidir. Paşa, bu fikirleriyle keyfî idarenin lüzumsuzluğunu, adalet ve yönetim kanunlarının yeniden bu esaslar göz önünde bulundurularak düzenlenmesi, halkın devlete karşı olan askerlik ve vergi gibi vecibelerinin belirli esaslara bağlanması gereğine inanmakta ve bunları devlet kavramı ile aynı telakki etmektedir. Halkın eğitilmesi, devletin silahlı kuvvetlerinin modern esaslara göre yeniden düzenlenmesi ve millî sanayiin devletçe mürakabe ve korunması yolundaki fikirleri ise onun, modern devlet anlayışını ortaya koyduğu kadar bunların bizim için olan değerini de belirtemisidir.[303]

Aynı konulara yaklaşık aynı açıdan bakan diğer bir yazar da Mustafa Sami Efendi'dir. Paris Osmanlı elçiliğinde kâtiplik yapmakta olan Mustafa Sami Efendi de, Sadık Rifat Paşa gibi, risalesinde Avrupa'da meydana gelmiş olan zenginliğin ve refahın doğmasındaki gerçek sebebin bilim ve hürriyet olduğunu çok iyi kavramıştır.

Tanzimat yöneticileri devlete Avrupai bir hukuk bünyesi kazandırmakla imparatorluğun eski güç ve kuvvetine ulaşabileceğine inandıklarından bu yolda gerçekten samimî bir gayret göstermişlerdir. Fakat bunun yetersizliği pek çabuk anlaşıldı. Belirli alanlarda batıdan alınan bu yeniliklerin devleti arzu edilen düzeye ulaştıramadığının görülmesi, amacın bu kadar basit bir düzenleme ile gerçekleştirilemeyeceğini ortaya koymuştu. Çünkü, batı medeniyeti sadece basit bir hukuk yapısından meydana gelmiş değildi. Batı medeniyetinin bir bütün olduğu, bu bütünü tümü ile kabul ederek uygulamadıkça, parça parça taklit ederek istenilen hedefe ulaşılamıyacağını bir kısım aydınlar erken farkettiler. Bunların başında Reşid Paşa ve Sadık Rifat Paşa gibi siyaset adamları ile, Şinasi gibi aydın yazar ve fikir adamları bulunmaktadır. İleride "Yeni Osmanlılar" adiyle anılacak olan kuruluşun ileri gelenlerinden Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi yazarlar dahi batılılaşmayı bu ölçüde

302- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 103-109.
303- Sâdık Rifat Paşa, *Müntehabat-ı Âsar ve Avrupa ahvaline dair risale*, s. 4 vd

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kavrayamamışlar, batıdaki siyasi rejimin aynen veya Osmanlı toplum yapısına göre değiştirilerek alınmasının amacı gerçekleştirebileceğine inanmışlardır.

Şinasi, batı medeniyetinin bir bütün olduğuna inanmış ve bütün yazılarında bunu belirtmeye çalışmıştır. Bu bakımdan Türkiye'de batılılaşma hareketinin fikir öncülüğünü Şinasi'nin yapmış olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bundan dolayı "Şinasi Türk toplumunun fikir alanında batıya açılmış ilk penceresi" tanımı bir gerçeği yansıtmaktadır.[304] Şinasi bu faaliyetleri ile Türkiye'ye Batının dünya görüşünü getiren adamlardan birisi ve belki de ilki olmuştur.

Şinasi medeniyet anlayışı bakımından Batılı, devlet anlayışı yönünden kanuncu, hükümet idaresi anlayışı bakımından da halkçıdır. Kendi fikirlerine samimi olarak bağlı olması bakımından gerçek bir batı aydınıdır. Yeni Osmanlılar hareketi başlamadan önce Türkiye de ilk siyasi fikirler Şinasi'nin başında bulunduğu "Tasvir-i Efkâr" gazetesindeki yazılarda tartışılmaya başlanmıştır. Bu bakımdan Şinasi batılı anlamdaki fikirleri memleketimizde ilk defa ortaya atan ve bunları gazetesinde tartışarak okuyuculara duyuran bir fikir adamıdır.[305]

Şinasi kanaatlerini gazetedeki çeşitli yazılarıyle beraber özellikle "İnfak-ı muhtacin" makalesinde açıkça belirtmiştir. Şinasi bu makalede istibdat idarelerinin yetersizliğinden ve memlekete çeşitli yönlerden zarar getirdiğinden yakındığı kadar modern devlet idaresinin nasıl olduğunu anlatmak için de "bir milletin idare şekli, kurduğu devletin yönetiminin mahiyetini gösterir" demekle devlet ve hükümet kavramlarının sorumluluk fikrinden ayrılamayacağını, her hükümetin taşıdığı bu sorumluluk yükünün, halkını memleket yönetimine iştirak ettirdiği ölçüde hafiflediğini, istibdat yönetiminin her işi ellerinde bulundurmaları dolayısiyle sorumlulukların daima en ağırını taşıdığını, Türkiye de yürürlükte olan yönetim usulü gereğince halka ait işlerin hemen hepsinin devletin sırtında olduğunu ve onun girişimi yahut onun teşviki ile yapıldığını, bu sistemle yönetilen devletlerin başına gelenlere tahammül etmesi gerektiğini söylediği vakit aslında halkın yönetime iştirakini dü-

304- Sevengil, *Tanzimat Tiyatrosu*, s. 11.
305- İbnülemin M. K. İ, *Son Asır Türk Şairleri*, s. 1839.

şündüğünü anlatmak ister. Zira onun bu çeşit diğer yazılarında da hiçbir zaman parlamenter sistemden açıkça bahsettiği hemen hiç görülmez.

Memleketimizde gazeteyi bir devlet organı olmaktan çıkararak, özel gazeteciliğin ilk önderi olan ve bu sahada ilk fikir hürriyetine öncülük eden Şinasi, siyasi kanaatlerini devrin baskısı altında açıkca ifade edemediğinden bu kanaatlerini devletin o günkü Avrupa devletlerinin durumu ile mukayese eden yazılarında ara pasajlar şeklinde anlatmak yolunu benimsemiştir. Buna rağmen devrin yöneticileri tarafından yazıları hoş karşılanmamış ve siyasi yazılarının bir kitap halinde basılmasına bile izin verilmemiştir.[306] Şinasi'nin bu çeşit siyasi yazılarında devlet ve hükümet görüşü yerine, kendi adına siyasi kanaat ileri sürmesi artık Türkiye'de şahsi görüşlerin de değer kazandığını ispatlamaktadır. Gazetesinde yayınlanan bu yazılar sonucu gazetenin tirajı o devirlere göre çok yüksek sayılan 24 bine çıkmıştır.[307] Bu sayı, halkın yeni fikirlere karşı alakasının ne derece gelişmiş olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Şinasi, toplumun memleket yönetimi hakkında kanaatlerini açıklamasının memleket yönetimine katılmasının tabii bir hak olduğu fikrini savunmaktadır. *Tercüman-ı Ahvâl*'in ilk sayısında yayınlanan küçük makalesinde "mademki bir toplumda yaşayan halk bu kadar kanuni vazifelerle yükümlüdür; o halde kendi yurdunun çıkarları hakkında konuşması en tabii hakkıdır" demektedir. O devir için son derece ileri bir görüş olan bu sözlerle Şinasi, vatandaşın memleket meseleleri üzerinde fikir ve kanaatlerini söylemesini tabii bir hak olarak görmekte ve bunu gazetesinde yazmakla halkın şahsi fikirlerine tercüman olmaktadır.

Şinasi, Yalnız siyasi alanda değil, modern Avrupa toplumu hakkında insan ve insan hakları üzerinde de toplumumuzda ilk defa düşünen ve bu düşüncelerini halka duyuran insandır. Bunlar şüphesiz o devir için son derece yeni ve önemli konulardır, Bu yazılarıyle Şinasi memleketin siyasi eğitiminde büyük bir rol oynamıştır. 15 sene sonra ilan edilen Anayasa ve kurulan parlamentolu rejimin gerçekleşmesinde bu bakımdan Şinasi'nin büyük bir payı vardır. Çünkü o Türkiye'de hal-

306- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 1, 237.
307- Ö. F. Akün, *İ A*, "Şinasi" mad.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

koyu dediğimiz büyük gücü yaratanların ilki ve başta gelenidir. Bu bakımdan onu gerçek demokrasinin Türkiye'de ilk tohumunu atan kişi olarak nitelemek yanlış olmaz.

Türkiye'de meşruti bir idare sistemi kurmak için Padişah Abdülaziz'i tahtlan indirip yerine veliahit Murad Efendi'yi çıkarmak için onun etrafında toplanan aydınlar arasında Şinasi'nin de bulunduğu bilinmektedir.[308] Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*nin başında bulunduğu bu hareketli ve velûd devri 1864 veya 1865 yıllarında âniden parise gitmesi ile durmuş ise de, onun ekolünden yetişen gençler onun açtığı bu çığırı devam ettirmişlerdir. Şinasi Paris'e hareket ederken gazetenin idaresini Namık Kemal'e bırakmıştı.[309] Bundan sonra 1867 Haziranına kadar onun başlattığı bu hareket onun Paris'e gitmesi ile durmuş olmadı. Gazetesi *Tasvir-i Efkâr*'ı daha evvel gazetenin daimi yazarları arasına girmiş olan Namık Kemal'e bırakmıştır. Bu genç yazarın üstadından daha ateşli ve yenilikçi fikirleri hükümet adamlarını daha fazla tedirgin etmiştir. Fakat bu ateşli ve sert yazılar yalnız gazetenin yeni yazarını değil, kendisi ile beraber aynı yolda hareket eden diğer yenilikçi yazarların da hükümetin baskısına uğramalarına sebep olmuştur.

I - TANZİMAT FİKİR HAYATINDA İDEOLOJİK AKIMLAR:

Tanzimatın ikinci dönemi olarak kabul edilen 1856 ile 1876 yılları arasında ortaya çıktığını gördüğümüz fikir hareketleri sonucu olarak bir takım yeni dünya görüşlerinin toplumun elit zümresi olan aydınlar arasında henüz bir nebülöz halinde de olsa gelişmeye ve billurlaşmaya başladığına şahit oluyoruz.

308- İbnülemin M. K. İnal, "Abdülhamid-i Sânî'nin Notları", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (1926), Sayı: 90, s. 60 vdd.

309- Şinasi'nin böyle birden bire gazetesini bırakarak kimseye haber vermeden Paris'e gitmesi, orada adeta münzevi bir hayat sürmesi, o sırada Paris'e kaçmış olan Ziya Paşa, Namık Kemal gibi Yeni Osmanlılar denilen grupla hiç bir ilişki kurmaması ve nihayet Türkiye döndükten sonra İstanbul'daki ölümüne kadar (1871) geçen hayatını açıklığa kavuşturacak gerçek belgelerin henüz elde edilememiş olması, bu devrin tarihini aydınlatmak bakımından gerçekten üzücüdür. Şinasi'nin hayatı, çalışmaları ve son devirleri hakkındaen gerçekci inceleme için bk. Ö. F. Akün, *İ A*, "Şinasi" mad.

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Gerçek anlamda bir ideoloji olmamakla beraber, toplumun değişik bölümlerinde devletin geleceği için bazı fikirlerin tebellür etmeye başladığı görülür.

Bunların başlıcalarını, *Osmanlıcılık, İslâmcılık ve Medeniyetçilik* olarak nitelendirmek mümkündür.

Tanzimatın önderleri olarak tanıdığımız başta Reşid Paşa olmak üzere Âli ve Fuad Paşa'ların imparatorlukta batı kökenli kuruluşları yerleştirmeye çalışırken düşündükleri esas noktanın "Civilisation" medeniyet kavramı olduğunu daha önce söylemiştik. Özellikle Reşid Paşa'nın hemen her hareketinde ve konuşmasında vurgulanan medeniyet teriminin etrafında toplanan ve ona inanan aydın kesimde gerçekten etkili olduğu, formasiyonu itibariyle medreseli olan Cevdet Paşa-üzerindeki tesiri, ulema sınıfının bu bilgili temsilcisini Reşid Paşa'nın fikirlerini uzun yıllar savunucusu haline getirmiştir. Cevdet Paşa'da olduğu kadar başta Padişah Abdülaziz olmak üzere diğer bir çok Tanzimat devlet adamının üzerine basa basa durdukları bu medeniyet kavramı bir ideoloji olmasa bile, inanılan ve bağlanılan bir kavram olarak 1856 yıllarına kadar toplumun önde gelen gruplarında tanzimatın esas amacı olarak görülür.310

Daha Tanzimat öncesinde Sadık Rifat Paşa ve küçük bir hariciye memuru olan Sami Efendi'den itibaren batının özelliğini temsil eden civilisation'ın Türkçe karşılığının aranmaya başladığı görülür.Tanzimat devlet adamlarında başda Reşid Paşa olmak üzere Sultan Abdülaziz'e kadar hep bu kelimenin anlamı üzerinde durulmuştur. Ulema sınıfının bu dönemde etkin bir temsilcisi olan Cevdet Paşa yazdığı tarihinde bu kelime ve onun anlamı hakkında uzun açıklamalar yapmıştır.311

Tanzimat ve sonrasında bu kavramın gerçek savunucusu ve açıklayıcısı devrin bütün fikir hareketlerinin mihrakını oluşturan Şinasi olmuştur. Şinasi Tanzimat hareketinin önderi olan Mustafa Reşid Paşadan "medeniyet resulü" olarak bahsederki bu onun medeniyet ideolojisinde bir bayraktar olduğunun göstergesidir. Tanzimat döneminde yetişen aydın zümrede bu kelimenin bir sihir gibi görünmesi onun etkisi-

310- Tanpınar, *a.g.e.*, s. 152 vd.
311- *Tarih-i Cevdet*, (mukaddime).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dir. Tanzimattan sonra Birinci Meşrutiyete kadar, arada başka ideolojiler de çıkmasına rağmen medeniyet ideolojisinin etkisinin devam ettiği görülür.

Tanzimat döneminde görülen diğer bir fikir akımı da İslâmcılıktır. Osmanlı Devletinin kanun ve nizamları kuruluşunda, islamın anayasası sayılan Kur'an hükümlerinden mülhem şeriat esaslarına göre hazırlanmıştı. Bu sebeble devlet gerçek bir islam devleti idi.[312] Bu durum İmparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir. Osmanlı devletinde islâmcılık diğer akımlar gibi bir ideoloji değil, bir müşterek görüşün ifadesidir. Tanzimat döneminde de herşeyden önce devletin bir müslüman devleti olduğu, ilerici sayılan aydınlar arasında bile kuvvetle var olan bir görüştür. Tanzimat fikir hareketlerinde önde gelen şahsiyetler olarak tanınan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi gibi Yeni Osmanlılar mensuplarının da aynı islamcı görüşü paylaştıkları görülmektedir. Tanzimatın yetiştirdiği bu genç yazarlar, batıdan öğrendikleri ve savunucusu oldukları Parlamenter sistemin esaslarını da Kur'anda ve islâmiyetin ilk devirlerinde aramışlardır. Hatta bunlar daha da ileri giderek tanzimatın getirdiği yenilikleri yetersiz buldukları kadar kurulan bu yeni müesseseler için fıkıh esaslarını daima gözönünde bulundurulacak "muhkem kaziye"ler olarak görüyorlardı. Türkiye'de batı örneğinde bir parlamento kurulması yolunda mücadele veren Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi yenilikçi kişilerin bile bu görüşte olmaları o devrin fikir karmaşasının tipik örnekleridir. Yeni Osmanlıların ateşli yazarı Namık Kemal ile, yazılarında zaman zaman Türk milliyetçiliği fikirlerine de müphem ifadelerle yer veren Ali Suavi, yeni kurulan tanzimat müesseselerinin bünyesinde fıkıh prensiplerinden ayrılmış olmanın bütün kusurlarını tanzimatın üç büyük liderine yüklemektelerdir. Aynı yazarlar bir taraftan da İkinci Meşrutiyet devrindeki iktidar sahiplerinin benimsedikleri İttihad-ı Anasır görüşü gibi İttihad-ı islâm fikri üzerinde ısrarla durmuşlardır. Bu görüşün ortaya çıkmasında 1856 Islahat Fermanının

312- Osmanlıların Söğüt ve Domaniç bölgesine ilk geldikleri sırada henüz müslümanlığı kabul etmemiş oldukları yolunda özellikle bazı batılı yayınlardaki tereddütleri ekdiye almak mümkün değildir. Bk. H. A. Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu*, Çev. H. Özdem, İstanbul 1928.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İNEVİ

etkisi olduğu düşünülebilir. Çünkü, Islahat Fermanı evvelce gördüğümüz gibi, müslümanlarla hristiyanlar arasında mutlak bir eşitlik esası getirmekte idi. Bu eşitlik devletin kurucuları olan müslüman-Türk halkı çok rencide etmişti. Meselâ "medeniyetçi" olduğunu gördüğümüz Cevdet Paşa bile 1856 fermanının tanıdığı teb'a arasındaki eşitlik fikrini beğenenleri ve doğru bulanları "müslüman kıyafetinde kefere bozuntuları" diye vasıflandırmakta idi.

Devrin diğer önemli bir fikir akımı da Osmanlıcılık şeklinde tezahür etmiştir. Bu akımın esası din ve dil farkı aranmaksızın bütün teb'anın Osmanoğulları idaresinde birleşmiş bir devlet olma fikrinden mülhem olmuştur. Bunda da yine 1856 Islahat Fermanının büyük etkisi olmuştur. Tanzimatın sorumlu liderleri özellikle Âli ve Fuad Paşa'lar, çeşitli din, dil ve milletlerden oluşan Osmanlı İmparatorluğunun varlığını sürdürebilmesi için devleti teşkil eden ve çeşitli din, dillere sahip ayrı milletleri Osmanlılık potası içinde koruyabileceklerini düşünerek 1856 fermanını ilân etmeyi göze almışlardı. Burada esas olan, bu ayrı etnik unsurları bir arada tutabilmenin ancak aralarındaki farklılıkları gidermekle mümkün olabileceği düşüncesidir. Fakat yukarıda değindiğimiz gibi, olay bazılarınca değişik açılardan değerlendirilmiş ve büyük bir reaksiyonun doğmasına sebeb olmuştur.

Namık Kemal 'in de tasvip ettiği anlaşılan bu Osmanlıcılık görüşü "Hubb-ı vatan" (vatan sevgisi) adlı makalesinde etraflıca açıklanmıştır.

II. Abdülhamid devrinde daha geniş ve daha yakın bir ilgi görmüş olan bu Osmanlıcılık fikri, Ahmed Mithat tarafından padişahın tasvibi ile Üss-ü İnkılâp da daha da geliştirilmeye çalışılmıştır. Fakat devlet artık bu gibi yakıştırma ve suni tedbirlerle ayakta kalabilecek gücü kaybetmişti.

Devrin diğer bir akımı ise parlamenterizm yani Meşrutiyetçilik görüşü idi. Bu fikrin doğuşunda da 1856 Fermanının etkisi olduğu yolunda bazı görüşlere raslanmaktadır.[313] Bu görüşte belki dolaylı olarak bir gerçek payı olduğu düşünülebilirse de, Meşrutiyetçilik fikrinin doğuşunu daha çok batılılaşma olayının tarihi tekâmülünde aramak

313- Tanpınar *a.g.e.*, s. 153

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yerinde olur kanısındayız. Osmanlı Devleti'nde icra organının ki başta padişah olmak üzere Divan-ı Hümâyun'dan oluşmakta idi, mürakabesini eski bir kanunnâmeye göre ulema sınıfı ile ordu iştiraki sağlamakta idi. Kanuni Sultan Süleyman zamanından beri devam edegelen bu hükme dayanarak yeniçeriler yönetimini beğenmedikleri devlet adamlarını hatta padişahları bazen zor kullanarak yerlerinden uzaklaştırdıkları ve bazen de ölümle cezalandırdıkları Osmanlı tarihinin acı gerçekleri arasındadır. Ancak 1826'da yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından sonra devlet yönetimi yalnız padişahın mürakabesine kalmış idi. 1839 Gülhane Fermanı ile padişah bu konudaki bazı haklarından vaz geçtiğinden devletin yönetimi tamamen o sıralarda Bâb-ı Âli olarak senbolleşen hükümetin elinde kalmıştı. Gerçekten, tanzimat yıllarında Âli Paşa'nın ölümüne kadar Bâb-ı Âli sarayın ve dolayısiyle padişahın hükümet işlerine müdahalesini önlemiş ve icra gücü tamamen hükümetin elinde toplanmıştı. Bu durum aydınların reaksiyonuna maruz kaldı. Bir takım şahsi kırgınlıkların da eklenmesi ile 1861'den sonra gelişen basının tenkitlerinin başta gelen konusu hükümet ve onun başındaki sadrazam Âli Paşa oldu. Genç yazarlar halkın yönetimi mürakabe edebilmesi düşüncesini işlemeye başlayınca toplumda parlamenter sistemin ilizleri yeşermeye başladı. 1867'de Paris'te kurulmuş olan ve genç Türk yazarlarından oluşan Yeni Osmanlılar teşekkülü Londra'da yayınladıkları *Hürriyet Gazetesi* başta olmak üzere diğer Türk gazeteleri de memlekette parlamentolu bir idare kurulması konusunu işlemeye başladılar. Osmanlı ülkesine girmesi yasaklanmış olan Hürriyet gazetesinin yayınları tanzimat döneminde çok gelişen Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin yarattığı yeni fikirlerle yetişen genç aydınlar arasında taraftar bulmaya başlaması ile Meşrutiyetçilik akımı da Türk toplumunun belli başlı meselelerinden biri olarak ortaya çıktı. Özellikle Sultan Abdülaziz'in saltanatı süresince (1861-1876) gelişen meşrutiyetçilik akımı aydınlardan ulema sınıfına ve medrese öğrencilerine de intikal etmişti.

Tanzimat devlet adamlarının meşrutiyet fikrini nasıl karşıladıkları ileride daha geniş olarak açıklanacaktır. Burada şunu söylemekle yetineceğiz. Garplılaşmayı devletin bekası için şart sayan ilk tanzimat reformatörlerinin bukonuya yaklaşımları hususunda net bilgilere sa-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

hip değiliz. Ancak, kendilerinin özel ve resmi yazışmalarından ve o devre yetişen kişilerin anlattıklarından edinilen bilgiler dikkate alınırsa Reşid, Âli ve Fuad Paşa'ların o sırada batıda tamamen yerleşmiş bulunan parlamenter rejimin Osmanlı Devleti'nde de uygulanması hususunda bir faaliyetleri görülmemekle beraber, böyle bir rejimden haberdar olmadıkları elbette söylenemez. Ancak, bu rejimin Osmanlı Devleti için henüz uygulamasının düşünülemiyeceği kanaatini taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Tanzimat reformatörlerinin ikinci nesli olarak nitelendirilen devlet adamlarının başta Mithat Paşa olmak üzere bir kısmında yakın bir ilgi ile karşılandığı olayların içine girildiğinde görülecektir.

İ - SANAT VE EDEBİYAT:

Tanizamatla beraber edebiyatta da köklü ve çok yönlü bir yenilik hareketi başlamıştır. Bin yıllık Türk edebiyatı şüphesiz büyük ve köklü bir edebi geleneğe sahipti. Tanzimat döneminden önceki bu devirde büyük şair ve sanatkârlar yetişmiştir. Bakî, Şeyhülislam Yahya, Nev'î, Nef'î, Nedim, Şeyh Galip gibi büyük sanatkârların şiirleri gerçekten sanatın en yüksek noktasına ulaşmış birer sanat eseridir. Ne var ki bu şiirde içten çok dış görünüş parlaktır. Hele insan ve insan hayatı hemen hiç yok gibidir. Bu parlak dönemde İmparatorluğun siyasi talii gibi gittikçe dökülmeye başlamıştır. Nedim'in:

Haddeden geçmiş nezâket yâl-ü bâl olmuş sana
Mey süzülmüş şişeden ruhsâr-ı âl olmuş sana

beyti XIX. yüzyıl Osmanlı şairleri tarafından

Kırmızı aşı boyası ruy-ı âl olmuş sana
Acıyıp bakkalda pekmez sonra bal olmuş sana

şeklinde tanzir edilmek bedbahtlığına uğramıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Her ne kadar tanzimat öncesinde bu kısır ve donuk şiirin zevksizliği hemen herkeste bir kırıklık yaratmış ve bu sebeple de devrin bazı şairlerinde yeni buluşlara doğru bazı denemeler görülür. Enderunlu Vasıf, Pertev Paşa ve Akif Paşa gibi şairlerde içe dönük bir şiirin zayıf pırıltılarını görmek mümkün ise de, bunu yeni bir şiirin başlangıcı saymak mümkün değildir. Öyle de olsa bu çeşit şiirler o kadar azdır ki onların devre yeni bir ışık tuttuğu asla söylenemez.

Ancak Tanzimat dönemi dediğimiz 1839-1876 yılları ve sonrasında şiirde olduğu kadar edebi türlerin şiir, roman, hikâye, tenkit, tiyatro gibi hemen hepsi yeni bir görünüm içindedir ki edebiyatımızın bu dönemine "Tanzimat Edebiyatı" diye ayrı bir ad verilmiştir. İşte Batıya dönük bu yeni edebiyat hareketine Tanzimat Edebiyatı adı verilerek diğer dönemlerden ayrı bir hareket olduğu belirtilmek istenmiştir.

Tanzimatla başlayan hızlı ve geniş kapsamlı reform hareketi ile idari ve diğer sahalardaki büyük değişmeler yanında toplumun fikir yapısındaki değişmelere sanat ve edebiyatın uymaması düşünülemezdi.

Tanzimat edebiyatının 1861 tarihinde Şinasi ve Agah Efendi tarafından yayınlanmaya başlanan *Tercüman-ı Ahval* gazetesi ile başlatılması elbette yakıştırma olur. Çünkü, edebiyat ve sanat gibi geniş kapsamlı akımların şu tarihte veya bu tarihte başladığı şeklinde kesin bir başlangıç noktası tespit ve tayin edilemez. Bu gibi cereyanlar, belirtileri çok önceden başlayan bir eğilimin, bir anlayışın zaman içinde çeşitli sosyal, ekonomik ve hatta siyasi olayların etkisi altında kendi kuralları içinde doğar ve gelişir. Bu itibarla, bir edebi akımın şu tarihte şu gün veya şu saatte başladığı söylenemez. Ancak, toplumun sanat anlayışında ve onu değerlendirmesindeki ölçüler belli bir dönem içinde kendiliğinden belirmeye başlar. Ama bazı olaylar bu dönem için itibari olarak bir başlangıç noktası sayılabilirler. *Tercüman-ı Ahval*'in yayına başlamasının Tanzimat edebi hareketinin başlangıcı sayılması böyle müşterek bir mebdein aranmasından kaynaklanmıştır. Aslında tanzimat edebiyatı olarak adlandırılan hareketten önce bu akıma öncülük eden bazı cereyanlar vardır. Gerçi bunlar yeni akıma öncülük eden liderler değildir. Fakat mevcut edebiyat akımı dışına çıkma eğilimi gösteren kişilerdir. Bunlar yeni cereyanın âdeta mübeşşirleridir. Tanzimat edebi yeni-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

liğinin bu öncüleri arasında Ahmet Cevdet Paşa, Münif Paşa ve İbrahim Şinasi Efendi'yi göstermek mümkündür.[314]

Bu üç şahsiyetten toplumun fikir ve edebi görüşünde gerçekten büyük değişikliklerin öncülüğünü Şinasi yapmıştır. Onun girişlği yenileşmeye en büyük yardımcılarından birisi şüphesiz Münif Efendi (Paşa) olmuştur. Cevdet Paşa'nın yenilik harekitine bilfiil katkıda bulunduğu elbette söylenemez. Medresenin bu bilgin temsilcisi Reşid Paşa'nın uzun süre yanında kalmasından dolayı, onun önde gelen karakteristiği olan medeniyetçiliği gerçekten benimsemiştir. Çalışkanlığı, verilen emirleri tam olarak yerine getirme hususundaki üstün başarısı ile, tanzimat döneminin bir çok yeniliklerine katkıda bulunan bu medrese kökenli ilim adamı yeniliklere karşı başlangıçta en azından bir sempati göstermiştir. Sonradan ilmiyle sınıfından ayrılarak idare kademelerinde önemli mevkilere getirilen Cevdet Paşa bütün bu görevlerde vazife şuurunun ve aldığı işi başarıya ulaştırmada medrese mantığının şahsiyetindeki önemli etkisinden ileri geldiği söylenilebilir.

Bu üç yenilik bildiricisinden birisi olan Şinasi'nin yeri elbetteki diğer ikisi ile kıyaslanamaz. O, yeniliğin gerçek öncüsüdür. Kendi ekolünden yetişen ve şöhretleri ileride toplumu etkisi altına alan Namık Kemal ve diğerleri ile de bu öncülük konusunda kesinlikle mukayese olunamaz. Tanzimatın amacı olan çağdaşlaşmanın fikri yönü tamamen bu sessiz ve iddiasız adamın eseri olduğunda birleşmeyen hemen yok gibidir.

Tanzimatın batıya dönük atılımında Türk toplumunun etkilendiği en geniş alan edebiyat ve tiyatro olmuştur. Bu edebiyatın başlıca özelliklerinden birisi yenilikçi bir akım oluşudur. Bu akımın akış yönü ise tamamıyle batıya dönüktür. Dönemin önde gelen yazarlarının bakış açısı hep batıya doğrudur. Tanzimat dönemi şair ve yazarlarına daha ziyade Fransız yazarları örnek olmuştur. Yabancı dil olarak hemen yalnız Fransızca düşünülmüştür. Yazarların bu eğilimi Fransız kültür ve edebiyatının o dönemde Avrupa'nın önde gelen şahsiyetlerini yetiştirmiş olması kadar çoğunluğu ileride göreceğimiz gibi devrimci olan tanzimat yazarlarının Fransız ihtilalinden aldıkları ilhamdır. Fakat bu yazar-

314- Tanpınar a.g.e., s. 159-215.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lar Fransız kültürünün kendi zamanlarında yaşamış şahsiyetlerinden çok XVIII. yüzyıl şöhretlerini örnek almışlardır. Bunlar Monteskiyö, Volter ve Fenelon gibi Aydınlanma devri Fransız yazarlarıdır. Çağdaş Fransız yazarlarından yalnız romantizmin temsilcisi olarak Viktor Hügoyu örnek almışlardır.

Tanzimat yazarları edebiyatın çeşitli türlerini alarak işlemekle kalmamışlar, dil konusunda da sadeliğe büyük önem vermişlerdir. Sanatın sanat için değil, toplum için olduğuna inanmışlardır. Bu bakımdan hemen hepsi günümüz deyimi ile "devrimci"dirler.

Tanzimat yazarları yalnız şair, yalnız romancı, yalnız makale yazarı veya yalnız tiyatro yazarı olarak değil edebiyatın hemen her türünde velûd birer kişiliğe sahiptirler. Hem şair, hem nâsır hem tiyatrocu ve hem de romancı hüviyetindelerdir. Bundan dolayı da, hiç bir alanda sıvrilememişlerdir. Bunun sebebi biraz heyecanlarında biraz da yeniliğin her sahasına bütün hevesleriyle girme arzularıdır. Bir taraftan da politika ile uğraşmalarıdır. "Devrimci"likleri bundan ileri gelmektedir. Memleketin yönetim şeklini beğenmemekte hepsi aynı fikirdedir. Esasen birleştikleri tek konu da budur. Gazetelerdeki yazılarında hepsi hükümetin karşısındadır. Ağır ve şiddetli tenkitleri hükümet adamları ve onların icraatlarıdır.

Tanzimat dönemi fikir hayatında olduğu gibi sanat ve edebiyat hayatında da asıl önderliği Şinasinin yaptığını söylemiştik. Gerçekten edebiyat ve tiyatro dalında hakiki yenilik onunla başlamıştır. 1861 yılında Agah Efendi ile beraber yayınlamaya başladıkları *"Tercüman-ı Ahval"* ve bir sene sonra kendi başına çıkardığı *"Tasvir-i Efkâr"* fikir hayatımızda olduğu kadar edebiyat ve sanat hayatımızda da gerçek anlamda bir ekol olmuştur.Bize batı sanatını o tanıtmıştır. Yeni yetişen gençler onun bünyesinde yetişmişlerdir.

Her ne kadar edebiyat tarihleri yeni şiirin Tanzimatta Abdülhak Hâmid'le başladığını kaydederlerse de gerçekte Şinasi'nin "Tercüme-i manzume"si memleketimize batılı şiir örneğini getiren ilk şiirdir. Türk dilinde batı örneğinde ilk şiir bu Tercüme-i Manzume olmuştur. Çünkü, ileride Hâmid'in ve Namık Kemal'in yetişmesinde bu şiirin büyük etkisi olmuştur. İlk yıllarda Şinasi'nin şiirdeki yenilikleri pek dikkate çarp-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mamış ise de, sonradan yetişen gençler bu şiirden çok etkilenmişlerdir.

Şinasi'nin edebiyat alanında asıl başarası eski Türk şiirini hayal - âleminden çıkararak hayatın içine sokmasıdır. Şiirde sade bir dil kullanmayı tercih etmiş olan Şinasi, eski güçlü hayallerle süslü şiir formunu terkederek yeniye ve müşahhasa giden bir hayal sistemini kurmaya çalışmıştır. Bu suretle de Türk şiirine batının yüksek anlamlı şiir tekniğini getirmiştir. Onun bütün bu yenilikleri insan üzerine kurulmuş olduğundan o insanı hem şiirinde hem nesirlerinde bir amaç gibi kabul ederek edebiyatımıza ve tefekkürümüze yeni bir dünya görüşü getirmiştir. Onunla şiir artık eski kavram ve eski anlamından çıkmıştır.Yeni şiirde yaşanan hayat ve duygular ve duyularla yaşayan insan ıztırablarıyla, sevinçleriyle, heyecanlarıyle şiirin içine giriyordu. Bu suretle şiir artık bir söz sanatı olmaktan çıkıyor, insana ait bir vuzuha kavuşuyordu. Bu bakımdan onun şiirde yaptığı yenilik nesirde ve diğer edebi alanlarda yaptığından hem daha büyük ve hem de çok zordu. Çünkü, asırlar boyu yerleşmiş bir geleneği yıkıyordu.

Şinasi'nin asıl yenilikçi kişiliği şiirinde olduğu kadar belki daha fazla olarak sade dil ve halka mahsus edebiyatı halka götürmek şeklinde ifade edilebilir. Onun asıl amacı da bu idi. O konuşulan dil fikrini herşeyin üstünde tutmuş ve bununla da edebiyata ayrı bir gelişme imkânı sağlamıştır. Çünkü, dil meselesinin Türk şiirinin gelişmesinde önemli bir yeri vardı. Şinasi'nin son senelerini büyük bir Türkçe lûgat faaliyetinin doldurduğu bilinmekte ise de, bu kitap ortaya çıkarılamamıştır. Onun Avrupa'dan ikinci defa dönüşünden sonraki çalışmalarının bu konuda toplandığı bilinmektedir. Şinasi Türkçedeki yabancı kelimeleri azaltmak ve bunların yerine Türkçe kelimeler koymak istiyordu. Mebhusetüanha münakaşası onun bu konudaki derin bilgisini gösteren bir örnektir.

Şinasi batıdan bir tek şair veya muharrirden ilham almış değildi. O batı medeniyet ve düşünce sistemine inanmıştı. Onun için de kendi eserlerinden fazla etrafında yarattığı etki bakımından bir değerdir.

Şiirde olduğu kadar düz yazıda (nesir) da Şinasi yine bir önder görevi yapmıştır. Denilebilir ki gerçek nesir Türkiye'de ilk defa onunla baş-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

lamıştır.[315] Onun nesri Tanzimat döneminin en ilerici bir hareketidir.

Tanzimat döneminde edebi sahadaki yeniliklerin başlangıcı da fikir hayatında olduğu gibi yine gazete ile başlamıştır. Gerek ilk Türk gazetesi diye bileceğimiz *Tercüman'ı Ahval* ve bir sene sonra bizzat Şinasi'nin başında bulunduğu *Tasvir-i Efkâr* bu konuda da önderlik görevi yapmıştır. İlk yeni şiirler bu gazetede yayınlanmaya başladığı gibi, ilk batı örneğinde roman, hikâye, tenkit ve tiyatro eserleri de gazetede görülmeye başlamıştır. Gazetede yayınlanan makalelerle politika ve hayat meseleleri, tenkit ve deneme ile edebiyat ve fikir meseleleri günlük hadiseler olmaya başlamışlardır. Bu suretle toplumun düşünce alanı genişlemiştir.

Gazte bir taraftan da eski edebiyat yolunu tıkamış ve gazetelerde yayınlanan bu şiirler okuyuculara eski şiir düzeni olan divan şeklini unutturmuştur. Ayrı gazetelerde yayınlanan şiirler dolayısiyle şiirin etki alanı değiştiği gibi bizzat kendisi de değişikliğe uğrar. Artık eskisi gibi şiirin bir divanda toplanması yerine gazete yolu ile teker teker halka yayılmaya başlar. Bu durum 1873'e kadar devam eder. Bu değişme gazete yerine kitabın geçmesidir. Bu konuda Namık Kemal'in *Vatan veya Silistre*'si ile kısmen de Adülhak Hâmid'in makberi etkili olmuştur.

Şinasi'nin fikir hayatı dışında üzerinde ençok durulması gereken yönü elbette gazeteciliğidir. Yeni yetişen tanzimat gençliği üzerinde en büyük etkiyi de bu yönü ile yaptığı muhakkaktır.

Şinasi'ye göre, gazete önce bir kamu hukuku konusudur. *Tercüman-ı Ahval*'in ilk sayısında yayınlanan "mademki bir heyet-i içtimaiyede yaşayan halk bunca vezaif-i kanuniyeile mükelleftir. Elbette kalen ve kalemen (sözle ve yazı ile) kendi vatanının menafiine (çıkarlarına) dair beyan-ı efkâr etmeye (fikrini söylemeye) cümle-i hukuk-ı mükteseba-tından (kazanılmış haklarından) sayar" demektedir.

Tanzimat edebiyatına Şinasi ile beraber batıdan gelen yeniliklerin birisi tiyatro ise öteki de gazete makalesi ve gazetecilikitir. Gazetesi *Tasvir-i Efkâr* bir bakımdan halk için bir okul kimliğini taşıyordu. Burada birçok bilimsel makale tercüme ve telif suretiyle yayınlanmakta idi. Dev-

315- Tanpınar *a.g.e.*, s. 215.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rin yeni yazarları ilmi makalelerini, tercümelerini ve telif hikâyelerini ilk defa bu gazetede yayınlamaya başlamışlardır. Bu bakımdan bizim için batının aydınlığa açılmış gerçek penceresi olmuştur.

Devrin başta gelen edebî şahsiyetleri olan Namık Kemal, Ahmed Mithad, Recâizâde Ekrem, hatta Abdülhak Hâmid doğrudan onun izinden yürümüş kişilerdir. Keza Ahmed Vefik Efendi (Paşa), Münif Efendi (Paşa), Muallim Naci hatta Ziya Paşa hep bu izden gitmişlerdir. Bütün bu hususlar dikkate alınırsa, Şinasi edebiyatımızda ve dilimizde aydınlatıcı zekânın uyumlu ve parlayışıdır.[316]

Tanzimat döneminde gazetenin haber oluşturmaktan ve bu suretle halkoyu oluşturmaktan öte çok önemli bir fonksiyonu da yeni edebî çeşitlerin ortaya çıkmasına ve yayılmasına öncülük ederek yeni edebiyatın kurulmasında oynadığı rol olmuştur.

Tanzimat edebiyatının öncüsü olduğunu söylemekte bir sakınca görülmeyen Şinasiden sonra bu dönemde yetişen belli başlı edebî şahsiyetler olarak Namık Kemal, Samipaşazade Sezai, Recaizade Ekrem ve Abdülhak Hâmidi görmekteyiz. Bunların hemen hepsi tiyatro dahil edebiyat türlerinin bütün çeşitlerini kullanmışlardır. Onlar bu bakımdan herşeyden evvel yeni hareketin öncüleri ve temsilcileri olmuşlardır.

Tanzimatla başlayan yeni edebî hareketin en önemli bir konusu da tiyatrodur. Bilindiği gibi şiir, ve masal şeklinde de olsa nesir Türkçede tanzimattan önce de vardı. Fakat tiyatro denilen temaşa sanatı tamamen bu devirde ortaya çıkan bir edebiyat türüdür. Gerçi ortaoyunu ve hatta karagöz gibi hayattan sahneleri konu alan bir temaşa sanatı çok öncelerden beri mevcut olmakla beraber, yazılı bir repertuvarı olmayan bu oyunları bir tiyatro çeşidi olarak kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, tiyatro bir temaşa sanatı olduğu kadar daha çok bir edebî türdür. Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğunda bazı dönemlerde yabancılar tarafından elçiliklerde ve hatta saraylarda bazı batılı yazarların tiyatro eserleri nadir de olsa oynanmış ise de, bunların toplumda hiçbir aksi olmadığından onları bir örnek olarak alamayız. Bu sebeble Türkiye'de tiyatro faaliyeti ancak Tanzimat döneminde ortaya çıkmıştır.

Tiyatronun memleketimizde başlangıcı 1842 yılında Beyoğlu'nda

316- Tanpınar a.g.e., s. 215.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

açılan Naum Tiyatrosu'nun faaliyetiyle olmuştur. Aslında tiyatro önce bir temaşa sanatı olarak Tanzimat dönemindeki batı kültür ve fikir hayatının bize getirdiği yeni bir sanat kavramıdır. Tanzimat tiyatrosu Tanzimat edebiyatı gibi batı etkisi ile memleketimize girmiştir.

Tiyatro memleketimize girdikten sonra biri temaşa sanatı yani sahne şekli ve diğeri bir edebiyat türü olarak iki ayrı yönde ve aynı zamanda gelişmiştir. Her iki türün gelişmesinde tıpkı edebiyat ve fikir akımlarında olduğu gibi yine Şinasi Efendi birinci derecede rol oynamıştır.

Batı örneğinde sahne sanatı tanzimatın ilk yıllarında İstanbul'daki yabancı koloni için Beyoğlu'nda oynanan müzikli müziksiz tiyatro ve opera gibi gösterilerle başlamıştır. Genç padişah Abdülmecid'in de ilgisini çeken Beyoğlu'ndaki bu müzikli tiyatro ve opera gibi oyunlar bir süre sonra padişah sarayında da gösterilmeye başlanmıştı.[317]

Batı müziği tiyatrodan önce Osmanlı sarayına girmişti. Padişah II. Mahmud Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırdıktan sonra İtalyadan özel olarak getirttiği Giusepp Donizetti'ye sarayda batı örneğinde bir bando kurdurtmuş ve sarayda Türk gençlerine batı müziği öğretmeye başlamıştı.[318] Özellikle müzikli tiyatroya (opera ve operet gibi) yakın bir ilgi gösteren Padişah Abdülmecid, Beyoğlu'ndaki yabancı sanatkârlardan dinlediği ve seyrettiği müzikli temsillerin Türk gençlerine de öğretilmesini saray bandosu şefi olan Donizetti'den istemişti. Padişahın bu emrine uyularak İtalya'dan basit müzik partisyonları getirtilerek sarayda yetiştirilen Türk gençleri bu oyunları padişah ve saray mensupları önünde oynamaya başlamışlardı.[319] Bu suretle memleketimizde özel bir şekilde de olsa Türk sanatçılar tarafından oynanan modern tiyatro başlamış oluyordu.

Padişah Abdülmecid'in sahne eserlerine karşı gösterdiği bu yakın ilginin bir sonucu olarak İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı yanında bir tiyatro binası yapılmaya başlanmış ve bina 1858 yılında tamamlanmıştır.[320] Aynı yıl biraz ileride bahsedeceğimiz Şinasi Efendi tarafından

317- Sevengil, *Tanzimat Tiyatrosu*, s. 4 vd.
318- *A.g.e.*, s. 5.
319- *A.g.e.*, s. 3 vd.
320- *A.g.e.*, s. 4.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Türkçe telif bir eser olarak hazırlanmış olan Şair Evlenmesi adlı tiyatro eseri yayınlanmıştır. Yine ayni yıl Beyoğlunda, daha çok İstanbul'daki yabancılara temsiller veren Naum Tiyatrosu'nda Türk seyirciler için yabancıdilden çevrilmiş iki tiyatro eseri İstanbul'daki Ermeni sanatçılar tarafından sahneye konmuştu. Bu suretle tiyatro halka hitabeden bir düzeye gelmiş oluyordu.

Diğer taraftan Türk yazarlarında da tiyatroya karşı bir alaka uyanmış ve bu alanda telif ve tercüme eserler ortaya konmaya başlamıştı. Daha 1842 yıllarından itibaren İstanbul'daki yabancı koloni için kurulmuş olan Beyoğlu'ndaki Naum Tiyatrosunda[321] oynanan oyunlara Türk toplumunun aydın tabakasının büyük bir ilgi göstermesi halkın da alakasını çekmiştir.

1863 yıllarında Dolmabahçe'deki Saray Tiyatrosunda müslüman-Türk oyuncular tarafından padişah ve saray mensuplarına türkçe komediler oynanmış, bu temsiller Abdülaziz devrinde de devam etmiştir.[322]

Bu sahne faaliyetleri sürerken bir taraftan da Türk yazarları tarafından Türkçe tiyatro eserlerinin ortaya konduğunu görmekteyiz. Yukarıda değindiğimiz gibi bu konunun da öncüsü Şinasi olmuştur. Onun yazdığı Şair Evlenmesi adlı tiyatro eseri önce *Tercüman-ı Ahval* gazetesinde tefrika edildikten sonra kitab halinde de basılmıştır. Bu eser ne yazık ki o devirde sahneye konamamıştır. Bu belki de konusundan ileri gelmiştir.[323] Bununla beraber Dolmabahçe'deki saray tiyatrosunda oynandığı ve hatta burada oynanmak için yazıldığı hakkında bazı kayıtlara rastlanmaktadır.[324]

Türkçe tiyatro yazarları arasında Şinasi'den sonra Molyer'den yaptığı tercümelerle Türk sahnesine batı esprisi getiren Ahmed Vefik Paşa ile onu örnek alarak Türkçe komediler yazan Direktör Ali Bey ve nihayet Abdülhak Hâmid ve Namık Kemal gibi yazarlar bir edebiyat türü

321- Bu tiyatro Beyoğlunda o zaman Tıbbiye mektebi olan Galata Saray Lisesinin karşısında bugün postahane olan binanın yerinde idi. Sonra yanmış ve tiyatro da bir daha açılmamıştır.

322- Sevengil, *a.g.e.*, 111; s. 7.

323- Tanpınar *a.g.e.*, s. 280.

324- Sevengil, *a.g.e.*, s. 5.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olarak tiyatro eserleri vermeye başlamışlardır. Bunların dışında yazarları pek tanınmayan şöhretsiz kişiler tarafından da bir takım tiyatro eserleri yazılmış ise de, bunlar basit sahne oyunlarından ileri gidememişlerdir.

Türk tiyatrosu 1868 yılından itibaren yeni ve çok daha verimli bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştır. Aynı sene Güllü Agop tarafından Gedik Paşada "Tiyatro-i Osmani" adında yeni bir tiyatro kurulmuş ve 1870-1871 senesinden itibaren burada Türkçe telif ve tercüme çeşitli tiyatro eserleri oynanmaya başlanmıştır. 1872'de bu tiyatroda içlerinde Namık Kemal'in de bulunduğu bir edebi heyet kurulur ki bu olay gerçek Türk tiyatrosunun ortaya çıkmasının başlangıcı olmuş ve tiyatro çeşitli safhalardan geçerek gelişmesine devam etmiştir.

J - TANZİMATA KARŞI TEPKİLER

XVIII. yüzyıldan itibaren devlet bünyesinde yapılmak istenen reformlar 1839 Tanzimat Fermanı ile palyatif tedbirler olmaktan çıkmış, 500 senelik devletin bünyesini değiştirecek bir genişlik kazanmıştır. Devlet bünyesinde bu derece esaslı değişmeleri icra alanına koyanlar devletin yüksek yöneticileri idi. Düşünülen bu reformların gerçekleştirilmesinde memleketteki aydın zümrenin desteği de önemli bir rol oynamıştır. Fakat yöneticilere destek olan bu zümrenin 1856'dan sonra yavaş yavaş onlardan koptuğu ve hatta karşılarında bir muhalif zümre haline geldiği görülmektedir. Bu ne o yöneticilerin yeteneksiz olmalarından ne de reformların yetersizliğinden gelmektedir. Olay eşyanın tabiatına uygun olarak ortaya konan reformların tabii ve zaruri bir sonucudur. Zira, artık kurumlarda başlayan çağdaşlaşma tabii seyrini takibederek toplumun düşüncesinde kendini bütün ağırlığı ile duyurmaya başlamıştır.

Tanzimatın meydana getirdiği batı örneğinde eğitim kurumlarından yetişen veya daha II. Mahmud devrinde Avrupa'ya öğrenim için veya görev ile gönderilen yeni nesil, tanzimat yöneticilerinin reformlarını istedikleri amaç için yetersiz buldukları kadar onların devlet yönetiminde-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YİNEVİ

ki başına buyruk tutumlarını da beğenmiyorlar; hükûmet icraatının bir denetime tâbi tutulması gereğine inanıyorlar ve bunu zaruri görüyorlardı.

Tanzimat yöneticilerine karşı bu tutum değişikliğini doğuran çeşitli faktörler bulunmaktadır. bunların başında batıdaki siyasi düşüncenin memleketin genç aydınları tarafından bu dönemde tanınmış ve iyice benimsenmiş olması bulunmaktadır. Özellikle Fransız yazarlarının bu konulardaki eserlerinin gerek aslından, gerek tercümelerinden okunma imkânının sağlanmış olması, onların başlangıçta beğendikleri ve benimsedikleri tanzimat reformlarını yetersiz bulmalarına, memleketin Avrupa devletleri düzeyine çıkarılması için daha ileri hamlelere ihtiyaç bulunduğu kanaatine sevkediyordu.

Fransız ihtilalinin ortayaattığı, fakat o yıllarda Osmanlı toplumu için ciddi bir anlam taşımayan hürriyet ve milliyet fikirleri ancak Batı kültürü ile yakın bir ilişkinin kurulduğu Tanzimat döneminde daha derinden ve gerçek kavramı ile anlaşılmaya başlanmıştı. Özellikle Türkiye'de basının bir güç haline geldiği 1861 ve müteakip yıllarda bu fikirlerin halka yayılması ve halkoyu dediğimiz efkâr-ı umumiyenin doğuşundan sonra tanzimat ve icraatının yetersizliği üzerinde münakaşalar yoğunlaşmıştı.

Bir akademi havasını yansıtan Suphi Paşa, Yusuf Kâmil Paşa ve benzeri ileri fikirli paşa konakları bu çeşit fikirlerin görüşüldüğü ve tartışıldığı belli başlı yerlerdi. " Zamanın birer bilim ve kültür topluluğu olan bu paşa konaklarında Yeni Osmanlıların esas dâvasını teşkil eden meşrutiyet fikirleri bile rahatça konuşuluyordu. Namık Kemal'den evvel buralarda onun benimsediği ve savunduğu meşruti fikirler mevcut idi"[325]

Üyeleri arasında bir çok yüksek devlet yöneticilerinin de bulunduğu İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde yabancılar tarafından kurulan mason locaları da bu fikirlerin yayılmasında önemli bir yer tutar.[326] Bu yeni fikirlerin kamu oyuna yansımasında Polonya ve Macaristan'daki ayaklanmalara katıldıkları için hükûmetlerinin takibatın-

325- M. Kaplan, *Namık Kemal*, İstanbul 1948, s. 27.
326- Ebüzziya Tevfik, *Mecmua-i Ebüzziya*, No. 100.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dan kaçarak Osmanlı İmparatorluğuna sığınan ve müslümanlığı kabul eden Leh ve Macar mültecilerinin de önemli bir yeri vardır. Meselâ, bunlar arasında Galata Saray Lisesinin kuruluşunda da rolü olan Terakki ve Basiret gazetelerin de yazılar yazan Polonyalı Hayreddin ile "Les Turcsancienne et moderns" adlı kitabın yazarı olup asıl adı Constantin Borzechi olan Mustafa Celaleddin Paşa ve aslen Macar olup müslüman olduktan sonra Osmanlı ordusunda paşalığa kadar yükselen Ömer Nail Paşa gibi kişiler bulunmakta idi.

Bunlara memleketimizde demokratik düşüncenin tanınmasında ve aydın gençlere bu konunun aşılanmasında önemli bir yeri olan İstanbul'da fransızca olarak yayınlanan "Courier D'Orient" adlı gazete ile bu gazetenin başyazarlığını yapan İtalyan asıllı "Gianpietrie"[327] yi de söylemek gerekir. İleride Yeni Osmanlılar adıyle ortaya çıkacak olan kuruluşun önde gelen kişileriyle yakın münasebeti dolayısıyle kendisinden bahsedilecek olan bu yabancı gazeteci meşruti bir idare kurulmasının önemini yazılarıyla anlatmaya çalışmıştır.

İmparatorluğun 1860 ile 1876 yılları arasında sosyal hayatla beraber felce uğrayan iktisadi hayatın çöküşü ve buna ilave olarak 1856 Islahat Fermanından sonra her gün biraz daha artan siyasi hayattaki bunalıma yüksek devlet yöneticilerinin mürakabesiz tutumlarını gören aydınlar zümresinde onlara karşı güçlü bir tepkinin doğmasında büyük bir etken olmuştur.

Reşid Paşa'nın ölümünden sonra (1858) birbirini izleyen Cidde ve Lübnan (1860-1861) olayları, Eflak ve Boğdanın bağımsız bir prenslik haline gelmesi ve bir süre sonra devletin düştüğü mali buhran ve ayni zamanda yapılan büyük savurganlıklar, Mısır olayları ve benzeri meseleler halk oyundaki hoşnutsuzluğu artırmakta idi. Abdülaziz zamanında yapılan yersiz israflar bir evvelkinden daha fazla idi. Dışarıdan yapılan borçlanmalar birbirini kovalıyordu. Bunlar içte ve dışta devletin itibarını zedelemekte idi. Romanya'dan sonra Sırbistan da elden çıkmakta idi. Girit Adası Yunanlılar tarafından ele geçcirilmeye çalışılıyordu. Bütün bu hoş olmayan hareketler halkı son derece üzüyordu. Mısır Hidivi

327- Bu isim yakın zamana kadar Jean Pietrie olarak bilinmekte iken aslı nın Gianpietrie olduğu anlaşılmıştır.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İNEVİ

İsmail Paşa'nın devlet adamlarını para ile elde ederek Mısır'ı müstakil yapmaya çalışması tanzimata olan tepkiyi artırmakta idi. Buna ek olarak 1856 Islahat fermanında ilân edilen hususların uygulanmasında hükümetin ağır davranması dış müdahaleleri dayanılmaz hale getirmişti. Bütün bu olaylar herkese bir tedirginlik ve hoşnutsuzluk yaratmakta ve tepki kaynağı olmakta idi.

1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile Padişah Abdülmecid'in kendi yetkilerini kısıtlayarak vatandaşın mal, can ve namus güvenliğinin devlet garantisi altına alındığını ilan etmesinden ve bu hükümlerin hükûmet tarafından yerine getirileceğini bildirmesinden sonra Bâb-ı Âli devlet üzerinde mutlak bir otorite kurmuştu. Reşid, Fuad ve özellikle Âli Paşa'nın sadrazam olduğu 1850-1871 yılları arasında ikişer üçer senelik iktidarı sırasında devletin bütün gücü Bâb-ı Âli'de toplanmıştı. Âdeta padişahı hükûmet icraatına karışmaktan şahsi otoriteleri sayesinde alıkoyan tanzimatın bu üç şöhretli veziri devletin iç ve dış politikasını istedikleri gibi yönetmekte idiler. Tanzimatın yetiştirdiği yeni nesil ki bunlar daha çok 1840'dan sonra doğan nesil olmakla beraber aralarında İbrahim Şinasi ve hükûmete ilk muhalefet bayrağını kaldıran Hafız Müşfik gibi 1826'dan sonra doğmuş olanlar da vardı. Bunlar, durumu ve tutumu beğenmemeye, iktidardaki hükûmet adamlarını sert ve acı bir dil ile tenkit etmeye başlamışlardı.

1861'den sonra süratle gelişen basının hükûmet hakkındaki bu sert eleştirileri yüksek yöneticileri basın hakkında bir takım frenleyici tedbirler almaya sevketti. Bu tedbirler 1868'de Âli Paşa zamanında Kararnâme-i Ali (yüksek kararname) adı verilen sert basın yasaklarının çıkarılmasına ve basın mensupları ile hükûmet arasında şiddetli bir gerçimsizliğin doğmasına sebep oldu. Yüksek devlet yöneticilerini basına karşı böyle sert tedbirler almaya sevkeden sebep batılı fikirlerle beslenen genç yazarların, hükûmet adamlarının kontrolsüz yönetimine engel olacak önlemler alınması isteği olduğu kadar, bu hükûmet adamları ve özellikle Âli Paşa ile aralarındaki bazı şahsi kırgınlıklardı. Özellikle Âli Paşa'nın 1871'de ölümüne kadar devameden aralıksız son sadrazamlığı sırasında basının önde gelen Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa ve benzeri yazarlar hakkındaki idari tasarrufları hükûmet ve basın arasındaki çe-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kişmenin şiddetlenmesinde büyük bir etken olmuştu.

Tanzimatın meydana getirdiği çağdaşlaşma hareketinin özellikle yüksek tabakada husule getirdiği batılı gibi yaşama tutkusu, devletin o sırada içinde bulunduğu mali zorlukları büsbütün artırmakta ve bu durumdan en fazla etkilenen de geniş halk tabakaları olmakta idi. 1853 Kırım Savaşının devlete yüklediği ağır masraflar imparatorluğun ekonomik durumunu tamamen bozmuş olduğundan halk arasındaki hoşnutsuzluk gittikçe artmakta idi. Devlet gelirleri yıllık harcamaları karşılayamadığından Avrupa devletlerinden borç almaktan başka çare bulamayan hükümetler, bunları zamanında ödeyemediğinden yeni borçlanmalara girişmek gibi fasid bir daire içine girmişti. Bunlara ilaveten hükümetin dış politikadaki bazı başarısızlıklarının basın tarafından şiddetle eleştirilmesi hükümetle basın arasındaki sürtüşmeyi daha da artırıyordu.

Bu atmosfer içinde 1865 yıllarına gelindiği zaman özellikle İstanbul'da gençlerden oluşan belirli bir muhalefet grubu teşekkül etmiş bulunuyordu. Bu muhalefetin teşekkülünde devlet yöneticileri ve daha belirgin olarak Âli ve Fuad Paşa'larla bazı aydın yazarlar arasında meydana gelen şahsi ilişkilerin önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Cevdet Paşa Maruzat'ında "Bâb-ı Âli memurlarından Hafız Müşfik adında kalemi kuvvetli bir memurun Sadrazam Âli Paşa'nın kendisi hakkındaki bir tutumuna gücenerek[328] görevinden ayrılıp Churchil'in Ceride-i Havadis adlı gazetisinin yazı işleri müdürlüğünü almasından sonra devrin genç yazarları onun etrafında toplandı. Gazete bir "Encümen-i Üdeba (Edibler meclisi) haline geldi. Burası sonradan Jöntürk (yeni Osmanlılar) namını alan gençlere bir yuva oldu ve bu suretle İstanbulda Âli Paşa Jöntürk fikriyatını uyandırdı "dediği gibi bir başka yazar da" bazı kalem sahipleri tarafından Âli Paşaya karşı gösterilen kin ve düşmanlık Hafız Müşfik'ten başlayarak Yeni Osmanlılar adı verilen topluluğun kurucu ve taraftarları olan bazı bilinen kişilere de geçmiş ve bu tutum Âli

328- Sadrazamlık özel kaleminin başarılı memurlarından olan Hafız Müşfik Amedi kalemi şefliğine aday olduğu bir sırada, Âli Paşa'nın gelengi bozarak kendi damadı Selahaddin Bey'i bu göreve tayin etmesine üzülerek devlet hizmetinden ayrılmış ve Ceride-i Havadis Gazatesi yazı işleri müdürlüğüne geçmişti.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Paşa'nın ölümüne kadar devam etmiştir. Âli Paşa'ya karşı olanların ekserisi menfaat-i ammeden (halk yararına) ziyade menfaat-i şahsiyelerine (kişisel çıkarlarına) dokunulmasından dolayı kızgınlık duyduklarını söylemek lazımdır"[329] demektedir.

XVIII. yüzyıldan beri devletin çağdaşlaşması konusunda girişilen hareketler toplumun belirli kesimlerinde genellikle bir tepki ile karşılanmıştır. Aynı tepkinin sebepleri ve kaynakları ayrı olmakla beraber Tanzimat hareketine karşı da gösterildiğini görmekteyiz. Tanzimat döneminde devletin geleceği hakkında duyulan güvensizlikten dolayı çeşitli kuruluş ve kişiler tarafından girişilen bir takım siyasi maksadlı tepki hareketleri görülmektedir. Bunlar arasında 1859 yılında meydana gelen Kuleli olayı, Sultan Abdülmecid devrinde Âli Paşa'ya karşı bir suikast olayı olarak nitelendirilen Said Sermedi olayı ile Sultan Abdülaziz'i öldürme amacını güttüğü ileri sürülen Kostaki-Kondori hadisesi ile Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'nın damadı Hüseyin Vasfi Paşa'nın faaliyetleri ve nihayet ulema sınıfından Sarıyerli Hoca Sadık Efendi olayı gibi kişisel bir takım siyasi amaçlı girişimlerle Meslek Teşekkülü ve Yeni Osmanlılar gibi kuruluşların yurt içinde ve dışındaki eylemleri bulunmaktadır.

1 - KULELİ OLAYI

Tanzimat ve yöneticilerine karşı ilk tepki, mahiyeti itibariyle fanatik bir görünüm arzeden Kuleli Olayı'dır. Olay Abdülmecid'in son zamanlarında (1859) İstanbul'da Süleymaniyeli ve Bayezid Medresesi hocalarından Şeyh Ahmed adında bir şahsın etrafına topladığı daha ziyade Tophane memurlarından oluşan bir takım nâm ve şânı belirsiz (bunlar arasında Ferik çerkez Hüseyin Daim Paşa, Caferdem Paşa, binbaşı Rasim Bey ve tophane kâtiplerinden Arif Bey gibi oldukça tanınmış ve mevki sahibi kişiler de bulunmaktadır)[330] insanlarla gizli bir cemiyet

329- İbnülemin, *Türk tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri Sayı: 1.
330- U. İğdemir, *Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma*,Ankara 1937, s. 9-39; *Takvim-i Vekayi* (1276) Sayı: 574.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kurarak padişah ve hükûmete karşı hazırlanmış bir suikast ve isyan olayıdır.

Henüz bir harekete geçmeden İstanbul'da Tophane'de Kılıç Âli Paşa camiinde toplantı halinde iken yakalanan dernek mensupları Kuleli Kışlasında (bugünkü Kuleli askeri Lisesi binasında) muhakeme edilerek bazıları idama, bazıları kürek ve sürgün cezalarına çarptırılmışlarsa da, sonradan padişah tarafından bir kısmının cezaları hafifletilmiş veya affedilmiştir. Sanıklar Kuleli Kışlasında muhakeme edildiği için olaya "Kuleli Olayı" denilmiştir.

Konunun mahiyeti hakkında bugüne kadar çeşitli görüşler ileri sürülmüş ise de, bunların çoğu bir yakıştırmadan ileri gidemeyen görüşlerdir. Engilhardt ve Vambery gibi Osmanlı tarihi ile uğraşan yabancı yazarlar hiç bir ciddi belgeye dayanmadan olayı Osmanlı İmparatorluğunda ilk defa meşruti bir hükûmet kurma teşebbüsü olarak kabul ettikleri gibi[331] Namık Kemal de olayı bir hürriyet hareketi olarak görmekte ve cemiyetin başı olduğu kabul edilen Şeyh Ahmed için "erbâb-ı hürriyetin şeyhü'l -reisi" deyimini kullanmaktadır.[332] Yakın zamanlarda yayınlanan bir eserde de olayın ister fanatik bir düşünceden, ister liberal bir görüşten çıkmış olsun, teşekkülün devrin gidişatından memnun olmamaları dolayısiyle durumu değiştirmek gayesinde birleştikleri ve Sultan Abdülmecid'i tahtan indirip yerine kardeşi Sultan Abdülaziz'i tahta çıkarmak gayesini güttüğünü[333] belirtirken diğer yazarlar gibi olay hakkında bir kaynak göstermemektedir.

Arşiv vesikalarına dayanılarak "Kuleli Vak'ası hakkında bir araştırma" adlı kitapta olayın Sultan Abdülmecid'in şahsına ve hükûmete karşı hazırlanmış bir suikast hareketi olduğu belirtilmiştir.[334]

Bazı batı kaynaklarında "toplumun bir bölümünde hükûmet ve padişahın tasarruflarına karşı duyulan memnuniyetsizlikten ileri gelen ve daha ziyade fanatik bir görüşten kaynaklanan bir davranış olduğu belirtilerek Hûdai adı verilen teşekkül mensuplarından Tophane

331- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 139 vd.; M. Vambery, "Osmanlı hükûmet-i meşrutesinin istikbâli", *Yeni Tasvir-i Efkâr*, s. 4.
332- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, III, 111.
333- N. Berkes, *Türkiyede Çağdaşlaşma*, s. 243 vd.
334- İğdemir, *a.g.e.*, s. 9-39.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

müftüsü Bekir Efendi'ye atfen bu hareketin hiçbir zaman meşruti bir idare kurmak amacını gütmediği ifade edilmektedir.[335]

Kuleli olayının oluşum amacının hükümet tarafından yapılan soruşturma[336] evrakında saptırılma yapıldığı yolundaki iddiaya gerçek nazarı ile kakmak mümkün değildir. Zira, sanıkların kendi el yazılarıyle yazılı ifadeleri bu iddiayı doğru kabul etmeye imkân vermemektedir. Bu iddianın 12 Cemaziyülula 1276 tarihli Takvim-i Vekayide hükümet tarafından yapılan resmi tebliğin olayı önemsiz bir vak'a şeklinde gösteren bir ifade ile yazılmış olmasından kaynıklandığı düşünülebilir.

Olayın çok daha derin kökleri olduğu, hareketin başında daha yüksek mevkilerdeki kişiler bulunduğu, fakat ihtiyaten etrafa böyle gösterilmek istendiği, özellikle Avrupa efkâr-ı umumiyesinden saklamak için böyle hareket edildiği yolundaki yabancı menşeli iddiaların da[337] hiçbir ciddi belgeye dayanmadan ileri sürülmüş bir yakıştırma olduğunu söylemek mümkündür. Ayni kaynaklarda, olayın ciddiyet ve önemi dolayısiyle Serasker Rıza Paşa tarafından Sultan Abdülmecid'in uyarılarak Sadrazam Âli Paşa'nın azledildiği ve yerine Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın getirildiği, fakat sarayın savurganlığını önlemek istemesinin bunun da azline sebep olduğu[338] yolundaki iddiaların tarihi gerçeklerle bağdaşmadığı düşünülür ise, bu görüşlerin ne derece yakıştırma olduğu kolaylıkla anlaşılır.

Yukarıdan beri açıklandığı üzere Kuleli vak'ası birçokları tarafından iddia edildiği gibi tanzimat döneminde, ileride göreceğimiz Türkiyede meşruti bir idare kurmak yolunda girişilen hareketlerden tamamen ayrı ve amacı devrin batılı yeniliklerine ve bunun yarattığı ekonomik bunalıma karşı fanatik bir grubun başta Padişah Abdülmecid olmak üzere hükümete karşı bir tepkisidir. Olay görüldüğü gibi henüz hareket ve eylem haline geçmeden hükümet tarafından meydana çıkarı-

335- Alexendre Bonot, *Annuaire encyclopedique* (1860); *Hâdisât-ı hukukiye ve tarihiye mecmuası*, Sayı: 4, s. 17-24.

336- Kuleli kışlasında Âli Paşa'nın başkanlığında Şeyhülislâm Esad Efendi, hariciye nazırı Fuad Paşa, serasker Rıza Paşa ve diğer hükümet üyelerinden oluşan bir divan-ı mahsus tarafından yapılmıştır.

337- A. Bonot, *Annuaire encyclopèdique*. 1860.

338- *Hadisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası* Sayı: 4.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

larak sorumluları yakalanmış ve haklarında gerekli cezalar verilmiştir.[339]

2 - SAİD SERMEDİ OLAYI

Tanzimat döneminin tepki hareketleri arasında mahiyeti ve oluşumu hakkında yeterli bilgi bulunmadığından fazla üzerinde durulmamış olan Said sermedi olayı vardır. Olay Ebüzziya Tevfik tarafından *Yeni Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanan "Yeni Osmanlıların Sebeb-i Zuhuru" adlı yazı serisinde Şinasi'nin ikinci defa ani şekilde Avrupaya gidişinin bugüne kadar aydınlığa kavuşturulamayan sebebi izah edilirken ele alınmıştır.

Ebüzziya'ya göre Şinasi Avrupaya ilk gittiği sırada orada tanıştığı ve yakın dostluk kurduğu Said Sermedi ile Pariste 1848 ihtilaline katılmış, üç renkli Fransız bayrağını Panteonun üzerine diktiği, bu arkadışının, Âli Paşa'ya karşı giriştiği suikast işinden dolayı yakalanarak mahkemeye verilmesi üzerine kendisinin de hükûmet tarafından suçlanacağı korkusuyla İstanbul'da yayınlanan Courrier D'orient Gazetesi yazarı Giampietrie aracılığı ile Avrupaya kaçmıştır. Her ne kadar bu suikastin ne olduğu meçhul kalmış ise de, tutuklanan Said Sermedi, Akkâ zindanına gönderilmişti.[340] Ebüzziya Tevfik diğer bir yazısında Şinasi'nin bu Avrupaya gidiş sebebini hükûmet tarafından kendisine teklif edilmiş olan yüksek bir görevi kabul etmemek için olduğunu yazar.[341]

Şinasi'nin Avrupa'ya öğretim için ilk defa 1849 yılında gitmiş olduğu belgelerle sabit olduğuna göre[342] Ebüzziya'nın bu iddiası, kitabının birçok yerinde bahsettiği diğer olaylar gibi tamamen yakıştırma bir mütalaadan ibaret kalmaktadır.

Arnavutluğun Tiran şehri halkından ve Osmanlı Devleti'nde daha ileriki yıllarda önemli görevler almış olan Toptani ailesine mensup olan Said Sermedi'nin Âli Paşaya bir suikast teşebbüsünde bulunduğu

339- Ayrıntı bilgi için bk. İğdemir, *a.g.e.*,
340- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 1, 238 vd.
341- E. Tevfik, *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* (4. Baskı), s. 218.
342- Akün, *İ.A.*, "Şinasi" mad.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

yolunda bir iddaya devrin başka kaynaklarında da rastlanması olayın gerçek bir yanı bulunduğunu göstermekle beraber, mahiyetini aydınlığa çıkarmaya yeterli değildir.

Konu hakkında elde bulunan bilgilere göre, Arnavud asıllı olan Said Sermedi'nin 1854 yıllarında İstanbul'da Divan-ı Hümâyun ketebesinden bulunduğu, bu sırada Reşid Paşa'nın oğlu Cemil Paşa maiyetinde memur olarak Paris elçiliğine tayin olunduğu; bu esnada Paris'te öğrenim görürken aynı zamanda Paris elçiliğinde görevli bulunan Şinasi ile tanışmış olabileceği, fakat 1848 ihtilalinde orada bulunup bulunmadığının bilinmediği[343], ancak Şinasi'nin bu tarihte Tophane kaleminde memur olduğu kesin olarak bilinmektedir.[344]

Tavsir-i Efkâr gazetesinin 25 Zilhicce 1279 tarihli yüzüncü sayısında, bu tarihli diğer gazetelerde bulunmayan Said Sermedi'nin İstabl-ı Amire müdürlüğü pâyesiyle taltif edildiği yolundaki havadisin adı geçen ile Şinasi arasında gerçekten bir yakınlığın bulunduğunu teyit eder görünmektedir.

1864 veya 1865 yıllarında vukua geldiği suçlusunun aynı sene Akkâ'ya sürgün edilmiş olmasından anlaşılan bu suikast teşebbüsünün Âli Paşanın uzun zaman devam eden (1863-1867) hariciye nazırlığı sırasına rastlaması da dikkat çekmekte ve bundan dolayı da bazı yorumlar ortaya atılmış bulunmaktadır.

Bu yorumlara göre düşünülen suikast teşebbüsünün sadrazama karşı değil de, Sultan Abdülaziz'e karşı olduğu, fakat etrafa özellikle Avrupa'ya karşı böyle bir hareketin olduğunu duyurmanın devlet ve daha çok padişah hakkında bir takım hoş olmayan yorumların yapılmasına sebep olacağı mülahazasiyle Âli Paşa'ya karşı yapılmış gösterilerek olay örtbas edilmeye çalışılmıştır.[345]

Namık Kemal Avrupa'da bulunduğu sıralarda İstanbul'daki babasına yazdığı bir mektupta Hüseyin Vasfi Paşa ve Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey'in Cenevre'de müşterek faaliyetlerinden bahsederken bunları kasdederek "eğer berikiler gemi azıya alırda bir bela çıkarmaya

343- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I, 238 not 2.
344- Akün, *İ.A.* "Şinasi" mad.
345- E. Tevfik, *a.g.e.*, I, 239 not 1.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kalkışırlarsa iş öyle Said Sermedi vak'ası filan gibi örtbas edilemez. Çünkü, Avrupa müdahalesi hazırlanmıştır",[346] demesi Said Sermedi olayının Âli Paşa'ya karşı girişilmiş veya tasarlanmış basit bir suikast olayından ibaret olmadığı düşüncesini teyit etmektedir.

Said Sermedi olayı hakkında çok değişik diğer bir izah şekline göre de, hürriyet severlikle tanınmış olan Said Sermedi bir akşam dostlariyle yemek yediği sırada sarfettiği bazı politik sözlerinin Fuad Paşa'ya ihbar edilmesi üzerine Akkâ kalesine sürgün edilmiştir.[347]

Görüldüğü gibi Said Sermedi olayı da mahiyeti iyice anlaşılamadığından Kuleli vak'ası hakkında ileri sürülen iddialara benzer şekilde bir yoruma tâbi tutularak hükümet tarafından örtbas edildiği şeklin de tefsir edilmiştir. İleride bu konuda yapılacak daha ciddi ve belgesel araştırmalar olayı aydınlığa kavuşturacaktır.

3 - SULTAN ABDÜLAZİZ'E KARŞI BİR SUİKAST TEŞEBBÜSÜ

Tanzimat döneminde 1861 den sonra kurulan hükümetlerin devlet yönetimindeki tasarruflarını beğenmiyerek bu yönetime karşı oluşan kişisel tepkilerden birisi de Hüseyin Vasfi Paşa olayıdır. Bu olay Sultan Abdülaziz'e karşı hazırlanmış bir suikast teşebbüsüdür. Teşebbüsün ne dereceye kadar gerçekleştirildiği hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmuyoruz. Hüseyin Vasfi Paşa'nın olayla ilgili olarak yakalandığı ve tutuklu bulunduğu emniyetten kaçarak Avrupa'ya firar ettiğini yazan Ebüzziya Tevfik Bey'dir. Meşrutiyetin ikinci defa ilânını takibeden yıllarda *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'nde yayınlanmış olan Yeni Osmanlılar adlı tefrikada Vasfi Paşa'nın Altuncu Kostaki adında bir rumla kiraladıkları romorkörü padişahın saltanat kayığı üzerine sevkederek onu boğmaya karar verdikleri sırada yakalanarak tutuklandığı, fakat tutuklu bulunduğu emniyetten kaçarak Avrupa'ya firar ettiği ve

346- M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, İstanbul 1944-48, 1, 95; F. A. Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, Ankara 1967, 1, 210.
347- Gordlevski'den naklen Akün, *İA*, "Şinasi" mad.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ortağı olan Kostaki'nin de Kıbrıs'a sürgün edildiği bildirilmektedir.[348] Bu olayla ilgili olarak başka kaynaklarda adından pek bahsedilmiyen Hüseyin Vasfi Paşa, Tanzimat devrinin önde gelen devlet adamların-dan Sadrazam ve Serasker Mütercim Rüşdü Paşa'nın eski damadıdır. (349) 1835 yılında İstanbulda doğmuş olan Hüseyin Vasfi Paşa[350] 1276 (1859)'da Harb okulundan kurmay subayı olarak çıktıktan sonra[351] Osmanlı ordusunda mirliva (general) rütbesine kadar yükselmiş bir subaydır.[352] Hüseyin Vasfi Paşa, 1865 yılında Kozan bölgesinde faaliyet gösteren Fırka-i Islahiye'nin de kurmay başkanlığı görevinde bulunmuştur.[353]

Paşa 1867 yıllarında Paris'te Osmanlı askeri ataşeliği ve aynı zamanda ordaki "Mekteb-i Osmani" adlı Türk okulunun müdürlüğü görevini yapmıştır.[354] Bu sırada İstanbul'dan kaçan Namık Kemal ve Ziya Bey (Paşa) gibi bazı aydınların Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın teşvikiyle Paris'te kurdukları Yeni Osmanlılar adı verilen toplulukla yakın ilişki kurduğu ve onların fikirlerinin tesiri altında kaldığı düşünülebilir. Nitekim, Fransız tarihçisi Leon Cahun Paris'teki bu Yeni Osmanlılardan bahsederken son zamanlarda aralarına Hüseyin Vasfi Paşa'nın da katıldığından bahseder.[355]

Paşa'nın bir süre sonra bu görevden alınarak Yenişehir tümeni kumandanlığına tayin edilmesini de Osmanlı hükümetinin hoşlanmadığı bu topluluk mensuplarıyla münasebet kurmasına bağlamak mümkündür. Vasfi Paşa 1868 Ağustos başlarında tayin edildiği tümen kumandanlığına hastalığını bahane ederek gitmemesi üzerine ordudan çıkarılmış ve Avrupa'ya dönmüştür.[356]

Ebüzziya Tevfik'in Sultan Abdülaziz'e karşı girişildiğini bildirdiği

---

348- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi* II,32 1 no.lu dipnotu.
349- A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, nşr. Y. Halaçoğlu, s. 117.
350- K. Bilgegil, *Yeni çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I, Yeni Osmanlılar*, Ankara 1976, s. 486.
351- Mehmed Esad, *Mir'at-ı mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310, s. 71.
352- Mehmed Sürreyya, *Sicill-i Osmani* İstanbul 1308-1311, II, 229 vd.
353- Cevdet Paşa, *Maruzat*, s. 117.
354- M. Esad, *a.g.e.*, aynı yer.
355- *Histoire général du IV. siècle a nos jours*'dan naklen K. Bilgegil, s. 487.
356- Ö.F. Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, s. 337.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
suikast olayı Vasfi Paşa'nın Avrupa'ya gittiği bu tarihlere raslamaktadır. Daha önce bu çeşit siyasi faaliyetlere karıştığından hakkında hükümetçe tutuklama kararı verilen fakat yakalanmadan Avrupa'ya firar eden Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey'in 1870 tarihinde İsviçre'de Hüseyin Vasfi Paşa ile beraber yayınladıkları "İnkılâp" Gazetesinde yazdığı "keşf-i Zamir" adlı makalede Sultan Abdülaziz'i öldürmek maksadiyle İstanbul'a gittiğini, fakat adı bildirilmeyen bir cemiyet başkanının dönekliği ve Agah Efendi'nin[357] ihbarı dolayısiyle bu teşebbüsün gerçekleştirilemediği bildirilmektedir.[358] Yazıda olayın ne zaman yapıldığı belirtilmemiş ise de Hürriyet Gazetesinin yayınlanmasına karar verilmesinden bir kaç ay önce olduğu[359] belirtildiğinden bunun 1868 yılının Nisan veya Mayıs başlarında olması gerekmektedir. Çünki Hürriyet Gazetesi bilindiği gibi 29 Haziran 1868 de yayınlanmış ise de gazetenin çıkarılmasına mühtemelen 10 Ağustos 1867 yılında Paris'te karar verilmiştir.[360]

Ebüzziya Mehmed Bey'in İstanbul'da ilk defa firarından sonra tekrar gizlice İstanbul'a geldiğinden bahseder. Fakat bunun Hürriyet gazetesinin yayınlanmasından üç hafta sonra olduğunu bildirir.[361] Bu takdirde Mehmed Bey'in İstanbul'a gizlice gelişi aynı yıl Temmuz sonu veya Ağustos başlarında olması gerekir ki bu da Sultan Abdülaziz'e karşı girişildiği iddia olunan suikast olayının hazırlak safhasına rastlar. Avrupa basınında bahis konusu edilen Konduri ve Kostaki Altıncı'nın yakalanmaları olayı ile Mehmed Bey'in bu gizli İstanbul seyahati arasında bir ilişki var mı dır? bilemiyoruz. Gerçi Ebüzziya Mehmed Bey'in bu gizli seyahatinin başka bir amaç için yapıldığını söylemekte ise de[362] Mehmed Bey'in başkanı olduğu sanılan Meslek kuruluşunun faaliyetini hükümete haber veren Ayetullah Bey'den bu gammazlığını sormak ve intikam almak için gelmiştir, bu kadar basit bir sebep için böylesine teh-

---

357- Bu cemiyetin Yeni Osmanlılar teşekkülü ve başkanın da mısırlıPrens Mustafa Fazıl Paşa olduğu, Agah Efendi'nin ise ilk özel Türk gazetesi *Tercüman-ı Ahvalin* sahibi Agah Efendi olduğu bilinmektedir.

358- K. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 435 vd.

359- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I, 158.

360- E. Tevfik, *a.g.e.*, I, 158.

361- E. Tevfik, *a.g.e.*, I, 249.

362- E. Tevfik, *a.g.e.*, aynı yer.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

likeli bir seyahatin göze alınması düşündürücüdür. Acaba Ebüzziya Mehmed Bey'in adını gizlemek için mi Vasfi Paşa'dan bahsetmiştir? Yoksa farkında olmadan bir tarih yanlışlığı mı yapmıştır? Şimdilik bunu teyit veya reddedecek bilgiye sahip değiliz. Fakat Mehmed Bey'in sebebini tayin ve tesbit edemediğimiz bir sebepten İstanbul'a geldiği gerek kendisinin ve gerek Ebüzziya'nın beyanı ile sabit olmaktadır.[363]

Avrupa basınında Abdülaziz'e karşı bir suikast teşebbüsü olarak geniş yer verilen olay birisi Yunan diğeri Rus teb'alı Kostaki Altuncu ile Konduri adlı iki rumun tutuklanması ile ilgilidir. Buna göre İstanbul'da 1868 senesi Eylül sonlarında Sultan Abdülaziz'e karşı bir suikast hazırlanmış olup failleri arasında Odesalı bir tüccar olan Konduri ile saraydaki eski sarraflardan birinin oğlu olan Kostaki Altuncu ve bir kısım Yeni Osmanlılar bulunmaktadır. Olayda Hüseyin Vasfi Paşadan hiç söz edilmemekte, yalnız adları belirtilmeden bazı Yeni Osmanlıların da bulunduğu açıklanmaktadır.

Hüseyin Vasfi Paşa'nın ordudan istifasından sonra Avrupadan tekrar İstanbul'a dönüş tarihi olan 22 Şubat 1869[364]'da bilinmeyen bir sebepten dolayı tutuklandığı ve Nisan başlarında serbest bırakıldığı resmi gazete ile ilan edilmiştir.[365] Bu tutuklama hakkında ileri sürülen sebepler ciddi olmaktan hayli uzaktır.[366]

Sultan Abdülaziz'e karşı girişildiği ileri sürülen bu suikast olayının failleri olarak yakalanan Konduri ve Altuncu hakkında hükümetçe yapılan soruşturma sırasında bir takım müslüman Türklerin de tutuklanarak gözaltına alındığı gerek o sıradaki Avrupa basınında, gerekse İstanbul'da fransızca ve ingilizce olarak yayınlanan yabancı gaztelerde isim bildirilmeden yazılmıştır.[367] Aralık 1868 tarihlerine kadar devam ettiği gazete havadislerinden anlaşılan Altuncu ve Konduri adlı kişilerin soruşturması sırasında Rus elçisi İgnatief'in işe karışarak iki devlet arasında siyasi bir polemik yaratmaya çalıştığını da gaztelerden

---

363- Bu seyahatin nasıl ve hangi yol ile yapıldığı için bk. M. C. Kuntay, *Namık Kemal*, I, 416.

364- Ö.F. Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, s. 336.

365- Akün, *a.g.e.*, aynı yer.

366- Kuntay, *Namık kemal*, I, 516.

367- *The Levandal Herald* gazetesinin 25 Eylül 1568 tarihli ve sonraki sayılarında, bu konu hakkında bilgi verilmektedir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

öğrenmekteyiz.

O devir gazetelerinin yazdılarından anlaşıldığına göre devletçe yaptırılan soruşturma sonunda olayın hükûmete yapılan yanlış bir ihbardan ileri geldiği, bu sebeple Rus teb'alı Konduri serbest bırakılmış, fakat Kostaki Altuncu başka suçları dolayısiyle tutuklanarak Bağdat'a sürülmüştür.

Serbest bırakılan Hüseyin Vasfi Paşa'nın bir süre sonra 14 Nisan 1870 tarihinde İsviçre'nin Cenevre şehrinde bulunduğunu bu sırada Hürriyet Gazetesini orada çıkarmakta olan Ziya Paşa'nın bir yazasından öğrenmekteyiz.[368] Ziya Paşa ile sık sık görüştüğünü aynı yazıdan öğreniyoruz.Bu yazıdan Paşa'nın İstanbul'dan sonra Mısır'a gittiğini, bir müddet orada kaldığını ve Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın yakını olduğunu söylediğini öğreniyoruz.

Vasfi Paşa Cenevre'de bulunduğu sırada İstanbul'da siyasi faaliyetlerinden dolayı takibata uğrayan ve hakkında 15 sene sürgün cezası verilmiş olan Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey'le İnkılâp adında bir gazete çıkarmışlardır. Gazetede Abdülaziz için "bir hükûmetin mahvı zamanı gelince Cenâb-ı Hak evvela reisinin aklını alır. Onun için padişah-ı zaman çıldırdı. İşi gücü pehlivan güreştirmek, zuhuri kolu oynatmak, koç ve horoz döğüştürmek, ceddi âlasının sandukasına astığı Osmanlı Nişanını ki mükâfat ve iftihar nişanı olacaktı, dövüşken keçilerin ve zuhuri kolu maskaralarının boynuna boynuzuna takmak... zavallı deli, hainler elinde zulüm ve fesad âleti olmuş, hilafeti sakıt ve hal'i vâcip.."[369] gibi acı ve kışkırtıcı yazılar bulunmaktadır.

Bu, halkı padişaha karşı ayaklanmaya teşvik edici yazılar onların diğer muhaliflerden ne kadar farklı bir tutum ve düşünce içinde bulunduklarını göstermektedir. Aynı gazetede Mehmed Bey'in yazdığı "Keşf-i Zamir" adlı makalesinde "ben milletin hukuk ve hürriyetini iade ettirmeye bizim melun sultanın (Sultan Abdülaziz) mahvinden başka çare tasavvur edemediğimden yazı ile uğraşmayıp fiilen bir inkılâp yapmak üzere ki öteden beri olduğu gibi halen ve istikbalen (bugün ve gelecekte de) dahi maksudumdur (gayem) İstanbul'a gidip malum olan teşebbüsü et-

368- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 408.
369- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, II, 32 vdd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tim. Yazık ki cemiyet reisinin tam icra zamanında dönekliği ve Agah Efendi'nin haber vermesi o zamanki teşebbüsü muvaffakiyetsiz bıraktı. Zararı yok. beklemek kaybetmek değildir"[370] yolundaki sözleri Türkiye'de yapılması gerekli işlerin öyle kalemle, yazı ile olmayacağını anlamış gerçek bir ihtilalcinin fikirlerini yansıtmaktadır. Beşinci sayıya kadar çıktığı sanılan İnkılâp gazetesinin hemen bütün yazıları aynı ihtilalci, kışkırtıcı ve halkı isyana teşvik edici bir üslup ve muhteva taşımaktadır.

Hüseyin Vasfi Paşa'nın böyle bir adamla işbirliği yapabilmesi onun da aynı karakterde ve aynı doğrultuda olduğunu göstermektedir. Nitekim, İnkılâp gazetesinde yazdıkları da bunu doğrular mahiyettedir. Bu sebebledir ki hükûmet kendisini memleket sınırları dışında bile adım adım takibetmektedir.[371]

Bu iki ihtilalcinin hareketleriyle yakından alakalı olduğu anlaşılan Yeni Osmanlılar grubunun ateşli yazarı Namık Kemal de bunların faaliyetlerinin kendilerine benzemediğini, çok ciddi bir tutum içinde bulunduklarını, ayrı bir plânları olduğunu ve bunu uygulayacaklarına inandığını belirterek "...İnkılâbı çıkaranlar vallah benden muhatarlıdır ve can burunlarına gelmiştir. Ben Paşa'nın (Fazıl Paşa) emriyle Erzurum vali muavinliğini terkettim. Herîf kaybettiğim şeyin bedelini fazlası ile veriyor. Biçare Hüseyin Paşa ki şimdiye kadar devlet hizmetinde kalsa idi müşir (mareşal) veya ferik (korgeneral) olması kesindi. Sırf beriki efendimizin (veliahd Murad Efendi) teşvikiyle bu belalara uğradı... Bu berikiler (ihtilalciler) gemi azıya alır da bir belâ çıkarmaya kalkışırlarsa iş öyle Sermedi vak'ası gibi ört bas edilemez. Çünkü, Avrupanın icabedecek müdahalesi hazırlanmıştır" demektedir.[372] Bu müdahalenin o sıralarda İsviçre'de bulunan Compt Plater, Mazzini ve Kossot gibi ünlü ihtilalcilerin temsil ettikleri Avrupa'daki milliyetçi muhalefet partileri tarafından yapılacağı yolundaki tahmin pek inandırıcı değildir.[373]

370- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 435 vd.
371- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 480.
372- Tansel, *Namık Kemal'in Hususi Mektupları*, s. 202.
373- Akün, *Namık Kemal'in Mektupları*, s. 333.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Namık Kemal'in daha önce babasına yazdığı 5 Haziran 1870 tarihli mektubunda[374] veliaht Murad Efendi ile Mustafa Fazıl Paşa'nın, İnkılâbı çıkaranların faaliyetlerine karşı ilgisiz tutumlarını yermesi Vasfi Paşa ve Mehmed Bey ile aralarında sıkı bir ilişki bulunduğunu göstermektedir. Hüseyin Vasfi Paşa'nın veliaht Murad Efendi'ye yazdığı anlaşılan ve biraz ileride bahsedeceğimiz bir mektubunda bunu daha açık olarak görmek mümkündür. Hüseyin Vasfi Paşa ile Mehmed Bey'in Sultan Abdülaziz'in yerine veliaht Murad Efendi'yi meşrutiyet padişahı olarak tahta geçirmek için ciddi ve fiili bir çalışma ve gayret içinde bulunduklarını Namık Kemal de bilmektedir. Bunu Namık Kemal'in yurda dönmesinden evvel babasına yazdığı bir mektubdan öğrendiğimiz gibi[375] Londra'da tanışıp yakın bir dostluk kurduğu ve bu olaylara karıştığını gördüğümüz Fanton'ın Londra'dan İstanbul'a giderken İsviçre'de Vasfi Paşa ve Mehmed Bey'le görüşmesinden sonra Haziran 1870 içindeki Kemal'e yazdığı mektupda "bu büyük bir projedir; muvaffakiyetle neticelenecek mi; sana malumat vereceğim. Sen şimdilik kendini hiç bir tehlikeye atma; bekle ki Prensle ve ötekilerle bir görüşeyim" demesinden[376] anladığımız gibi "Mehmed'e ihtiyat tavsiyesinde bulun" demesi ve nihayet Cenevre'den sonra uğradığı Viyana'dan yazdığı 28 Haziran 1870 tarihli mektubundaki "Gelelim Cenevre'deki Ziya'ya Ona Mehmed Bey'in önünde lâyık olduğu muameleyi yaptım, Mehmed sana bu hususta mektup yazmıştır" ifadeleri ile de kesinlik kazanmaktadır.[377]

Ali Suavi'nin "Muvakkaten Ulum gazetesi müşterilerine" adlı dergideki bir makalesi de bunu teyit etmektedir. Suavi bu yazısında Namık Kemalin de İnkılâp gazetesine yazı yazdığını iddia etmektedir.

Bu iki ihtilalcinin *İnkılâp Gazetesi*'nin beşinci sayısından sonra Cenevre'de yayınlanması hususunda karşılaştıkları bazı zorluklar dolayısiyle gazetinin yayınına son verdikleri görülmektedir. Ancak ondan sonra nereye gittikleri hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla beraber, tevsiki şimdilik mümkün olmayan bir iddiaya göre, 1870 Fransa-Prusya

374- Tansel, *a.g.e.*, s. 201 vd.
375- Tansel, *a.g.e.*, s. 210 vd.
376- Kuntay, *Namık Kemal*, s. 58 vd.
377- Ali Suavi, "Muvakkaten *Ulum Gazetesi* müşterilerine" 21 Ramazan 1287 (21 Ekim 1870) tarihli 8 sayılı gazete, s. 121.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT

Savaşısırasında gönüllü olarak fransız ordusunda görev almışlardır.[378]

Bundan sonra Vasfi Paşa'nın 11 Ekim 1871 tarihinde Yunanistan'ın başkendi Atina'da Thomas Albert takma adiyle Yunanistan hükümetinden siyasi mülteci olarak kabul edilmesini istediği görülmektedir.[379] Çok mümkündür ki, Prusya-Fransa savaşının Prusya tarafından kazanılması üzerine Hüseyin Vasfi Paşa Fransayı terkederek mütenekkiren (hüviyetini gizliyerek) Atinaya gelmiş ve burada faaliyetine devam için veliaht Murad Efendi'den müsade talep etmiştir.

Hüseyin Vasfi Paşa'nın Atinada bulunduğu sırada veliaht Murad Efendi'ye gönderdiği bir mektubda "bir an evvel harekete geçilerek sonunç alınması "istenmekte ve bunun için emirlerinin beklendiği bildirilmektedir.[380]

Bu mektuptan öğrendiğimiz diğer bir husus ise, Vasfi Paşa'nın İstanbul'da bulunan Namık Kemal ile temas halinde bulunduğu ve onun Atina'daki kendi adresini bildiği ve kendisine ulaştırılacak emirlerin onun vasıtası ile gönderilebileceği yolundaki kayıttır.

Vasfi Paşa 1871'de sadrazam Âli Paşa'nın ölümünden sonra yerine geçen Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın zamanında çıkarılan genel af üzerine İstanbul'a dönen eski ihtilalcilerin ve muhaliflerin müşterek dâvâya hıyanet ettiklerini, bu dönekler arasında Namık Kemal'in de bulunduğundan mektubunda yakınmaktadır.

Sultan Abdülaziz devrinde padişaha ve hükümete karşı girişilen tepki hareketlerinin arkasında, ileride V. Murad adiyle Osmanlı tahtına geçecek olan veliaht Murad Efendinin bulunduğu ve bu çeşit faaliyetlerin onun bilgisi altında yürütüldüğü, bu hareketlere dolaylı ve dolaysız olarak katılanların hususi mektuplarında ve resmi belgelerde açıkca görülmektedir. Ve yine bu çeşit olaylarda ikinci adam olarak görünen kişi de Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'dır.

Hüseyin Vasfi Paşa'nın veliaht Murad Efendi ile ne zaman ve nasıl tanıştığını bilemediğimiz ilişkileri dolayısiyle onu Abdülazizin yerine

---

378- Kuntay, *Namık kemal*, 1, 417.

379- Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 490.

380- Bilgegil, a.g.e., s. 507 vd. Bu eserde, mektubun tam metni ve nereden alındığı gösterilmiştir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

meşrutiyet padişahı yapmak istedikleri, bu faaliyetlerinden anlaşılmaktadır. O sırada iktidardaki yönetimden ve padişah Sultan Abdülazizin tutum ve davranışlarından memnun olmayanların veliaht Murad Efendi ile sıkı bir ilişki içinde bulundukları gibi Murad Efendi'nin de bu konuda kendisine taraftar sağlama yolunda gizli bir faaliyet içinde bulunduğu anlaşılmaktadır.[381]

Hüseyin Vasfi Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in malum şekilde taht-tan indirilmesi ve Murad Efendi'nin V. Murad adiyle padişah olması üzerine diğer bütün muhalifler gibi İstanbula döndüğü anlaşılmaktadır.

Bazı kayıtlara göre Vasfi Paşa'nın 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına katıldığı ve savaşta gösterdiği yararlıklar dolayısiyle ferik (korgeneral) rütbesine yükseldiği, savaştan sonra ise tepki hareketlerine katılan hemen bütün muhalifler gibi II. Abdülhamid tarafından bir daha geri gelmemek üzere Urfa Redif tümeni kumandanlığına atandığı ve orada 1878 veya 1879 yılında öldüğü anlaşılmaktadır.[382]

4 - HOCA SADIK EFENDİ OLAYI

1861 ile 1876 yıllarını kapsayan Abdülaziz devri, Tanzimat ve yöneticilerine karşı gösterilen tepki hareketlerinin en yoğun olduğu bir dönemdir. Padişah Abdülmecid devrinde 1859 Kuleli olayı dışında bu çeşit hareketlere pek rastlanmadığına daha önce de değinmiştik. Olayların daha çok tanzimat döneminin ikinci padişahı olan Abdülaziz devrinde yoğunlaşmış olmasında iç ve dış politikaların başarısız gelişmesi kadar, ekonomik durumun yarattığı bunalımın da büyük etkisi olmuştur. O zamana kadar devlet politikalarının kapalı kapılar arkasında devlet adamlarının görüşmeleri kapalı kalmasına mukabil 1861'den sonra bu çeşit görüşmelerin daha önce de değindiğimiz gibi, yeni teşekkül eden basın kanalı ile halk tabakalarına yayılmış olmasının ve kahvehane gibi yerlerde görüşülür hâle gelmesinin şüphesiz önemli bir

381- A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 153 not 2.

382- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, II, 229 vd. Daha geniş bilgi için bk. E. Koray, "Sultan Abd ülaziz'e karşı girişilen bir suikast olayı ve Hüseyin Avni Paşa" Belleten (1987), Sayı: 199.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rolü olmuştur. Bütün bunlardan daha etkili bir faktör olarak batı ile sıkı temasların sonucu olarak batılı fikirlerin İstanbul başta olmak üzere diğer büyük merkezlerdeki aydın tabaka arasında bütün bu kötülüklerin hükûmet adamlarının mürakabesiz icraatından kaynaklandığı yolundaki görüşlerin basın yolu ile halk tabakalarına kadar yayılması tepki olaylarının genişlemesinde ve yayılmasında büyük bir âmil olmuştur. 1865 den sonra başarısız hükûmet icraatına karşı gösterilen bu tepkilerden birisi de Hoca Sadık Efendi olayıdır.

Hoca Sadık Efendi İstanbul'da sarıyer'de oturan ve Bayezid'de Kaptan Paşa Medresesi dersiamlarından (ders hocası) dır.

1869 yıllarında hükûmet icraatı yalnız aydınlar tarafından değil, ulema adı verilen hocalar ve medreseliler tarafından da tepki görmeye başlanmıştır. Medrese ve cami hocaları derslerinde ve vaazlarında hükûmeti ve tutumunu tenkit etmeye başlamışlardır. Bu durum tabiatı ile yöneticiler tarafından iyi karşılanmamaktadır. İşte yukarıda adından bahsedilen Sarıyerli Hoca Sadık Efendi de ders okuttuğu Kaptan Paşa Medresesinde derslerinde hükûmet icraatının şeriat hükümlerine uymayan yanlarını dinleyicilerine anlatmaya çalışarak onları hükûmet aleyhinde bulunmaya dolaylı olarak sevketmektedir. Hocanın bu tutumu hükûmetin dikkatini çekmekte ise de, başlangıçta üzerine fazla gidilmemiştir. Ancak 1869 Ramazanında hükûmetçe olaya elkonduğuna göre işin ciddi bir safhaya geldiği anlaşılmaktadır.

Türk basınında üzerinde hemen hiç durulmamış olan Sadık Efendi olayına daha ziyade Avrupa basınında geniş yer verilmiştir. İstanbul'daki yabancıdil ile yayın yapan gazetelerin de hiç bahsetmediği olaya ilk defa temas eden Paris'te yayınlanan La Libertée gazetesi olmuştur. Bir süre sonra da Londrada Türkçe yayınlanan Hürriyet gazetesi olay hakkında geniş bilgiler vermeye başlamıştır.

Bu gazetelerin verdikleri bilgilere göre, bu havadisler Havas Ajansı İstanbul muhabiri tarafından bildirilmektedir. İstanbul'da ulema sınıfından bazı hocaların önayak olduğu yeni bir ayaklanma teşebbüsüne hükûmet tarafından el konduğu, hareketin başında Bayezid'deki Kaptan Paşa Medresesi hocalarından Sadık Efendi ile onun müridleri olduğu bildirilen yine ulema sınıfından Raşid Efendi ile Mehmed Ali Efendi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

olduğu açıklanmaktadır.[383] Ayaklanma, adı geçen bu hocaların camilerdeki vaazlarında halka hükümet aleyhinde yaptıkları telkinler dolayısiyle vukua gelmiştir. Binlerce medrese öğrencileri ile halkın bu hocaların derslerine devam etmesi hükümeti tedirgin ettiğinden emniyet yetkilileri tarafından konuşmaları kontrol edilmeye başlanmıştır. Güvenlik kuvvetlerinin tesbit ettikleri bu kışkırtıcı konuşmaların önlenmesi için Şeyhülislam Hasan Efendi tarafından uyarılmış ise de, Sadık Efendi bu tarz konuşmalarına devam ettiğinden güvenlik görevlileri tarafından ders vermekte olduğu Kaptan Paşa Medresesi'nden alınarak zaptiye nezaretinde (Emniyet Genel Müdürlüğü) sorgusu yapıldıktan sonra iki yakın arkadaşı olan Raşid ve Mehmed Efendilerle beraber Akkâ kalesine sürgün edilmişlerdir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi ne zamanında ve ne de ondan sonra Türk basınında hemen hiç bahsedilmeyen olay hakkında özellikle Fransız gazeteleri yakın ilgi göstererek geniş yer vermişlerdir. Bu gazetelere göre olay padişaha ve hükümete karşı yeni bir halk ayaklanmasıdır. Yabancı gazeteler yanında o sırada Yeni Osmanlılar tarafından Londrada türkçe olarak yayınlanlanmakta olan Hürriyet Gazetesi de sütunlarında olaya geniş yer vermiştir.[384]

Paris'te yayınlanan La Libertée gazetesinde çeşitli yazarlar tarafından anlatılan olay, yukarıda da değindiğimiz gibi, bir halk ayaklanması şeklinde yorumlanmıştır. Gazetenin haber kaynağı İstanbul'daki Havas ajansı muhabiridir. Bu gazeteler ulema sınıfından olan hocaların mevzuata aykırı olarak mahkeme kararı olmadan emniyetçe yapılan sorgulamaları müteakip sürgün edilmelerinin halk tarafından büyük bir tepki ile karşılandığını, işin öyle basit bir zabıta vak'ası mahiyetinde kalamıyacağını belirterek doğuda daha büyük ve etkili olaylara sebep olacağını ileri sürmektelerdir.

Yabancı gazetelerin, özellikle fransız gazetelerinin olayı böyle büyütmelerinin o sırada Paris'te bulunmakta olan Yeni Osmanlılar'la yakın bir ilişki içinde bulunmalarının ve başka bir ihtimale göre de onlar

383- Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 455.

384- *Hürriyet Gazetesi* (23 Ramazan 1285 / 11 Ocak 1869) No. 29, 31,34,35. sayılardan naklen. K. Bilgegil, *a.g.e.*, s. 467-475.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tarafından yapılan yorumlara dayanarak bu muhalif zümreye destek olma gayreti içinde olmalarını düşünmek de mümkündür.

Sarıyerli Hoca Sadık Efendi ve yardımcıları olduğu sanılan diğer camî hocalarından Raşid ve Mehmed Ali Efendi'lerin, olaylar hakkında başka tamamlayıcı bilgiler bulunmadan bir halk ayaklanması hazırladıklarını düşünmek pek mümkün görünmüyor. ancak yine dış ülkelerde yayınlanan gazetelerden edinilen ve tevsiki şimdilik mümkün olmayan bilgilere göre, bu hocaların emniyetçe yapılan aramalarda ele geçen bilgilerden bunların "Şirket-i Muvahhidin" adiyle anılan bir ticaret şirketi kurdukları ve Bayezid'de bir zahire dükkânı işlettikleri anlaşılmıştır. Burada ele geçen evrak arasında bulunan bir risâlede İstanbul'un bir "Darülharb" olduğu şeklindeki ifade ilgililerce gizli bir dernek olarak değerlendirilmiştir. Türk emniyeti gibi, bir fransız gazetesi olan La Libertée olayı bir suikast teşebbüsü olarak belirtmektedir. Ancak böyle şumullü bir hükme varmak mümkün değildir. Hoca Sadık Efendi ve yardımcılarının görev yaptıkları yerlerden apar topar alınarak bir yabancı posta gemisi ile sürgün edilmeleri dikkate alınırsa bunların öyle sanıldığı ve iddia edildiği şekilde büyük bir komplonun failleri olduğuna inanmak zorlaşır. Sanıkların tevkifi ve sürgüne gönderilmeleri sırasında halkın gösterdiği büyük ilginin ulema sınıfının böyle bir muameleye tâbi tutulmasının pek ender olmasından ileri geldiğini söylemek mümkündür.[385]

5 - MESLEK KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

Tanzimat devrinin 1861'den sonraki döneminde devlet yöneticileri ve ortaya koydukları yeniliklere karşı toplumun bazı bölümlerinden gelen reaksiyonlar arasında şahıslar tarafından girişilen hareketler dışında bir kuruluş tarafından organize edilen girişimlerden biri de Meslek Kuruluşu adını taşıyan kuruluşun faaliyetleridir. Yakın zamanlara kadar bu kuruluş "Yeni Osmanlılar" olarak bilinmekte idi. Bu yanlışlık Yeni Osmanlılar topluluğunun kuruluşu, çalışmaları ve genel olarak ta-

385- Ayrıntılı bilgi için bk. K. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

rihi hakkında geniş bilgi veren Ebüzziya Tevfik'in meşruiteyin ikinci defa ilân edildiği 1908 yılından sonra yayınlamaya başladığı *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'nde tefrika edilen "Yeni Osmanlılar" adlı yazı dizisinden kaynaklanmaktadır. Yakın zamanlara kadar Ebüzziya'nın bu kitabında anlattığı olaylar, kendisinin de içinde bulunması dolayısiyle tek ve doğru bir kaynak olarak kabul edildiğinden, konu hakkında yazı yazanlar da bu yanlışlığı aynen tekrar etmişlerdir. Hiçbir tarihi tenkide tâbi tutulmadan bütün yazarlar tarafından doğru kabul edilen Yeni Osmanlılar olayı, kuruluşu oluşturan kişilerin devrin şöhretli yazarları olmasından dolayı daha çok edebiyat tarihçileri tarafından ele alınmıştır. Halbuki bu teşekkülün daha çok politik bir amaç için kurulmuş olduğu düşünülürse olayın tarihi bir perspektif içinde incelenmesi gereği ortaya çıkar. Bu açıdan yapılan bir inceleme bizi Ebüzziya'nın dediklerinin aksine bir sonuca götürmüştür.

Ebüzziya adı geçen eserinde[386], Yeni Osmanlılar'ın 1865 yılında İstanbul'da Belgrad köyü yakınlarında (bu günkü Fâtih Ormanı) bir araya gelen birkaç yakın arkadaş tarafından[387] kurulduğunu yazar.[388] Bizim incelemelerimize göre, yazarın Belgrad köyü yakınındaki Bendler mevkiinde kurulduğunu söylediği teşekkül Yeni Osmanlılar değil, adı yakın zamanlara kadar tarih literatürümüze geçmeyen Meslek veya Mesleknâme adını taşıyan ve Türkiye'de parlamenter bir rejim kurmak amacını güttüğü ileri sürülen ayrı bir kuruluştur.[389]

İleride Yeni Osmanlılar konusu incelenirken Yeni Osmanlıların Türkiye'de kurulmadığını, bunun 1867 yılında Paris'te Türkiye'den kaçmış bazı yazarların Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın teşviki ile bir araya gelmelerinden ve bir gazete etrafında birleşmelerinden meydana gelmiş bir topluluk olduğunu göreceğiz.

Ebüzziya'nın 1865'de Belgrad Ormanı'nda kurulduğunu söylediği teşekkül son incelemelere göre yukarıda bahsettiğimiz "Meslek" veya

385- Ayrıntılı bilgi için bk. K. Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*.

386- Bu eser, yakın zamanlarda birisi, yazarın kuzenlerinden Ziyad Ebüzziya ve diğeri edebiyat öğretmenlerinden Şemsettin Kutlu tarafından sadeleştirilerek bastırılmıştır.

387- Bunlar Mehmed, Reşad, Nuri, Refik, Ayetullah ve Namık Kemal'dir.

388- E. Tevfik, Yeni Osmanlılar Tarihi, 1, 82.

389- E. Koray, "Yeni Osmanlılar", *Belleten* (1983), Sayı : 182.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

"Mesleknâme" kurucusu olduğu ileri sürülen Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey'in ifadesine göre de "Üss-ü Medeniyet"[390] adını taşıdığı, soruşturma evrakı arasında bulunan dernek mensuplarının yazılı ifadelerinden anlaşılmaktadır.[391]

Meslek kuruluşunun Yeni Osmanlılar ile bir ilişkisi bulunmadığı, kuruluşun güvenlik kuvvetleri tarafından ortaya çıkarılmasından sonra yapılan soruşturma ile ilgili evrak arasında Yeni Osmanlılar diye tanınan kişilerden hiçbirisinin adından bahsedilmeyişi ile sabit olduğu gibi, Yeni Osmanlılar'ın başı sayılan Ziya Bey'in (Paşa) Paris'te yayınlanan La Libertée Gazetesindeki yazısında konu ile hiçbir ilgileri bulunmadığını, esasen Yeni Osmanlılar'ın böyle kanlı olaylarla uğraşmadığını söylemesinden anlaşılmaktadır.[392]

Kuruluşun başkanı olduğu kabul edilen Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey' de 1870 yılında Cenevre'de Hüseyin Vasfi Paşa ile çıkardıkları *İnkılâp* adlı gazetede yayınlanan "Keşf el-Zamir" adlı makalesinde bunu doğrulamaktadır. Yani Meslek kuruluşu ile Yeni Osmanlılar'ın bir ilişkisi bulunmadığını belirtmektedir.[393]

Yeni Osmanlılar'dan ayrı bir kuruluş olduğu resmi belgeler ve kurucusunun ifadesi ile sabit olan Meslek Kuruluşu'nun Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed[394] ve arkadaşları Gürcü Yusuf Paşa torunu Reji komiseri Nuri ile İskender Bey oğlu Menapirzâde Reşad Beyler tarafından yaklaşık 1865 yılı yaz başlarında kurulduğu anlaşılmaktadır.[395]

Derneğin görünüşte "medeniyet, insaniyet ve umraniyet" konularıyle uğraştığı, gerçekte ise bir conjuration yani hükûmete karşı bir komplo peşinde olduğu, bu maksatla o günkü iktidarı, özellikle sadrazam Âli Paşa'yı gerekirse katlederek devirmek ve Mahmud Nedim Paşa (Mehmed beyin amcası) veya Ahmed Vefik Efendi (Paşa) başkanlığında yeni bir hükûmet teşkil etmek[396] amacını güttüğü anlaşılmaktadır.

Derneğin bazı yazarlar tarafından ileri sürüldüğü gibi bir parla-

---

390- Bilgegil, a.g.e., s. 200.
391- Bilgegil, a.g.e., s. 355.
392- Bilgegil, a.g.e., s. 340 vdd.
393- Bilgegil, a.g.e., s. 435.
394- Sağır Ahmed Bey, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın ağabeyisidir.
395- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 1, 82.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mento kurmak amacı ile kurulduğunun ne dereceye kadar doğru olduğunu tespit etmek mümkün olmamakla beraber Derneğin kurucusu olduğu ileri sürülen Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey de bunu teyit etmektedir. Âli Paşa'nın yok edilmesinin düşünüldüğü ve hatta kararlaştırıldığı soruşturma evrakındaki dernek üyelerinin yazılı ifadelerinden[397] ve Sami Paşa oğlu Hasan Beyin bir makalesinden anlaşılmaktadır.[398]

Bu durum o sırada Türkiye hariciye nazırı Keçecizâde Fuad Paşa tarafından teyid edildiği, İstanbuldaki İngiltere büyükelçisi Lord Lyon tarafından İngiltere dışişleri bakanı Lord Stanley'e gönderilen 13 Haziran 1867 tarihli mektupdan da anlaşılmaktadır.[399]

Bununla beraber kuruluşun başkanı olduğu sanılan sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed Bey İsviçre'nin Cenevre şehrinde Hüseyin Vasfî Paşa ile beraber yayınladıkları *İnkılâp* adlı gazetedeki bir makalesinde memleketteki kötülük ve yolsuzlukların giderilmesi için bir inkılâpdan bahsetmekte ise de, buradan parlamenter bir rejimin zorunluluğuna dair açık bir ifadeye rastlamak mümkün değildir. Gerçi serbestlikten, yani hürriyetten bahsedilmekte ise de, bunun iyi ve âdil bir padişahın idaresinde mümkün olabileceği düşünülmektedir. Esasen Mesleknâme adiyle dağıtılan kâğıtlarda da medeniyet , umraniyetten bahsedilmektedir. Bütün bunlar göz önüne alınacak olursa, Meslek teşekkülü mensuplarının parlamenter bir rejim tesisi konusunda pek istekli olmadıkları anlaşılmaktadır. Onların daha ziyade mevcut yönetimi hedef aldıkları, padişah ve Bâb-ı Âli'nin zulmünden, adaletsizliğinden şikâyetçi oldukları görülmektedir. Bu bakımdan, Paris'te kurulmuş olan Yeni Osmanlılar'dan farklı bir düşünceye sahiplerdir. Yeni Osmanlılar ileride görüleceği gibi devletin geleceğinin ancak hükümeti mürakabe edecek halk temsilcilerinden oluşacak bir parlamentonun kurulmasına bağlı olduğuna inanmakta ve kurtuluşu bunda görmektelerdir.

Meslek mensuplarını Yeni Osmanlılar'dan ayıran bir diğer özellikleri de amaca ulaşmak için bir konjurasyonu bile göze almakta, hatta

396- A. Seref, *Tarih Musahabeleri*, s. 137.
397- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 357.
398- *Hâdisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası*, Sayı: 2 (Hasan Bey'in makalesi)
399- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 353.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

amacın ancak bu yol ile gerçekleşebileceğini, yazı ile bunun mümkün olamıyacağını ileri sürmeleridir. Derneğin kurucusu olduğu sanılan Mehmed Bey'in İsviçre'de aynı görüşe sahip bir ihtilalci olan Hüseyin Vasfi Paşa ile beraber çıkartıkları *İnkılâp* gazetesindeki "Keşf el-zamir" adlı makalede bunu açıkca söylemekte ve bu konuda girıştiği bir suikast teşebbüsünün yakınları tarafından önceden haber verilmesi dolayısiyle başarısızlığa uğradığını anlatmaktadır.[400]

İllegal bir teşekkül olarak faaliyet gösteren Meslek kuruluşunun üye kaydetmek için girıştikleri propaganda yollarından birisi de, derneğe devrin önde gelen ilim ve devlet adamlarının üye olduklarını söylemeleridir. Meselâ, bunlar arasında Yusuf Kâmil Paşa, Suphi Paşa, Macar Ömer Naili Paşa gibi devlet adamlariyle Namık Kemal ve benzeri kalem sahiplerinin bulundukları bildirilmektedir.[401]

Bunlardan Namık Kemal'in, teşekkülün ilk toplantısı ve kurulduğu belirtilen Belgrad ormanındaki toplantıya katılmış olduğu başka kaynaklarca da teyit edilmiş ise de, bu katılışın daha ziyade bir kır gezintisine katılma şeklinde olduğu fakat kurucu olmadığı anlaşılmaktadır.[402] Bu husus hükûmetçe yaptırılan soruşturma sırasında ne Namık Kemal'den ve ne de Yeni Osmanlılar'dan hiç birisinin bahis konusu edilmeyişi ile de sabit olmaktadır.[403] Ziya Paşa da Paris'te yayınlanan La Libertée gazetesindeki yazısında bu katılma işini şiddetle reddetmekte, Yeni Osmanlılar'ın bu çeşit kanlı işleri tasvip etmediklerini söylemektedir.[404]

Başlangıçta derneğe üye kaydının son derece gizli yapılmasına rağmen bir süre sonra bu gizliliğin gevşediği görülmektedir. Ebüzziya Tevfik derneğin bu açıdan İtalya'daki Karbonari Cemiyetini örnek alarak gizli localar teşekkül ettirildiğinden bahsetmektedir.[405]

Derneğin belirli bir toplantı yeri olmadığı, gerektikçe evlerde, camilerde, medreselerde hatta devlet dairelerinde toplanarak görüştükle-

400- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 200 vd.
401- E. Tevfik, *a.g.e.*, 1, 85; Bilgegil, *a.g.e.*, s.359.
402- E. Koray, "Yeni Osmanlılar", *Belleten*, Sayı: 186.
403- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 386.
404- Bilgegil, *a.g.e.*, s. 341.
405- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 1, 82 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ri, en sık toplandıkları yerin de Hoca Veliyüddin Efendi'nin oturduğu Çoban Çavuş medresesi olduğu soruşturma mazbatasındaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Dernek-faaliyetlerinin haber alınmasından önceki son toplantılarının Haziran 1967 başlarında Veli Efendi Çayırı[406] veya Ayasofya camiinde[407] yapıldığı sanılmaktadır.

Derneğin daha önce kurucular tarafından tespit edilmiş olduğu sanılan hareket planının bu son toplantıda hazır bulunan üyelere açıklandığı anlaşılmaktadır. Buna göre bakanlar kurulunun toplanacağı 5 Haziran 1867 Çarşamba günü meslek mensupları topluca aralarında silahlı kimseler de bulunduğu halde evvela Ayasofya camiinde buluşulacak, buradan kalabalık bir kitle halinde Bâb-ı Âli'ye gidilerek, gerekirse bakanlardan bazıları (Âli, Fuad, Mütercim Rüşdü Paşa'lar) öldürülecek, diğer hükümet üyeleri dağıtılacak, içlerinde ulemadan bazılarının da bulunduğu bir heyet padişaha giderek yeni hükümete girecek olanların adlarını taşıyan bir dilekçeyi kendisine vereceklerdi.[408]

Dernek çalışmalarının hükümet tarafından nasıl haber alındığı hususu da oldukça karanlıktır. Ebüzziya bunun, isim açıklamadan derneğin kurucu üyesi hatta ideoloğu olduğunu ileri sürdüğü Suphi Paşa oğlu Ayetullah tarafından hükümete haber verilmek suretiyle meydana çıktığını bildirdiği gibi Sami Paşazâde Hasan Bey de (Ayetullah Bey'in amcası) yazdığı bir mektubda bunu teyid etmektedir.[409]

Bir yabancı gazetenin iddiasına göre de olay Hüseyin Daim Paşa'nın oğlunun babasına gönderdiği bir mektubun güvenlik güçlerinin eli ne geçmesinden öğrenilmiştir.[410]

406- Hâdisat-ı *Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası*, Sayı: 8, s. 16. Sami Paşaoğlu Hasan beyin makalesi

407- A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 137.

408- Bilgegil, a.g.e., s. 401; E. Tevfik, a.g.e., I, 88 vd; Ebüzziya Tevfik bu olayı şöyle anlatıyor: "bu yedi kişi (padişaha gidecek heyete metalib-i milleti (milletin isteklerini) lisan-ı münasiple (uygun bir dille) zat-ı hümayun-ı şahaneye (padişaha) şifahen dahi arzederek kabulüne müsaade istihsalinden sonra emr-i tahlifi (yeni hükümetin işe başlaması, ifa için Hırka-i Saadet dairesine dâvet eyliyecek, hiç bir nümayiş, hiç bir arbede (çarpışma) olmaksızın herkes lisan-ı hal ve bir tavr mütavaat (tam bir uyum içinde) padişahın diyânet ve hamiyetine olan itimadını gösterecek". Ne kadar basit bir olay?

409- A. Adil, *Hâdisat-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası*, Sayı: 3 s. 16.

410- Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 402 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hükümet tarafından dernek faaliyetlerinin haber alınması üzerine takibata geçilmiş ve kurucuları sayılan Mehmed, Reşad ve Nuri Beyler dışındaki diğer sanıklar yakalanarak göz altına alınmışlardır. Başında sadrazam Âli Paşa'nın bulunduğu bir tahkikat komisyonu tarafından yapılan soruşturma sonunda sanıklar suçluluk derecelerine göre çeşitli cezalara çarptırılmışlardır. Elebaşılar Mehmed, Nuri ve Reşad Beyler hakkında gıyaben onbeşer yıl Akkâda sürgün cezası verilmişdir.[411]

1867 yılı Haziran başlarında ortaya çıkarılan olay hakkında Avrupa gazeteleri geniş ölçüde yayın yapmalarına mukabil İstanbul Basını fransızca yayın yapan Courrier D'orient dışında konu hakkında uzun bir süre yayın yapmamıştır. Yalnız yine fransızca yıyın yapan ve hükümete yakınlığı ile tanınan La Turquie Gazetesi de olaydan önemsiz bir havadis gibi bahsetmiştir.

Meslek teşekkülünün başı sayılan Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed ile arkadaşları Reşad ve Nuri Bey'ler olayın ortaya çıkması üzerine yakalanmadan Avrupa'ya kaçmayı başarmışlardır. O sırada Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın teşviki ile Paris'te bir araya gelen ve kendilerine 'Yeni Osmanlılar adını veren Namık kemal, Ziya Paşa, Agah Efendi ve Ali Suavi'den oluşan topluluğa katılmışlardır. 1870 yılına kadar bu kuruluşun yayın organı olan *Hürriyet Gazetesi*'nde yazar olarak görev yapmışlar, bu tarihte Mehmed Bey, Yeni Osmanlılar'ın faaliyetini çok pasif bularak aralarından ayrılıp İsviçre'ye gitmiş ve orada Hüseyin Vasfi Paşa ile beraber İnkılâp adında bir gazete çıkarmıştır. Bu gazetenin kapanması üzerine 1871 yılında Âli Paşa'nın ölümünden sonra sadrazam olan Amcası Mahmud Nedim Paşa'nın siyasi suçlular için çıkarttığı genel afdan yararlanarak İstanbul'a döndüğü ve kısa bir süre sonra da burada öldüğü bilinmektedir. Diğer iki arkadaşı Reşad ve Nuri Bey'ler de aynı afdan faydalanarak yurda dönmüşlerdir.

Görüldüğü gibi, tanzimatın ikinci dönemi diye adlandırılan 1861-1876 yılları arasında Tanzimat devlet adamlarının tutumlarına karşı çeşitli kuruluş ve şahıslar tarafından gösterilen tepki hareketleri amaçlarına ulaşamadan başarısızlığa uğramışlarsa da, on sene sonra Türki-

411- Bilgegil, a.g.e., s. 406.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
ye'de kurulan parlamenter rejimin gerçekleşmesinde muhakkak ki büyük rol oynanmışlardır.

6 - YENİ OSMANLILAR

Tanzimat döneminde çıkarılan fermanlarla uygulanmaya konan reform hareketlerine ve daha çok da onları uygulayan devlet yöneticilerinin tasarruflarına karşı gösterilen tepki hareketlerinin en geniş çaplı ve toplumda en etkili olanı "Yeni Osmanlılar" adiyle tarihi literatürümüze geçmiş olan topluluğun faaliyetleridir. Yakın zamanlara kadar Yeni Osmanlılar'ın kuruluşu, gayesi, hukuki statüsü ve hatta faaliyet alanı hakkındaki bilgilerimiz bir takım şahsi görüşler ve rivayetlerden ibaret idi. Bu durum Yeni Osmanlılar hakkında ilk defa etraflı bilgi veren Ebüzziya Tevfik'in 1909 yılında İstanbul'da yayınladığı *Yeni Tasvir-i Efkâr Gazetesi*'nde "Yeni Osmanlıların sebeb-i zuhuru" adlı tarihi tefrikada teşekkülün kuruluşu, kurucuları ve faaliyetleri hakkında verdiği bilgilerin hiçbir tarihi tenkide tâbi tutulmadan doğru kabul edilmesinden ileri gelmiştir. Ebüzziya'nın bu eserinden esinlenerek Yeni Osmanlılar'ın faaliyetleri yüksek bir vatanseverlelik idealinin senbolü olarak değerlendirilmesinin yanı sıra, 1865 yılında İstanbulda kurulduğu, aralarında bir çok yüksek rütbeli devlet adamlarının da bulunduğu yolundaki tarihi gerçeklere uymayan hükümlerin verilmesine de yol açmıştır.

Aralarında Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi devrin ünlü yazarlarının bulunduğu Yeni Osmanlılar adı verilen kuruluş mensuplarının Türkiye'de parlamenter rejimin kurulması yolunda bir halk oyu yaratma bakımından büyük hizmetler ifa ettikleri kesin bir vâkıadır. Ancak bu tarihi gerçeğin yanında böyle bir teşekkülün ortaya çıkmasında ve faaliyete geçmesinde bir takım şahsi kırgınlıklardan doğan sebeplerin de bulunduğu yine bir gerçektir. Bu gerçeğe bugüne kadar konu üzerinde duran yazarlar tarafından temas edilmemiş olduğu gibi, teşekkülün nerede ve nasıl kurulduğu da açıklığa kavuşturulamamıştır. Bunun sebebini kuruluşu teşkil eden kişilerin daha çok birer şöhretli yazar olmaları dolayısiyle kendilerinden daha ziyade edebiyat tarihçilerinin bahsetmiş ol-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

masıdır. Bu kişiler he ne kadar şöhretli bir yazar olmakla beraber, yakın tarihimizin en önemli olaylarında aktif bir rol oynamaları bakımından tarihi ve politik bir misyonları da bulunmaktadır. Bu açıdan Yeni Osmanlılar, tarihi bir perspektif içinde ele alındığı ve faaliyetleri tarihi bir tenkit ve tahlile tâbi tutularak incelendiği takdirde, bugüne kadar hakkında yazılmış olanların bir takım gerçek dışı âdeta lejander bilgilerden ibaret olduğu görülür.[412]

Son araştırmalara göre Yeni Osmanlılar bugüne kadar bilinenin aksine İstanbul'da kurulmuş bir teşekkül değildir. Yeni Osmanlılar 1867 yazında Paris'te, Türkiye'den kaçarak bir araya gelmiş bazı türk yazarlarının kurduğu teşekkül hakkında kullanılan bir deyimdir.[413] Yeni Osmanlılar'ın 1865 yılında İstanbul'da kurulduğu yolundaki iddia Ebüzziya Tevfik'in yukarıda adı geçen kitabında bahsettiği bir olaydan kaynaklanmaktadır. Ebüzziya'ya göre Yeni Osmanlılar 1865 yılı Haziran başlarında Sağır Ahmed Bey oğlu Mehmed ve yakın arkadışları Reşad, Nuri ile Suphi Paşa oğlu Ayetullah, gazeteci Refik ve Namık Kemal'den oluşan bir grup tarafından İstanbul'da Belgrad Ormanı'nda yapılan bir kır gezintisinde kurulmuştur.[414]

Bu teşekkül, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Yeni Osmanlılar değil Meslek veya mesleknâme adını taşıyan belki aynı amaç için kurulmuş ayrı bir teşekküldür. Fakat bu konuda tek kaynak kabul edilen Ebüzziya'nın adı geçen kitabından yararlanan bütün yazarlar aynı görüşü paylaşmışlardır. Son araştırmalar ve buluşlar Yeni Osmanlılar'ın bu teşekkül ile bir ilişkileri bulunmadığı, kuruluşun başkanı sayılan Mehmed Bey'in Cenevre'de Hüseyin Vasfi Paşa ile beraber yayınladıkları *İnkılâp* adlı gazetede "Keşf el-zamir" adlı yazısından anlaşıldığı gibi, Yeni Osmanlılar'ın başı sayılan Ziya Bey'in (Paşa) Paris'te La Libertée gazetesindeki bu iddiayı red eden yazısından ve özellikle Meslek kuruluşunun ortaya çıkarılmasından sonra haklarında yapılan soruşturma sırasında ifadeleri alınan Meslek üyelerinin yazılı ifadelerinden anlaşılmaktadır.[415]

412- E.Koray, "Yeni Osmanlılar" *Belleten*, Sayı: 182.
413- Koray, "aynı makale".
414- E. Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I, 82.
415- Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 400 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ
Türkiye'de parlamenter rejimin tanınması ve uygulanması yolunda, bir araya gelmelerindeki maksat ne olursa olsun, önemli bir rol oynamış olan Yeni Osmanlılar adı verilen teşekkül yakın zamanlara kadar İstanbul'da kurulmuş olduğu hakkındaki kanaatin aksine 1867 yılında Paris'te kurulduğu bir gerçektir.

Daha önce şu hususu da belirtmekte olayların açıklığa kavuşması bakımından yarar vardır. Yeni Osmanlılar tabiri ileride göreceğimiz gibi Avrupaya kaçan Türk yazarlarının bir araya gelmeleriyle teşekkül eden kuruluşa kendilerinin verdikleri bir isimdir. Fakat bu tâbir, sonraları kuruluşun dışına da teşmil edilerek o günkü hükûmetin icraatından ve hükûmetin başında bulunan kişilerin tutumlarından dolayı onlara karşı duyulan kin ve nefretin yarattığı bir tepkiye katılanlar hakkında, yakın zamanlarda memleketimizde pek geçerli olan bir deyimle ilerici denilen kişilerle aynı anlamda kullanılmış bir deyim haline gelmiştir. Aralarında organik bir bağ bulunsun veya bulunmasın o günkü hükûmetin tutumundan memnun olmayanlar arasında tıpkı yakın zamanlarda memleketimizde de gördüğümüz gibi, düzenden memnun olmayan çeşitli görüşlere sahip kişiler arasında kendiliğinden teşekkül eden bağ gibi bir yakınlık meydana getirmiştir. Bunlar aralarında organik bir bağ bulunmamasına rağmen, birbirlerinin hareketlerini yakından izlemekte ve desteklemektelerdir. Bunu da tabii karşılamak gerekir. Çünkü, aynı görüş ve aynı düşünceyi paylaşanlar arasında bir bağ oluşması tabiidir.

Aslında Yeni Osmanlılar deyimi yukarıda değindiğimiz gibi daha dar ve özel bir anlam taşımaktadır. Bu teşekkülü kuranlar ve kendilerine bu adı verenler çeşitli sebeplerle Türkiye'den Avrupa'ya kaçan bazı yazar ve aydınlardır. 1867 yılında Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın teşviki ile Paris'te bir araya gelen bu şahısların meydana getirdiği teşekküle kendileri tarafından Yeni Osmanlılar denmiştir. Bunlar daha önceleri Türkistan'ın Erbab-ı Şebabı, İttifak-ı Hamiyet gibi isimler kullanmışlardır.[416] Yeni Osmanlılar deyimi Avrupa'da o sırada monarşik idarelere tepki gösteren kişiler ve kuruluşlar hakkında kullanılan Jön "Jeun" deyiminin karşılığı olarak alınmış ve kullanılmış ise de, Türki-

416- Kuntay, *Namık Kemal*, I, 357.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ye'de bu akıma mensup kişilerin daha çok din ve devlet düşmanı olarak tanınmaları dolayısiyle Jön Türk deyimini beğenmediklerinden kendilerine "Yeni Osmanlılar" adını vermişlerdir. Jön Türk deyimi daha sonraları Türkiye'de meşruti idarenin tekrar kurulması yolunda faaliyet gösterenler hakkında kullanılmıştır.

Yeni Osmanlılar hareketinin doğması, yukarıdan beri anlattığımız tanzimat reformlarına karşı bir tepki harekiti olmakla beraber mahiyeti itibariyle onlardan farklı bir yönü de bulunmaktadır. Bu fark diğer tepki hareketlerindeki olumsuzluktan ziyade, yapılan ıslahatın yetersiz görülmesinden ileri gelen bir harekettir. Hareketin kökeninde şahsi kırgınlıklar dışındaki asıl tepki tanzimat yöneticilerinin devlet yönetimindeki başarısızlıklarından kaynaklanmaktadır.

Bilindiği gibi 1839 Tanzimat Fermanının ilanını takibeden yıllarda Osmanlı toplumunda Avrupa kültür, medeniyet ve fikriyatı ile çok daha sıkı bir ilişki meydana gelmişti. Bu sıkı ilişkiler sonunda Türk toplumunun aydın gençleri arasında Avrupa'nın üstünlüğünü görmenin yarattığı eziklik dolayısiyle o günkü iktidara karşı bir tepki belirmeye başlamış idi. Özellikle 1853 Kırım Savaşı'ndan sonramemleketin ekonomik durumunda husule gelen ağır bunalım ve 1856 Islahat Fermanı ile müslüman olmayan teb'a hakkında yabancı müdahalesinin ağır bir baskı haline gelmesi, tanzimat liderlerine karşı aydın tabakada büyük bir tepki uyandırmıştır. Tanzimatın baş mimarı Reşid Paşa'nın yetiştirdiği Âli ve Fuad Paşa'lar, şahsi yetenekleriyle saray ve padişahı hükûmet işleri dışında bırakarak, memleketi hiç bir mürakabeye tâbi tutulmaksızın istedikleri gibi yönetmeleri, devleti güçlendirmek ve eski gücüne ulaştırmak için gerçekten samimi bir gayret göstermelerine rağmen, bu aydın gençler tarafından acı acı tenkit edilmekte, bu acı tenkitler basın yoluyla halka da yansımakta idi. o zamana kadar alışılmamış olan bu çeşit tenkitler yüksek devlet yöneticilerini rahatsız ettiğinden bunu önlemek için ağır basın yasakları çıkarılmış, bunlara uyma yan gazeteler süreli süresiz kapatılmıştı.

Devleti içine düştüğü bu bunalımdan kurtarmanın çaresini hükûmet icraatını mürakabe edecek bir kuruluşun varlığında gören genç yazarlar bir parlamento teşkili çarelerini düşünüyorlardı. Yukarı

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da değindiğimiz bir takım şahıs ve kuruluşlar bu maksatla bir takım neticesiz faaliyetlere girişmişlerdir. İşte Yeni Osmanlılar da bu çeşit kuruluşlardan birisi ve belki en önemlisi idi.

Şinasi'nin başında bulunduğu *Tasvir-i Efkâr Gazetesi* ile gelişen bu tepki hareketi kısa zamanda genişliyerek çeşitli yayın organlarına da geçmişti.

Cevdet Paşa'nın şu satırları Yeni Osmanlılar deyimi ile ifade edilen tepki hareketinin karakteristiğini göstermesi bakımından önemlidir. "Bâb-ı Âli memurlarından Hafız Müşfik adında kalemi kuvvetli bir memurun sadrazam Âli Paşa'nın kendisi hakkındaki bir tutumundan müteessir olarak görevinden ayrılıp Churchil'in "Ceride-i Havadis" Gazetesi yazı işleri müdürlüğünü almasından sonra devrin genç yazarlarının onun etrafında toplanması ile ceridehane bir "Encümen-i Üdeba" (edibler meclisi) oldu. Daha doğrusu sonradan Jöntürk namını alan gençlere bir yuva oldu. Sözün kısası Âli Paşa'nın usulsüz olarak damadını kayırması ile Hafız Müşfik'e gadretti ve emsalini gücendirerek İstanbul'da Jöntürk efkârını uyandırdı". Yeni Osmanlılar topluluğunun teşekkülü hakkında Cevdet Paşa'nın bu fikirlerini nakleden İbnülemin M. Kemal İnal" bazı yazarlar tarafından Âli Paşa hakkında gösterilen bu kin ve düşmanlık Hafız Müşfik'ten başlayarak Yeni Osmanlılar namı verilen fırkanın kurucuları ve mensupları olan malum kişilere geçmiş ve Âli Paşa'nın o zamanlar sayıları pekaz olan kıymetli yazarlara karşı tutumunda ve yazarların da ona karşı olmalarında haklı olup olmadıklarını incelemek çizmeyi aşmak demektir. Fakat kendisine taan ve hücumda bulunanlardan çoğunun toplum menfaatinden ziyade, şahsi çıkarlarına dokunulmasından dolayı kızdıkları ve kırıldıkları söylenebilir.[417]

Devrin, çoğunluğu yazar olan aydın gençlerinin içinde bulunduğu bu tepki hareketinin batılı düşünce ve kültürünü yakından tanımanın bir sonucu olduğuna daha önce de değinmiştik. Ancak hükümet adamlarının alışık olmadıkları bu tutuma karşı gösterdikleri sert davranışın yazarlarda kişisel bir takım kırgınlıklara da yol açmasını tabii karşılamak gerekir. Çünkü bu harekete katılanların hükümet adamlariyle bir

417- İbnülemin M. K. İnal, "Hafız Müşfik", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Yeni Seri, Sayı: 1 (1929), s. 22 vdd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

takım kişisel çıkarlar dolayısıyle sürtüşmeleri kaçınılmazdı. Bu ise muhalif gençleri daha ileri hamlelere sevketmekte bir âmil olmuştur.

Yeni Osmanlıları teşkil eden şahısların yurt dışında bir araya gelmelerini sağlıyan faktörlerin başında bu kırgınlıkların önemli etkisi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Esasen kendileri de bunu çeşitli yazılarında ve mektublarında açıkca belirtmekten çekinmemişlerdir. Meselâ, Namık Kemal'in babası Asım Bey'e ve İstanbul'daki bazı dostlarına yazdığı mektuplarda bunu sık sık tekrar eden satırlara rastlandığı gibi özellikle Ziya Paşa'nın bütün yazılarında bunu görmek mümkündür.

Yeni Osmanlılar bu konuda o kadar ileri giderler ki asıl mücadele ettikleri fanakitlerin sınıfına geçmekten bile çekinmezler. Yeterki Âli ve Fuad Paşa'ları halk nazarında küçük düşürsünler. Bu açıadan bakıldığı zaman Yeni Osmanlılar denilen kişilerin Âli ve Fuad Paşa düşmanlığından başka hemen hiç bir fikirde bu kadar tam olarak anlaştıklarını ve birleştiklerini görmek mümkün değildir.

1861 yılından sonra çeşitli dış faktörlerle beslenerek gelişen bu tepki hareketi ne yazık ki, bu kırgınlıklar dolayısiyle bir fikir ve amaç etrafında birleşerek hiç bir zaman organik bir hareket haline gelememiştir. Ne kadar karşı insan varsa o kadar da ayrı fikir mevcut olmuştur. Bu tepki hareketlerinin en geniş ve en güçlü grubu olarak görülen Yeni Osmanlılar'da da durum bundan başka türlü olmamıştır. Bundan dolayıdır ki Hürriyet Gazetesi etrafında toplanan gençlere mali destek sağlayan ve bu çeşit hareketleri baştan beri takip ve teşvik ettiği artık meçhul olmayan Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa ve bu çeşit her olayın arkasında olduğu görülen veliaht Murad Efendi'nin bir amaçtan çok opportunist düşüncelerinden dolayı teşvik ettikleri gençlerden bu desteği çekmeleri üzerine topluluk hiç bir olumlu sonuç almadan teker teker dağılmıştır.[418] Namık Kemal daha Hürriyet gazetesinin yayınlanmasın-dan evvel İstanbul'da Recâizâde Ekrem Bey'e yazdığı bir mektupta "bu gün Paris'e geldim (Lodradan) bizim Mustafa Paşa'nın Viyana'ya gittiğini haber aldım. Galiba Hünkârla (Sultan Abdülaziz) beraber İstanbul'a kadar gidecek. Gerek bizimki (veliaht Murad Efendi) ve gerek Mus-

418- Yeni Osmanlılar'ın nasıl, hercnle ve ne zaman kurulduğu, Avrupa ve Türkiye'deki faaliyetleri ile, geri dönüşleri için bk. E. Koray, "Yeni Osmanlılar", Belleten Sayı: 186.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

tafa Paşa tarafından, gerek sair taraflardan size ne teklif vukubulursa katiyen kabul etmeyiniz. Zira herkes kendi uğruna feda edecek adam arıyor. Boş yere belaya girmekte ne mana var[419] demek suretiyle bu hususu açıklamaktadır. Yine Namık Kemal'in Reşad bey'e yazdığı bir mektupta Ziya Paşa için "Ziya Bey F... (belki Fuad Paşa'yı kasdediyor) nevindendir. Beyimizi bu kadar hürriyetperverliği ile beraber dalkavukluktan bir türlü vazgeçiremedik: Harabat'ı cem etmekten maksadı edebiyatımıza hizmet değil, kasidelerini neşr ile saraya ilân-ı hulus ve ubudiyet eylemektir"[420] demek suretiyle topluluğun başı sayılanların bile bu konuda ne düşüncede olduklarını anlatmaktadır.

Yeni Osmanlıların parlamenter rejim, demokrasi, hürriyet gibi siyasi konulardaki fikir ve düşünceleri hakkında burada bilgi vermeye gerek görmedik. Çünkü, bu konuda siyasî ve edebi literatürümüzde geniş ve tafsilatlı şekilde yazılmış monografiler vardır.[421]

K - TANZİMAT DEVLET ADAMLARININ PARLAMENTER REJİM HAKKINDAKİ GÖRÜŞ VE KANAATLERİ

Tanzimat hareketini gerçekleştiren ve onun mimarları olarak gösterilen Reşid, Âli ve Fuad Paşa'ların devletin ortaçağdan kalma yöntemlerle idaresinin artık mümkün olmadığını görmüş; ve imparatorluk ta batılı kurumlar tesis etmeyi düşünmüş olmalarına rağmen, Avrupada uygulanan ve temelinde halkın yönetime katılmasını sağlayan bir sisteme geçilmesi gerektiğini düşünmemiş olmalarını ve hatta bunu istemediklerini, ona karşı olduklarını söylemek mümkün değildir.

Çeşitli Batılı kurumları devlet bünyesinde kurmayı düşünen Reşid Paşa'nın batı medeniyetinin temelini oluşturan esasların ne olduğunu bilmediğini düşünmek mümkün değildir. Nitekim, yeni çıkarılan İller idaresi kanunu ile yerel faktörlere yer verilmiş olması, Divan-ı Ahkâm-ı Adliyenin kuruluşunun parlamenter sisteme doğru atılmış

420- Reşat: Kemal ile muhavereleri mlz. s. 24.

421- İhsan Sungu: "Yeni Osmanlılar". *Tanzimat* I; Namık Kemal Hakkında. A. Üniversitesi Dil Tarih ve Coğ. Fakültesi yayını. İst. 1942 vahit mad.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

önemli adımlar olduğunu söyliyenler vardır.[422]

Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'daki yazıları dikkatle okunursa Reşid Paşa'nın meşruti bir idareye karşı olmak değil taraftar olduğunu görmek mümkündür. "Medeniyetçi" diye nitelendirilen bir kişinin devlet yönetimine halkın iştirakini düşünmemiş olması gerçekçi bir görüş sayılamaz. Ancak Reşid Paşa'nın II. Mahmud'a "memleketi kurtarmak için meşrutiyet usulünden başka çare yoktur" dediği yolundaki rivayetin de[423] ciddiye alınması mümkün değildir. Çünkü, yalnız Reşid Paşa değil, Âli ve Fuad Paşa'ların da düşündükleri gibi aceleci olmadığı, yani yüzyıllar boyu monarşik bir sistemle yönetilen bir devlette birkaç batı tarzı müessese ile parlamenter bir sisteme geçmenin mülhuz tehlikelerini görmemeleri mümkün değildir. Parlamenter rejim için gerekli halk oyunu hazırlamadan, idare kurumlarında gereken yenilikler yapılmadan, yeni müesseseler kurulmadan bürokrasi geliştirilmeden o rejimi uygulamaya koymanın devleti dağılma felâketi ile karşı karşıya getireceğini pekiyi biliyorlardı. Bu itibarla yalnız Reşid Paşa değil, Âli ve Fuad Paşa'lar da bu endişeleri paylaştıklarından bu yolda fazla aceleci davranmamışlardır.

Âli Paşa'nın Girit'ten Sultan Abdülaziz'e yazdığı meşhur lâyihada "... Avrupalıların bütün dünyaya yaymaktan geri kalmadıkları yeni fikirlerin özeti her ferdin hür ve eşit olması, mensubu olduğu toplumun işlerinde rey sahibi bulunması ve hatta bu toplumda hükûmet şeklinin bile halkın reyi ile kurulması, ferdler arasında din ve millet ve asaletçe bir fark gözetilmemesi, herkesin yeteneklerine göre her makama gelebilmesinden ibarettir"[424] diyebilen bir kimsenin demokrasi fikrinden habersiz sayılması elbette düşünülemez.

Reşid Paşa'dan sonra devlet yönetimini ellerinde bulunduran Âli ve Fuad Paşa'lar zamanında parlamenter rejim için bir hazırlık mahiyetinde kabul edilen bazı müesseseler kurulmasına önem verilmiştir. 1864'te Fuad ve Mithat Paşa'ların gayreti ile yerel yönetime geniş yer veren yeni iller idaresi kurulduğu gibi 1868'te zamanında bir parlamento

422- Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, s. 99; Tanpınar, *a.g.e.*, s. 216 vd.; R. H. Dawison, *Reform in the Ottoman Empire* (1856-1876), s. 242.
423- Ahmed Rasim, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, I, 229.
424- Hayreddin, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye Tetebbûatı*, 5. kitap, s. 77 vd.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

telakki edilen Şurâ-i Devletin (Danıştay) kurulması bu yolda atılmış ciddi adımlar sayılabilir.[425]

Bütün bunlar göz önünde iken tanzimat devlet adamlarının parlamenter bir idare kurulmasına karşı oldukları[426] yolunda ileri sürülen iddiaları doğru kabul etmeye imkân yoktur. Meşruti idarenin homojen bir halk topluluğundan yoksun olan Osmanlı İmparatorluğunun bünyesine uygun olmadığından, tanzimatçıların, padişah ve sarayın Bâb-ı Âli üzerindeki hakimiyetini hafifletmekle yetindikleri[427] görüşünü de benimsemek mümkün değildir. Bu arada Reşid Paşa'nın II. Mahmud'a "memleketi kurtarmak için meşrutiyet usulünün kabulünden başka çare yoktur"[428] rivayeti de ciddiyetten uzak bir beyan olduğu gibi Reşid Paşa'yı padişah Abdülmecid'in gözünden düşürmek için Cumhuriyet taraftarı olduğu yolundaki iddialar da gerçeği yansıtmaz.[429]

Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden döndükten sonra Avrupada gördüğü gelişmelerden etkilenerek bu yeniliklerin Osmanlı Devleti'nde de uygulanmasına taraftar olmakla beraber, ülkede meşruti bir idare kurulmasına razı olacağını düşünmek de fazla iyimserlik olur.[430] Çünkü, Tanzimat reformlarını bile büyük bir yük ve kendi bağımsızlığını kısıtlayan bir engel olarak gören ve bunu yakınlarına söyleyen[431] bir hükümdardan böyle bir söz duymak bile mümkün değildir. Bu çeşit beyanlar tarihi gerçeklere uymayan sübjektif hükümlerdir.

Tanzimat yöneticilerinden Fuad Paşa'nın meşruti bir idare kurulmasına taraftar olduğu yolunda kesinliği tesbit edilmeyen bazı rivayetler de vardır.[432]

Âli Paşa'nın Paris Osmanlı elçisi Cemil Paşa'ya (Reşid Paşa'nın oğlu) yazdığı bir mektupda "kulunuz bizde henüz meşrutiyetin zamanı

425- Engelhardt, *a.g.e.*, s. 99.

426- T. Z. Tunaya, *Türkiye Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, 61 vd.; A. Mumcu, *1876 Anayasasının Temel Yapısı, Türk Parlementosunun İlk Yüzyılı*, s. 36.

427- Cevat Eren: *İA* (XI,755), "Tanzimat" mad.

428- A. Rasim, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, 1, 229.

429- C. Baysun, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat* I, 738.

430- A. Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 196 vd.

431- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 7.cüz, s. 16.

432- A. Şeref, *a.g.e.*, s. 197; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 318; Chalmel Lacourc, *Türkiye Ricâl-i Devleti*, trc. İstanbul 1326, s. 17.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

gelmediği görüşündeyim. Geçmiş tecrübelerimden faydalanarak iddiamı isbat edebilirim"[433] demesinden anlıyoruz ki, yukarıda da değindiğimiz gibi, rejimin uygulanabilmesi için gerekli ortamın henüz hazır olmadığına inanmaktadır.[434] Çünkü, demokrasi onun yaşaması için gerekli ortamın kurulmasına bağlıdır. Bu ise tamamiyle bir eğitim meselesi olduğu kadar, iyi yetişmiş bir kadro meselesi ve nihayet bir idarî zemin meselesidir. Âli Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e sunduğu 3 Şaban 1284 tarihli yukarıda bahsettiğimiz lâyihada Avrupa'nın üstünlüğünü halkın devlet işlerine ortak olmasında gördüğünü belirtmesi bu konuya, iddia edildiği gibi, karşı değil daha da ilgili olduğunu göstermektedir.

Tanzimat devlet adamları arasında meşruti bir idare kurulmasını düşünen ve bu konuda faaliyette bulunan yalnız Mithat Paşa olmuştur. Meşruti idareye bir engel gibi görülen Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine uzun zamandır meşrutiyet padişahı olarak düşünülen V. Murad'ın çıkarılması bu faaliyetlerin sonucudur. Gerekli ortam sağlanmadan böyle bir işe girişilmiş olması ne yazık ki kurulan parlamentonun iki sene bile yaşamasına imkân vermemiştir.

Sonuç olarak, Tanzimat devlet adamlarının Türkiye'de parlamenter bir rejim kurulması yolunda direkt çalışmalarının varlığından bahis edilemezse de, dolaylı olarak bu konuda bilinçsiz olmadıklarını ve konu üzerinde durmadıklarını veya hiç düşünmediklerini söylemek de gerçekleri yansıtmadığına inanıyoruz.

I. - SONUÇ

TANZİMATTA BAŞARI VE BAŞARISIZLIK

1839 ile 1876 yıllarını kaysayan dönemde devlet bünyesinde yapılan ve genelde devleti eski gücüne ulaştırmayı hedef alan geniş çaplı reform hareketinin beklenilen sonucu sağlayıp sağlıyamadığı konusu

433- R. Kaynar, "Türkiye'de Hukuk Devleti Kurma Yolundaki Hareketler", s. 71.

434- Âli Paşa'nın bu görüşünde ne kadar haklı olduğunu on sene sonra kurulan parlamentonun iki senyi doldurmadan kapanmış olması gösterdiği gibi, yüz sene sonra Türkiye'de meydana gelen olaylar açıkca göstermiştir. 27 Mayıs ve 12 Eylül öncesi olayları bu konuda ibret verici örnekterdir.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

üzerinde çok durulmuştur. Konu ile uğraşanların bir kısmı olayı olumlu şekilde mütalaa ederken, bir kısmı hiç bir yararlı sonuç elde edilemediğini, devletin mukadder akıbetini önliyemediğini vurgulamışlardır. Aslında böyle bir kıyaslama veya değerlendirme yapmak olayın mahiyeti düşünüldüğü takdirde gerçekci bir görüş olmaz. Çünkü, Tanzimat hareketi başlı başına bir bütün değildir. Bu hareket, "Tahlil ve Tarifler" bölümünde belirttiğimiz gibi, Osmanlı Devletinin Avrupa devletleri karşısındaki başarısızlıklarını gidermek, din, dil ve ırk olarak çeşitli unsurlardan meydana gelmiş heterojen görünümlü topluluğun unsurları arasında güçlü bir bağ kurarak onun dağılmasını önlemek esas amacı olan siyasi, idari, iktisadi ve sosyal alanları kapsayan geniş çaplı bir reform paketinin uygulanmasıdır.

Hemen ilâve edelim ki, bu reform hareketi ilk defa Tanzimat döneminde tecrübe edilmesine girişilmiş bir hareket değildir. Yani tanzimat soyut (mücerred) bir hareket değildir. Tanzimat hareketi yukarıda birçok yerde değindiğimiz gibi, kendisinden enaz yüzelli yıl önce başlamış bir restorasyon hareketinin geniş kapsamlı bir merhalesidir. Çünkü, Tanzimat XVIII. yüzyıl başlarından itibaren girişilen bir hareketin en geniş kapsamlı bir dönemidir. Böyle yüzelli senelik bir geçmişi olduğu gibi kendisinden sonra da devam etmiş bir harekettir. Unutulmamalıdır ki, o imparatorluğun şekil değiştirmiş bir devamı olan cumhuriyet döneminde de bu reformasyon devam etmiştir. Tıpkı bu gün de devam ettiği gibi.

Olaya bu açıdan bakıldığı takdirde başarılı veya başarısızlığı hakkındabir hüküm vermenin zorluğu kendiliğinden ortaya çıkar. Tanzimatçılar kendilerine emanet edilmiş olan ve çeşitli etnik unsurlardan oluşan bu emaneti güçlendirerek devam ettirmeyi amaçlamışlardır. Bunda da başarısız olduklarını söylemek elbette zordur.

Tanzimatçılar reformları uygulama sırasında çeşitli yönlerden büyük zorluklarla karşılaşmışlardır. Bu zorlukları gidermek için büyük çaba harcamışlardır. Bu yoğun çalışmalar elbette devlet bünyesinde iyileştirici etkiler yapmıştır. En azından devletin yarım yüzyıldan fazla bir zaman daha yaşayabilmesini sağlamıştır. Bu da, hiç şüphesiz tanzimatın devlet bünyesinde meydana getirdiği düzelmenin bir sonucudur. Fakat unutulmaması gereken husus çeşitli din, dil ve kültürlere sahip

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mütecanis olmayan unsurlardan oluşan bir toplumu, XX. yüzyıl başında bir bütün halinde muhafaza etmenin mümkün olup olamıyacağı üzerinde önemle durmayı ve düşünmeyi gerektirir.

Tanzimatçıları mutlaka tenkit etmek gerekirse yaptıklarından dolayı değil, yapmaları gerekeni düşünmediklerinden dolayı eleştirmek mümkündür. Yapılacak iş, devletin asıl sahibi olan ve vaktiyle onu çok mükemmel esaslara bağlıyarak kurmuş olan asıl sahiplerine yani Türk halkına maletmek olmalı idi. Fakat bu iş kolayca başarılabilir mi idi? Bu bir çeşit İmparatorluğu tasfiye etmek gibi o zaman için düşünülmesi bile mümkün olmayan bir hareketti. Ama işin esası bu idi. Ötekiler palyatif bir tedbir olmaktan öteye gitmemiş daha doğrusu gidememiştir. Atatürk'ün I. Dünya Savaşı sırasında Suriye'den o günkü hükümete gönderdiği lâyihada belirttiği bu tasfiye işini, orduları her tarafda mağlup olmuş, hakkında savaş suçlusu olarak belki idam Kararı verilecek bir hükümet tarafından bile düşünülmekten kaçınılmış bir hareketti. Bu itibarla tanzimatçıları böyle bir harekete girişmedikleri için tarih önünde suçlamak mümkün değildir. Çünkü, kendileri böyle homojen olmayan bir devlet devralmışlardı. Üçyüz seneden beri Türk devleti homojen olma vasfını kaybetmiş ve bir cihan imparatorluğu hüviyetine bürünmüştü. Fatih Sultan Mehmed başına geçtiği Türk devletini bir cihan imparatorluğu haline getirmeyi amaçlamış ve o zamana kadar devlet yalnız Türk soyundan gelenler tarafından yönetildiği halde, bu genç hükümdarın padişahlığı zamanından itibaren yabancı unsurların devletin en yüksek makamı olan vezir-i azamlık görevine getirildiği görülür. Bunun biraz da Türk aristokrasisinin etkili nüfuzundan kurtularak Osmanlı Hanedan otoritesini mutlak ve rakipsiz kılmak düşüncesinden mülhem olduğunu söylemek mümkündür. Fâtih'in padişah olduğu 1451 yılından I. Ahmed'in hükümdarlığı dönemine kadar devam eden 160 senelik zaman içinde vezir-i âzamlık makamına gelen 38 kişiden ancak yedisinin Türk, diğerlerinin devşirmelerden olduğu düşünülürse, devlet yönetiminin daha XV. yüzyıldan itibaren Türk unsurun dışından gelenlere bırakıldığı açıkca görülür.

Böyle bir yönetimi devralmış olan tanzimat yöneticilerini devlet idaresinde Türk unsuruna yer vermiyerek yönetimi yabancı unsurlarla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

paylaştığından dolayı eleştirmek haksızlık olmaz mı? Bu hususlar dikkate alındığı takdirde tanzimat ve yöneticileri hakkında verilecek hüküm her halde olumsuz olmamalıdır. Onlar mevcut şartlar içinde yapılabilecek olanı yapmışlardır. Yapılanlar her ne kadar İmparatorluğu yıkılmaktan kurtaramamış ise de, o tarihe kadar devletin karşılaştığı çeşitli büyük tehlikeleri (1877 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşı, Trablusgarp Savaşı ve I. Dünya Savaşı gibi) önlemeye muvaffak oluşu ve daha önemlisi de modern devlet-yönetimi hakkında bilgi, görgü ve tecrübe kazanmış bir kadroyu cumhuriyet dönemine aktarmayı başarmış olması, onun son devir tarihimizdeki en verimli sonuçlarını teşkil etmiştir.

Bugün memleketimizde tanzimatı kötülemeye çalışan bir kısım fanatiklerin ileri sürdükleri "batılılaşma felâketi" nin ne derece doğru bir hü-küm olduğu hakkında bir söz söylemeye bile gerek olmadığının herkes tarafından kabul göreceğine inanıyoruz.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

1856 TARİHLİ ISLAHAT FERMANI

MUCİBİNCE AMEL OLUNA

Lakaplardan sonra

Yed-i müeyyed-i mülûkâneme vedia-i cenab-ı bârî olan kâffe-i sunuf-ı teba-i şahanemin her cihetle temamî-i husul-i saadethali akdem efkâr-ı hayriyet desar-ı padişahanem olarak cülus-ı meymenet menus-ı hümayunum gününden beri bu babda zuhura gelen himem-i mahsusa-i şahanemin hamd olsun pek çok semere-i nafiası meşhud olup mülkü milletimizin mamuriyet ve serveti an be an tezayüd etmekte ise de Devlet-i Aliyemizin şanına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bihakkı haiz olduğu mevki-i âli ve mühimme layık olan halin kemale isali için şimdiye kadar vaz-ü tesisine muvaffak olduğum nizamat-ı cedide-i hayriyenin ezcümle tekid ve tevsii matlub-ı madelet mashub-ı padişahanem olduğu halde umum teba-i şahanemizin mesai-i cemile-i hamiyetkâraneleri ve müttefik-i has bahir el-ihlasımız olan düvel-i müfahhamanın himmet ve muavenet-i hayrhaneleri eseri olmak üzere devlet-i aliyemizin bu kerre bilnayetullahteala harica hukuk-ı senniyesi bir kat daha tekid eylediğine ve bu cihetle şu asır devlet-i aliyemiz için bir zaman-ı hayriyet-i iktiranın mebdei olacağından dahilen dahi saltanat-ı senniyemizin tezyid-i kuvvet ve miknetini ve revabıt-ı kalbiye-i vatandaşi ile birbirine merbut olan ve nazar-ı madelet eser-i müşfikanemde müsavi bulunan kâffe-i sunuf-ı teba-i şahanemin her yüzden husul-ı temamî-i saadethal ve memalik-i şahanemizin mamuriyetini müstelzim olacak esbab ve vesailin an be an ilerlemesi murad-ı merhamet-i itiyad-ı mülukânem iktizasından bulunduğuna binaen hususat-ı atiyüzzikrin icrasına irade-i madelet-i ifade-i padişahanem şerefsadır olmuştur. Şöyleki Gülhanede kıraat olunan Hatt-ı Hümayunum ile ve Tanzimat-ı Hayriyye mucibince her din ve mezhebde bulunan kâffe-i teba-i şahanem hakkında bila istisna emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i namus için taraf-ı eşref-i padişahanemden vaad ve ihsan olunmuş olan teminat bu kerre dahi tekid ve teyid kılındığından bunun kâmilen fiile çıkarıl-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

ması için tedabir-i müessirenin ittihaz olunması vezir-i cenah-ı atıfet-i seniyye-i padişahanemde olarak memalik-i mahrusa-i şahanemde bulunan hristiyan vasair teba-i gayr-i müslime cemaatlerine ecdad-ı izamım taraflarından verilmiş ve sinin-i ahirede ita ve ihsan kılınmış olan bilcümle imtiyazat ve muafiyat-ı ruhaniye bu kerre dahi takrir ve ibka kılınıp fakat hristiyan ve teba-i gayr-i müslime-i sairenin her bir cemaati bir mehl-i muayyen içinde imtiyazat ve muafiyat-ı hazıralarının ruyet ve muayenesine iktidar ile olbabda vaktin ve gerek âsar-ı medeniyet ve malumat-ı müktesebenin icebettirdiği ıslahatı irade ve tensib-i şahanem ile ve Bâb-ı Âlimizin nezareti tahtında olarak mahsusa patrikhanelerde teşkil olunacak meclisler marifetiyle bilmüzakere canib-i Bâb-ı Âlimize arz ve ifade eylemeye mecbur olarak cennetmekân Ebu'l Fetih Sultan Mehmed Han-ı sani hazretleri ve gerek ahlaf-ı izamları taraflarından patrikleriyle hristiyan psikoposlarına ita buyurulmuş olan ruhsat ve iktidar niyat-ı fütüvvtkârane-i padişahanemden naşi işbu cemaatlere temin olunmuş olan hal ve mevki-i cedit ile tevfik olunup ve patriklerin elhalet el-haza cari olan usul-ı intihabiyeleri ıslah olunduktan sonra patriklik berat-ı âlisinin ahkâmına tatbika kayd-ı hayat ile nasb ve tayin olunmaları usulünün temamen ve sahihan icra ve Bâb-ı Âlimizle cemaat-ı muhtelifenin rüesa-i ruhaniyesi beyninde karargir olacak bir surete tatbika patrik ve metropolit ve murahhasa ve piskopos ve hahamların hin-i nasbında usul-i tahlifiyenin ifa kılınması ve her ne suret ve namla olursa olsun rahiblere verilmekte olan cevaiz ve avaidat cümleten men olunarak yerine patriklere ve cemaat başılarına varidat-ı muayyene tahsis ve ruhban-ı sairenin dahi rütbe ve mansıblarının ehemmiyetlerine ve bundan sonra verilecek karara göre kendülerine bervechi hakkaniyet maaşlar tayin olunup fakat hristiyan rahiblerinin emval-i menkule ve gayr-i menkulelerine bir güna sekte iras olunmayarak hristiyan ve sair teba-i gayr-ı müslime cemaatlerinin milletce olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhban ve avamı beyninde müntehap azadan mürekkeb bir meclisin hüsn muhafazasına havale kılınması ve ahalisi cümleten bir mezhebde bulunan şehir ve kasaba ve kariyelerde icra-i ayine mahsus olan ebniyenin ve gerek mektep ve hastahane ve mezarlık misüllü sair mahallerin hey'at-ı asliyeleri üzere ta-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

mir ve tertimlerine birgüna mevani ika olunmayıb böyle mahallerin mücedded inşası lazım geldikte patrik veya rüesa-i milletin tasvibi halinde bunların resm ve suret-i inşası bir kerre canib-i Bâb-ı Âli'mize arzolunmak iktiza edeceğinden ba suver-i maruza kabul ile müteallik olacak irade-i senniye-i mülukânem mucibince iktizası icra veya bir müddet-i muayyene zarfında olbabda olan itirazat beyan olunup bir mezhebin cemati yalnız olarak yani sairiyle karışık olmiyarak bir mahalde bulunursa o yerde ayine müteallik hususatı zahiren ve alenen icrada bir türlü kuyuda duçar olmayıp ahalisi edyan-ı muhtelifede bulunan cemaatlerden mürekkep olan şehir ve kasaba ve kariyeler de ise her bir cemaatin takımı sakin olduğu ayrıca mahalle de balâda bast ve beyan olunan usule itbaen kendi kilise ve hastahane ve mekteb ve mezarlıklarını tamir ve tertiime muktedir olabilmesi ve müceddeten inşa olunması iktiza eyliyen ebniyeye gelince bunlar için ruhsat-ı lâzımayı patrikler ve yahut cemaat metropolitleri canib-i Bâb-Âlimizden istida edip devlet-i aliyemizce bunda bir güna mevani-i mülkiye olmadığı halde ruhsat-ı senniyem erzan kılınması ve bu makule işlerde hükümet tarafın-dan vukubulacak muamelat külliyen hasbi olması ve bir mezhebe tâbi olanların adedi ne miktar olursa olsun ol mezhebin kemal-i serbesti ile icra olunmasını temin için tedabir-i lazıma ve kaviyyenin ittihaz kılınması ve mezheb ve lisan ve yahud cinsiyet cihetleriyle sınuf-u teb'a-i saltanat-ı seniyyemden bir sınıfın âhar sınıftan aşağı tutulmasını mutazammın olan kâffe-i tâbirat ve elfaz ve mümeyyizat muharrerat-ı divaniyeden ilelebed mahv ve izale kılınması ve ahad-ı nas beyninde ve yahud memurin taraflarından dahi mucib-i şin ve ar olacak veya namusa dokunacak her türlü târif ve tavsifin istimali kanunen men olunması ve çünki memalik-i mahrusamda bulunan her din ve mezhebin âyini bervech-i serbesti icra olunduğundan teb'a-i şahanemden hiç bir kimse bulunduğu dinin ayinini icradan men olunmaması ve bundan dolayı cevr ve eza görmemesi ve tebdil-i din ve mezheb etmek üzere kimse icbar olunmaması ve saltanat-ı senniyemizin memurin ve hademesinin intihab ve nasbı tensib ve irade-i şahaneme menut olarak teb'a-i devlet-i aliyemin cümlesi her hangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabul olunacaklarından bunlar ehliyet ve kabiliyetlerine göre umum hakkın-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da meriyülicra olacak nizamata imtisalen memuriyetlerde istihdam olunmaları ve saltanat-ı seniyyem teb'asından bulunanlar mekâtib-i şahenemin nizamat-ı mevzualarında gerek sınce ve gerek imtihanca mukarrer olan şeraiti ifa eyledikleri takdirde cümlesi bila tefrik ve temyiz devlet-i aliyemin mekâtib-i askeriyye ve mülkiyesine kabul olunması ve bundan başka her bir cemaat maarif ve hirf ve sanaiye dair milletçe mektebler yapmaya mezun olup fakat bu makule mekâtib-i umumiyenin usul-i tedris ve muallimlerinin intihabı azası taraf-ı şahanemden mansup muhtelit bir meclis-i maarifin nezaret ve teftişi tahtında olması ve ehl-i islam ile hristiyan ve sair teb'a-i gayr-ı müslime meyanesinde ve yahud teb'a-i iseviye ve sair teb'a-i gayr-i müslimeden mezahib-i muhtelifiye tâbi olanların birbiri beyninde ticaret ve yahud cinayata müteallik zuhura gelecek cemi deavi muhtelit divanlara havale olunub istima-i dâva için işbu divanlar tarafından akd olunacak meclisler aleni olacağından müddei ile müddei aleyh müvacehe olunarak bunların ikame edecekleri şahidler tekarir-i vâkıalarını daima kendi âyin ve mezhebleri üzere icra edeceklerini bir bir yemin ile tasdik eylemeleri ve hukuk-ı âdiyeye ait olan deavi dahi eyalât ve elviye-i muhtelit meclislerinde vali ve kadı-ı memleket hazır oldukları halde şer'an veya nizamen ruyet olunup işbu mehakim ve mecalisde muhakemat-ı vâkıa aleni icra olunması ve hristiyan ve sair teb'a-i gayr-ı müslimeden iki kimse beyninde hukuk-ı irsiye gibi deâvi-i mahsusa sahip dâva olanlar istedikleri halde patrik veya rüesa ve mecalis marifetiyle ruyet olunmak üzere havale kılınması ve mücazat ve ticaret kanunlariyle muhtelit divanlarda icra olunacak usul ve nizamat müraafaat mümkün mertebe süratle ikmal olunarak ve zabt ve tedvin kılınarak memalik-i mahrusa-i şahanemde müstamel olan elsine-i muhtelifeye tercüme ile neşir ve ilan olunması ve hukuk-ı insaniyeyi hukuk-ı adalet ile tevfik etmek için mazanna-i sui olanların ve yahud tedibat-ı cüziyeye müstehak bulunanların hapis ve tevkiflerine mahsus olan kâffe-i mahpes ve mahal-i sairede usul-i hapsiyenin mümkün mertebe müddet-i kalile zarfında ıslahına mübaşaret olunması ve her halde hapishanelerde bile canib-i saltanat-ı seniyyemden vaz kılınan nizamat-ı inzibatiyeye muvafık olan muamelattan mada hiç bir güna mücazat-ı cismaniye ve eziyet ve işkenceye müşabih kâffe-i muamele dahi

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

kâmilen lağv ve iptal kılınması ve bunun hilafında vukubulacak hareket-i şedide men ve zecr olunacağından mada bunun icrasını emr eden memurin ile bilfiil icra eyleyen kesanın dahi ceza kanunnamesi iktizasınca tekdir ve tedip olunması ve dar el-saltanat el-seniyyem ve eyelât ve bilâd ve kurrada umur-ı zabtiye tanzimi maddesi asude hal olan kâffe-i teb'a-i mülukâneme kendu mal ve canlarının muhafazasına sahihen ve kaviyyen emniyet verecek surette tanzim kılınması ve verginin müsavatı tekâlif-i sairenin müsavatını mucip olduğu misullü hukukça olan müsavat dahi vezaifçe olan müsavatı müstelzim olunduğundan hristiyan ve sair teb'a-i gayr-i müslime dahi ahali-i islam misullü hisse-i askeriye itası hakkında müahharen verilen karara inkıyad mecburiyetinde bulunması ve bu hususda bedel vermek veya nakden akçe itasıyle hizmet-i fiiliyeden muaf olmak usulünün icra olunması ve islamdan mada teb'anın sınıf-ı askeriye içinde suret-i istihdamları hakkında nizamat-ı lâzime yapılıp müddet-i kalile-i mümküne zarfında neşir ve ilan kılınması ve eyalat ve elviye meclislerinde teb'a-i müslime ve iseviye ve saireden bulunan azanın emr ü intihablarını bir suret-i sahihaya koymak ve âranın doğruca zuhurunu temin eylemek için işbu meclislerin suret-i terkib ve teşkilleri hakkında olan nizamatın ıslahına teşebbüs ile devlet-i aliyyem netice-i ârayı ve verilen hüküm ve kararı sahihen bilmek ve buna nezaret etmek esbab ve vesail-i müessiresinin istihsalini mütalaa eylemesi ve çünki beyyi füruht ve tasarruf-ı emlâk ve akar maddeleri hakkında olan kavanin kâffe-i teb'a-i mülukânem hak-kında müsavi olduğundan kavanin-i devlet-i aliyeme ve nizamat-ı zabıta-i belediyyeye itba ve imtisal eylemek ve asıl yerli ahalinin verdikleri tekâlifi vermek üzere saltanat-ı seniyyem ile düvel-i ecnebiye beyninde yapılacak suver-i tanzimiyeden sonra ecnebiye dahi tasarruf-ı emlâk müsadesinin ita olunması ve teb'a-i saltanat-ı senniyemin kâffesi üzerine tarh olunacak vergü ve tekâlif sınıf ve mezheblerine bakılmıyarak bir surette ahz olunmakta idüğinden işbu tekâlifin ve alelhusus âşarın ahz ve istifasında vuku bulmakta olan suistimalatın ıslahı tedabir-i seriası mütalaa ve müzakere olunup doğrudan doğruya ahz-ı vergü etmek usulünün peyderpey icrası kabil oldukça varidat-ı devlet-i aliyemin ilzam olunması usulünün yerine bu suret ittihaz kılınıp usul-i hâliye cari ol-

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

dukça memurin-i devlet-i aliyem ile mecalis azalarının müzayedeleri alenen icra olunacak olan iltizamattan birini deruhde ettirmeleri veya birgüna hisse almaları mücazat-ı şedide ile men kılınması ve tekâlif-i mahalliye dahi mehmaemken mahsulata halel vermiyecek ve ticaret-i dahiliyeye mani olmayacak surette vaz ve tayin olunması ve umur-ı naîa için tayin ve tahsis olunacak mebaliğ-i münasibeye berren ve bahren inşa ve ihdas olunacak turuk ve mesalikten istifade edecek olan eyalât ve sancaklarda vaz ve tesis kılınacak vergü-i mahsuslar dahi ilave edilmesi ve saltanat-ı seniyemin beher sene için varidat ve mesarifat defterinin tanzim ve iraesi hakkında muahharen bir nizam-ı mahsus yapılmış olduğundan bunun temami-i icra-i ahkâmına itina olunması ve her bir memurine tahsis kılınmış olan maaşların hüsn-ı tesviyesine mübaşeret kılınması ve her bir cemaatin rücesasıyle taraf-ı eşref-i şahanemden tayin olanacak birer memurları teb'a-i saltanat-ı seniyyemin umumuna ait ve raci olan maddelerin müzakeratında Meclis-i Vâlada bulunmak üzere makam-ı celil-i vekâlet-i mutlakamdan mahsusa celb olunub ve işbu memurlar birer sene için tayin kılınıp bunlar memuriyetlerine başladıkları gibi tahlif olunmaları ve meclis-i Vâlanın azası gerek âdi ve gerek fevkalâde vukubulan içtimalarında rey ve mütalaalarını doğruca beyan ve ifade etmeleri ve bundan dolayı asla rencide olunmamaları ve ifsad ve irtikâp ve iltisafa dair olan kavaninin ahkâmı kâffe-i teb'a-i saltanat-ı seniyyem haklarında her hangi sınıfda ve ne türlü memuriyette bulunurlarsa bulunsunlar usul-i meşruasına tevfikan icra olunması ve devlet-i aliyyemin tashih-i usul-i sikke ile umur-ı maliyesine itibar verecek banka misullü şeyler yapılıp memalik-i mahrusa-i şahanemin menba-i servet-i maddiyesi olan hususata iktiza eden sermayelerin tayiniyle ve mahsulât-ı memalik-i şahanemin nakli için icabeden turuk ve cedavilin küşadıyle ve emr-i ziraat ve ticaretin tevessüüne hail olan esbabın men'i ile teshilât-ı sahihanın icra olunması ve bunun için maarif ve ulum ve sermaye-i Avrupadan istifadeye bakılması esbabının biletraf mütalaası ile peyder pey mevki-i icraya konulması maddelerinden ibaret olmağla sizki sadrazam-ı sütude şim-i müşarünileyhsiz işbu ferman-ı celi-lül unvan-ı mülukânemi usulü üzre gerek Dersaadetimde ve gerek memalik-i Şahanemin her bir tarafında ilan ve işaatle hususat-ı meşruhanın bâla

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

da beyan olunduğu vechile icra-i iktizalarına ve bundan böyle ahkâm-ı celilesinin daima ve müstemiren mer'i el-icra tutulması esbab-ı lâzime ve vesail-i kavviyesinin istihsal ve istikmali hususuna bezl-i cell-i himmet eyliyesiz şöyle bilesiz alameti şerifime itimad kılasız tahrira fi evail-i şehr-i Cemadiülulıra sene esnayn ve seb'in ve miateyn ve elf (1272/1856).

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BİBLİYOGRAFYA

ABADAN, Yavuz, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *Tanzimat* 1, İstanbul 1940

ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih Musahabeleri*, Sadeleştiren: E. Koray, İstanbul 1985.

_____, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, II, İstanbul 1309.

ADIVAR, Halide Edip, *Türkiye'de Şark-Garb ve Amerikan Tesirleri*, İstanbul 1945.

AHMED CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet*, XII, İstanbul 1309.

_____, *Tezâkir-i Cevdet*, nşr. C. Baysun, Ankara 1953, 1967.

_____, *Maruzat*, nşr.Y. Halaçoğlu, İstanbul

AHMED LUTFİ, *Tarih-i Lûtfi*, 1-VI, İstanbul 1290.

AHMED RASİM, *İstibdattan Hâkimiyet-i Milliyeye*, 1, İstanbul 1923.

AHMED REFİK, "Dr. Spitzer'in Saray Hatıraları", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sayı: 34.

AKÇURA, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*, İstanbul 1940.

AKÜN, Ömer Faruk, *Namık Kemal'in Mektupları*, İstanbul 1972.

_____, "Şinasi" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, IX.

ALİ SUAVİ, "Muvakkaten Ulum Gazetesi Müşterilerine" (21 Ramazan 1287 tarihli 8 sayılı gazete.

AYNİ, MEHMED ALİ, *Dârülfünun Tarihi*, İstanbul 1927.

BARKAN, Ömer Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Tanzimat* 1, İstanbul 1940.

BAŞGİL, Ali Fuat, *Esas Teşkilât Hukuku*, İstanbul 1938.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Mustafa III. "maddesi, *İslâm Ansiklopedisi* (VIII)

BAYSUN, Cavit, "Mustafa Reşid Paşa", *Tanzimat* 1, İstanbul 1940.

BERKES, Niyazi, *İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz*, İstanbul 1965.

_____, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1973.

BİLGEGİL, Kaya, *Yeniçağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar I. Yeni Osmanlılar*, Ankara 1976.

BİLSEL, Cemil, "Tanzimatın Harici Siyaseti", *Tanzimat*I, İstanbul 1940.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

BONOT, Alexendre, *Annuaire encyclopedique. Ceride-i Havadis*, No 327

DAVISON, ROERİC H. , *Reforme in the Ottoman Empire* (1856-1876).

DRIAULT, Edward, *Şark meselesi*, Çev. Nafiz, İstanbul 1328.

Düstur, I. Tertip. I, İstanbul 1298.

EBUZZİYA TEVFİK, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, I-III, Sadeleştiren: Ziyad Ebuzziya, İstanbul 1973-1974.

_____, *Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye* (4.Baskı).

_____, Mecmua-i Ebuzziya, Sayı: 100.

ENGELHARDT, E. D. , *Türkiye ve Tanzimat*, Çev. Ali Reşad, İstanbul 1928.

EREN, Ahmed Cevat, "Tanzimat" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi* (XI).

ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul 1922.

FATMA ALİYE, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332.

GIBBONS, H. A. , *Osmanlı İmparatoluğunun Kuruluşu*, Çev. R. Hulusi, İstanbul 1928.

GİRİTLİ, İ. -BİLGEN, P, *İdari Kaza*, İstanbul.

Hâdisât-ı Hukukiye ve Tarihiye Mecmuası (Sayı: 2, 3, 4, 8).

HAYREDDİN, *Vesâik-i Tarihiyye ve Siyasiyye*, Kitap I-V, İstanbul 1326.

Histoire général du IV. siècle è nos jours.

HOTHAN, David, *Türkler*, Çev. M. A. Kayabal, İstanbul 1973.

Hürriyet Gazetesi (Sayı: 29, 31, 34, 35, 41).

İbret Gazetesi (Sayı: 49).

İBNÜLEMİN, M. Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul 1940, 1953.

_____, *Evkaf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilât ve Nüzzârın Terâcim-i ahvâli*, İstanbul 1335.

_____, "Hafız Müşfik", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* İst. 1929 (Yeni Seri No. 1).

_____, "Abdülhamid-i Sâninin Notları", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* (1926, Sayı: 90).

_____, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İNDEKS

A

A. Cevdet Paşa 46, 48, 50, 99
Abbasi halifeleri 55
Abbasiler 72
Abdurrahman Sami Paşa 101
Abdülaziz 41, 45, 49, 53, 57, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 71, 79, 82, 88, 89, 117, 128, 129, 132, 141, 144, 153, 155, 156, 159, 160, 175, 177, 178, 179
Abdülhak Hâmid 136, 138, 139, 141
Abdülhamit II. 25, 83, 86, 109, 118, 131, 160
Abdülkerim Nadir Paşa 81
Abdülmecid 9, 17, 20, 26, 33, 41, 43, 60, 87, 90, 96, 98, 115, 116, 117, 140, 145, 147, 160, 178
Adana 32
Afganlı Cemalettin 112
Agah Efendi 122, 124, 134, 136, 154, 157, 169
Ahkâm-ı adliye 39, 58
Ahmed III. 55
Ahmed Mithat 131
Ahmed Vefik Paşa 56, 98, 99, 109, 110, 139, 141, 165
Akif Paşa 134
Akkâ 151, 169
Akkâ kalesi 152, 162
Akkâ zindanı 150
Aksaray 117
Alexander Blacque 121
Aleksandr II. 34
Âli 121
Âali Ölmezoğlu 100
Âli Paşa 9, 10, 15, 27, 28, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 45, 49, 57, 62, 64, 65, 71, 76, 93, 96, 100,

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

120, 121, 123, 129, 131, 132, 133, 145, 146, 147, 149, 150, 151, 152, 159, 165, 166, 168, 169, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179

Ali Suavi 13, 130, 158, 169
Altıncı Kostaki 152
Âmedi Kalemi 146
Anadolu-Bağdat demiryolu 88
Anadolu defterdarı 83
Arazi-i memluke 47
Arazi Kanunname-i Mümayunu 46
Arazi-i Metruke 48
Arazi-i Mevad 48
Arazi-i Miriye 48
Ârif 46
Ârif Bey 147
Arnavutluk 82, 150
Asım Bey 175
Asakir-i Mansure-i Muhammediye 47
Atina 159
Ataullah Şerif Efendi 98
Avusturya İmparatoru 36
Âyan Meclisi 59
Ayasofya Camii 110, 168
Ayetullah Bey 154, 168, 171

B

Bâb-ı Âli 11, 13, 17, 23, 35, 36, 37, 40, 55, 56, 57, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 96, 106, 118, 121, 123, 132, 145, 166, 168, 174, 178
Bâb-ı Âsafi 55
Bâb-ı Fetva 47, 93, 94, 103

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Bağdat	81, 156
Bahriye	92
Bahriye okulu	103
Baki	133
Balkan Savaşı	182
Bank-ı Osmani	85
Bank-ı Osmani-i Şahane	85
Baron Von Sturmer	26
Basiret	13
Basiret Gazetesi	144
Başvekil	56
Bayezid	117, 161, 163
Bekir Efendi	149
Belgrad Köyü	164
Belgrad Ormanı	167
Bendler	164
Berat	25
Berlin	112
Beşinci Murat	159, 179
Beykoz	90
Beyoğlu	115, 116, 117, 139, 140, 141
Bianchi	98
Binsekizyüz Kırksekiz İhtilali	150
Birinci Dünya Savaşı	182
Birinci Meşrutiyet	56, 130
Biti	24
Boğaziçi	115, 116
Boğazlar Meselesi	33
Boğazlar Mukavelesi	31, 32, 33
Bosna	82
Bourrée	66
Bursa	90, 91
Büyükdere	115

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

C

Caferden Paşa 147
Canning 40
Cemal Paşa 151, 178
Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 100, 110
Cenevre 151, 156, 158, 171
Ceride-i Havadis 13, 119, 121, 146, 174
Cevdet Efendi (Paşa) 98
Cevdet Pata 63, 121, 129, 131, 135, 146, 174
Cevdet Tarihi 99
Chart constitutionelle 25
Churchil 119, 146, 174
Cidde olayı 144
Compt Plater 157
Conseil d'état 65, 69
Constantin Barzechi 144
Courier d' Orient 144, 150, 169
Courier de Smirn 121

Ç

Çar Nikola 32
Çoban Çavuş Medresesi 168

D

Danıştay 53, 67
Dâr-ı Şura-i Bâb-ı Âli 58
Darülfünun 94, 97, 99, 100, 110, 111, 112
Darülfünun-ı Osmani 111
Darülfünun-ı Sultanı 112
Darülharb 163
Darülmuallimat 104
Deavi Meclisi 53
Defterdar 55, 83, 85
Dersaadet 111

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

194
Derviş Paşa 110
Devlet Şurası 59, 62, 64, 66
Direktör Âli Bey 141
Divan 83
Divan-ı Ahkâm-ı Adliye 53, 56, 57, 63, 67, 176
Divan-ı Hümayun 12, 55, 132, 151
Divan-ı Muhasebat 84
Divan Yolu 14
Dolmabahçe Sarayı 140, 141
Domaniç 130
Donizetti 140
Duruy 102
Dündar Bey 73
Düyun-ı Gayr-ı Muntazama 87
Düyun-ı Umumiye-i Osmaniye 88

E

Ebüzziya Tevfik 150, 152, 154, 155, 164, 167, 168, 170, 171
Edhem Paşa 62
Edirne 55
Eflak ve Boğdan 44
Ehl-ı hall-ı akid 72
Elazığ 81
Emeviler 72
Encümen-i Dâniş 97, 98, 99, 100
Enderunlu Vâsıf 134
Engelhardt 148
Ertuğrul Gazi 73
Erzurum 157
Evkaf Nezareti 97

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

F

Fanton 158
Fâtih Kanunnamesi 83
Fâtih Ormanı 164
Fatih Sultan Mehmet 42, 55, 73, 181
Fatma Aliye 100
Fazıl Paşa 157
Fenelon 136
Ferman 24
Feshane Fabrikaları 90
Fıkıh 91
Fırka-i Islahiye 153
Fransa-Prusya Savaşı 158
Fransız İhtilali 125, 135, 143
Fuad Paşa 10, 31, 57, 62, 75, 76, 93, 96, 120, 129, 131, 133, 145, 146, 152, 168, 173, 175, 176, 177

G

Galata Saray 107, 108, 115
Galata Saray Lisesi 94, 104, 107, 112, 144
Galata Saraya Sultanisi 106
Gaspar Fossati 110
Geçici Maarif meclisi 96
Gedik Paşa 142
General İgnatiyef 88
Giampietrie 144, 150
Girit 32, 49, 64, 66, 144, 177
Giusep Donizetti 140
Gülhane 17
Gülhane Bahçesi 20, 24, 38
Gülhane Fermanı 15, 37, 84, 132
Gülhane Hatt-ı Hümayunu 18, 20, 24, 25, 26, 29, 38, 41, 42, 43, 44, 58, 75, 145

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Güllü Agop 142
Gürcü Yusuf Paşa 165

H

H. A. Gibbons 130
Hadis 91
Hafız Müşfik 13, 121, 145, 174
Halit Ziya 118
Hamdullah Suphi Tanrıöver 16
Hammer 98
Harabat 176
Haraç Arazisi 47
Harbiye 92, 103, 110, 113
Harbokulu 80, 82
Harput 81
Hasan Bey 166
Hatt-ı Hümayun 15, 24
Havas ajansı 161, 162
Hayreddin 13
Hayrullah Efendi 101
Hekimbaşı Salih Efendi 110
Hz. Muhammed 72
Hereke 90
Heyet-i Vekile 55
Heyet-i Vükela 55, 57, 58
Hırka-i Saadet Dairesi 168
Hırka-i Şerif 43
Harka-i Şerife Odası 23
Hıfzı Paşa 62
Hikmet ve Edebiyat Fakültesi 111
Hoca İshak 88
Hoca Tahsin Efendi 111, 112

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Hoca Sadık Efendi 160, 161
Hoca Veliyüddin Efendi 168
Horhor 16
Hûdai 148
Hünkâr İskelesi Andlaşması 33, 106
Hürriyet Gazetesi 66, 69, 119, 132, 154, 156, 161, 169, 175
Hüseyin Daim Paşa 147, 168
Hüseyin Vasîf Paşa 147, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 160, 165, 166, 167, 169, 171

I

Islah-ı Sanayi Komisyonu 90
Islahat Fermanı 24, 32, 35, 37, 38, 79, 80, 106, 108, 130, 131, 144, 145, 151, 173

İ

İbnülemin M. Kemal İnal 100, 174
İbret 13, 119
İbrahim Şinasi Efendi 122, 135, 145
İdadi Okulları 105
İgnatiyef 88, 155
İkinci Meşrutiyet 130
İkindi Divanı 55
İller İdaresi Kanunu 78
İlm-i Hukuk 14
İltizam Usulü 27, 74, 84
İnfak-ı Muhtacin Makalesi 126
İnkılap Gazetesi 154, 156, 158, 169, 171
İskenderbeyoğlu Reşad 165
İskenderiye 33
İslamcılık 129, 130
İsmail Paşa (Hidiv) 145
İstanbul 26, 35, 38, 40, 75, 85

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

İstanbul Bankası 85
İstefenakis 98
İstinaf mahkemeleri 53
İsviçre 154, 156, 158
İtalya 9
İttifak-ı Hamiyyet 172
İttihad-ı Anasır 130
İttihad-ı İslam 130
İzmir 87, 90, 121, 143
İzmit 90

J

Jeun 172
Jöntürk 121, 146, 173, 174

K

Kanun-ı Esasi 6, 11, 20, 25
Kanuni Sultan Süleyman 34, 42, 132
Kanunname-i Ticaret 51
Kaptan Paşa Medresesi 161, 162
Kapitülasyonlar 36, 85, 89, 90
Karbonari Cemiyeti 167
Kararname-i Âli 123, 145
Kavalalı Mehmet Ali Paşa 32
Kazasker 55
Keçecizade Fuad paşa 100, 110, 166
Kelam İlmi 91
Kemal Bey (Paşa) 102
Keşf el-Zamir makalesi 154, 165, 167
Kıbrıs 153
Kıbrıslı Mehmet Paşa 149
Kılıç Ali paşa Camii 148
Kırım Savaşı 8, 31, 32, 34, 35, 38, 82, 115, 116, 119, 146, 173

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kız Öğretmen Okulları 104
Kız Rüşdiyeleri 104
Kitab el-Büyu' 50
Kitab el-Kaza 50, 52
Konduri 154, 155, 156
Konya 88
Kossot 157
Kostaki Altıncı 153, 154, 155, 156
Kostaki-Konduri Olayı 147
Kozan 153
Kudsal Yerler Problemi 34
Kudûs 34
Kuleli Kışlası 148
Küçük Kaynarca Barışı 34, 99
Kütahya 32
Kütahya Anlaşması 33

L

Lâle Devri 113, 114
LeonCahun 153
La Libertée Gazetesi 161, 162, 163, 165, 171
La Turquie Gazetesi 169
List 116
Londra 66, 132, 158, 161
Lord Lyon 166
Lord Stanley 166
Lord Stafford Canning 15
Lozan Anlaşması 88
Lübnan Olayı 144

M

M. Bourrée 65
Mabeyn tezkeresi 63
Marrif Nezareti 101

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marrif Umumiye Heyeti 97
Maarif-i Umumiye Nezareti 94, 101
Maarif-i Umumiye Nizamnamesi 102, 105, 107, 109, 111
Macaristan 117, 143
Magna Charta 26
Mahmud II. 10, 17, 31, 32, 33, 54, 55, 56, 57, 74, 79, 82, 83, 85, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 103, 104, 106, 109, 110, 113, 114, 115, 121, 140, 142, 159, 177, 178
Mahmud Nedim Paşa 10, 88, 165, 169
Maliye Nezareti 84, 85, 111
Manastir 81
Mansure Ordusu 47, 90
Marquie De Maustier 66
Mason Locaları 143
Mazzini 157
Mebhusetün Anha Münakaşası 137
Mecelle 19, 51, 52
Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye 44, 48, 50
Meclis-i Ahkâm-ı Adliye 23, 43, 48, 53, 59, 60, 62, 63, 64, 69
Meclis-i Âli-i Tanzimat 62
Meclis-i Cinayet 53
Meclis-i Kebir-i Cinayet 53
Meclis-i Kebir-i Maarif 103
Meclis-i Maarif 98
Meclis-i Maarif-i Muvakkat 96
Meclis-i Maarif-i Umumiye 97, 101
Meclis-i Şura-i Devlet 70
Meclis-i Temyiz-i Hukuk 53
Meclis-i Tanzimat 46
Meclis-i Umur-ı Nafıa 96
Meclis-i Vâlâ 25, 63, 86

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meclis-i Vâlâ-i Ahkâm-ı Adliye 57, 62, 63
Meclis-i Vâlâ-i Tanzimat 67
Meclis-i Vükela 55, 61
Mecmua-i Fünun 100, 119
Medeniyetçilik 129, 135
Medrese 91, 95
Medreset el-Kuzzat 52
Mehakim-i Nizamiye hakkında Nizamname 52
Mehmed IV. 55
Mehmed Ali Efendi 161, 163
Mehmed Ali İsyanı 8
Mehmed Ali Paşa 8, 33
Mehmed Bey 155, 156, 158, 166, 167, 168, 168, 171
Mehmed Efendi 162
Mehmed Rauf 118
Mehmed Rauf Paşa 56
Mehmed Rüştü Paşa 46
Mekâtib-i Fünun-ı Mütenevvia 101
Mekâtib-i Umumiye 101
Mekâtib-i Umumiye Nezareti 97, 104
Mekteb-i Hukuk 113
Mekteb-i İrfaniye 97
Mekteb-i Maarif-i Adliye 97
Mekteb-i Mülkiye 113
Mekteb-i Osmaniye 153
Mekteb-i Nüvvab 52
Mekteb-i Sultani 105
Mekteb-i Ulum-Edebiye 97
Meslek 164, 171
Mesleknâme 164, 165, 166
Meslek Kuruluşu 154, 163, 167, 171

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Meslek Teşekkülü 147, 169
Meşrutiyet 143
Meşrutiyetçilik 131, 132
Mısır 8, 33, 45, 82, 87, 144, 156
Mısırlılar 117
Mısır Meselesi 31, 32, 83
Mısır Olayları 144
Milli Eğitim 95
Miri Arazi 47
Mithat Paşa 63, 65, 67, 75, 76, 109, 120, 133, 177, 179
Molyer 141
Moniteure Ottoman 121
Monteskiyö 136
Mora isyanı 32
Muallim Naci 139
Muhakemat-ı Hukukiye 51
Muhassıl 84
Murad Efendi 128, 157, 158, 159, 160, 175
Mustafa III. 114
Mustafa Celalettin Paşa 144
Mustafa Fazıl Paşa 156, 158, 159, 164, 169, 172, 175
Mustafa Reşid Paşa 6, 10, 16, 17, 24, 27, 31, 34, 38, 39, 57, 74, 75, 95, 98, 110
Mustafa Sami Efendi 125
Muvakkat Teşkilât-ı Mehakim 53
Muvakkaten Ulum Gazetesi 158
Muzürüs Paşa 40
Mühendis Okulu 113
Mühendishane Mektebi 113
Münif Efendi 100, 119, 121
Münif Paşa 98, 135, 139
Mütercim Rüştü Paşa 62, 81, 153, 168

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

N

Namık Kemal	13, 25, 69, 70, 120, 122, 125, 128, 130, 131, 138, 139, 141, 142, 143, 151, 153, 157, 158, 159, 167, 169, 170, 171, 175, 176
Napoleon	105
Napoleon III.	65
Naum Tiyatrosu	1, 5, 140, 141
Nedim	133
Nev'i	133
Nevşehirli İbrahim Paşa	79
Nikola I.	34
Niş	75
Nişancı	55
Nizam-ı Cedit	6, 20
Nizamiye Mahkemeleri	52, 53
Nizip Savaşı	33
Nuri, Menapirzade	169, 171

O

Odesa	155
Orhan Bey	55
Osman Gazi	73
Osmanlı Bankası	85, 86, 87
Osmanlı Devleti	9, 20, 180
Osmanlı İmparatorluğu	7, 8, 19
Osmanlı-Rus Savaşı	160, 182
Osmanlıcılık	129, 131
Osmanoğulları	72, 131

Ö

Ömer Naili Paşa	144
Öşür Arazisi	47

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

P

Paris 34, 37, 117, 132, 150, 151, 153, 154, 161, 169, 171, 172, 178
Paris Andlaşması 31, 35, 37, 39, 40, 41, 106
Paris Konferansı 36, 37
Paris Kongresi 31, 35
Paris Muahedesi 38
Paşa Kapısı 55
Patrona İsyanı 79
Patrona Halil İsyanı 114
Pertev Paşa 134
Polonya 117, 143
Polonyalı Hayrettin 144
Prens Mençikof 34
Prens Meternich 26
Prens Mustafa Fazıl Paşa 153, 154
Prusya 9

R

R.H. Özdem 130
Ramazan Kararnamesi 88
Rasim Bey 147
Raşid Efendi 161, 162, 163
Recaizade Ekrem 139, 175
Redhause, J.W. 98
Redif 79, 81, 82
Reji Komiseri Nuri 165
Reşad (Kayazade) 169, 171
Reşid Paşa 15, 20, 30, 33, 34, 36, 37, 40, 57, 60, 65, 84, 85, 86, 93, 97, 98, 100, 111, 118, 120, 124, 125, 129, 133, 135,144, 145, 151, 173, 176, 178
Rıza Paşa (Serasker) 81
Riyaziye Fakültesi 111

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Robert Kolej 10, 109
Roma İmparatorluğu 36
Romanya 144
Rumeli 75, 81
Rumeli Defterdarı 83
Rumelihisarı 109
Rus 155
Rüşdiye 107
Rüşdiye Okulu 104
Rüşdü Molla 50, 62

S

Sadık Efendi 162, 163
Sadık Rifat Paşa 109, 120, 124, 125, 129
Sadullah Paşa 112
Sadrazam 56, 86
Saffet Paşa 102, 111, 112
Sağır Ahmetbey oğlu Mehmed 151, 154, 165
Said Paşa (Damat) 118
Said Sermedi 147, 150, 151, 152
Sami Efendi 129
Sami Paşa 98, 166
Sami Paşazade Hasan Bey 168
Sami Paşazade Sezai 139
Saray Tiyatrosu 141
Sardunya Krallığı 34
Sarıyer 161
Sarıyerli Hoca Sadık Efendi Olayı 147
Sava Paşa 112
Selahaddin Bey 146
Selim III. 20, 30, 74, 105
Serasker Rıza paşa 149

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Sermedi Vakası 157
Servet-i Fünun 118
Sıbyan Okulları 101
Silistire 75
Sivastapol 34
Soma-Bandırma Demiryolu 88
Söğüt 130
Sultan 107
Sultan Abdülaziz 10, 148, 151, 152, 158, 179
Sultan Abdülazizi Öldürme Olayı 147
Sultan Abdülmecit 6, 24, 37, 38, 49
Sultan Mahmud II. 8
Sultan Mahmud Türbesi 111
Suphi Paşa 16, 98, 143, 167, 168, 171
Suriye 32, 33, 87
Süleymaniyeli Şeyh Ahmed 147

Ş

Şair Evlenmesi 141
Şam 81
Şark Meselesi 64
Şart 38
Şartname-i Esasi 25
Şehremaneti 90
Şehzadebaşı 117
Şer'i Mahkemeler 52
Şeyh Galip 133
Şeyhüsillam Hasan Efendi 162
Şeyhülislam M. Arif Efendi 52
Şeyhülislam Yahya 139
Şeyhülislamlık 47, 95
Şıkk-ı Evvel Defterdarı 83
Şıkk-ı Salis Defterdarı 83

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Şıkk-ı Sani Defterdarı 83
Şinasi 13, 119, 120, 124, 125, 126, 127, 129, 134, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 150, 151, 174, 177
Şirket-i Muvahhidin 163
Şura-i Askeri 79
Şura-i Devlet 56, 57, 63, 67, 69,71, 102, 178

T

Tahsin 46
Takvim-i Vekayi 59, 119, 120, 149
Tanzimat 6, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 30, 33, 34, 41, 44, 51, 53, 54, 64, 67, 72, 73, 74, 78, 79, 82, 83, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 99, 101, 102, 103, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 122, 123, 124, 128, 130, 132, 133, 136, 140, 142, 143, 146, 147, 149, 153, 160, 163, 176, 180
Tanzimat Devri 26
Tanzimat Dönemi 42, 46, 56, 114
Tanzimat-ı Hayriye 26
Tanzimat Edebiyatı 134, 140
Tanzimat Fermanı 35, 38, 58, 78, 79, 92, 93, 95, 96, 142, 173
Tanzimat Tiyatrosu 140
Tarabya 115
Tasvir-i Efkâr 13, 119, 124, 126, 128, 136, 138, 151, 170, 174, 177
Tefsir 91
Telif ve Tercüme Nizamnamesi 103
Terakki Gazetesi 144
Tercüman-ı Ahval 119, 122, 124, 127, 134, 136, 138, 141, 154

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Tercüme-i Manzume 136
Teşkil-i Vilayat Kanunu 77
Teşkil-i Vilayat Nizamnamesi 64
Tevkii 24
Thomas Albert 159
Tıbbiye 92
Tıbbiye Okulu 103, 110
Ticaret Mahkemeleri 52, 53
Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi 51
Timar Sistemi 47
Tiran 150
Tiyatro-i Osmani 142
Tophane 90, 148
Tophane Memurları 147
Tophane Müftüsü 149
Topkapı Sarayı 24
Toplanı Ailesi 150
Trablus 82
Trablusgarb Savaşı 182
Tuna Vilayeti 67, 75, 109
Tunus 82
Türkistanın Erbab-ı Şebabı 172

U

Ulema 14, 95, 101, 112, 161, 168
Ulema Sınıfı 92, 93, 94, 129, 132, 147
Ulum-ı tabiiye 111
Urfa Redif Tümeni 160
Usul-ı muhakemat-ı Ticariye 51

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Ü

Üss-i Medeniyet 165

V

Vakıf Arazi 47, 48
Vambery 148
Vasîf Paşa 152, 153, 155, 158, 159
Vatan veya Silistre 138
Vatikan 107
Vasilaki 98
Veli Efendi Çayırı 168
Vezir-i Âzam 5, 55, 79
Vidin 75
Viktor Hügo 136
Viyana 35, 37, 106, 109, 158, 175
Volter 136

W

William Churchil 121

Y

Yarlığ 24
Yed-i Vâhid 83
Yeniköy 115
Yeniçeri Ocağı 74, 79, 90, 92, 94, 140
Yeniçeri Ocağının Kaldırılması 99
Yeniçeriler 132
Yeni Osmanlılar 13, 65, 66, 69, 70, 71, 95, 120, 121, 125, 126, 128, 130, 132, 143, 144, 146, 147, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176
Yeni Osmanlıların Sebeb-i

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Zuhuru 170
Yenişehir Tümeni 153
Yeni Tasvir-i Efkâr 150, 152, 164, 170
Yıldız Sarayı 99
Yunan 155
Yunanistan 155
Yunanlılar 144
Yusuf Kâmil Paşa 143, 167

Z

Zaptiye Nezareti 162
Zeytin Burnu 90
Zitvatoruk Barışı 36
Ziya Paşa 13, 66, 69, 70, 125, 128, 130, 139, 153, 156, 158, 165, 167, 169, 170, 171, 175, 176

MARMARA ÜNİVERSİTESİ 1883

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Kısaltmalar

a.g.e.	: adı geçen eser.
Çev.	: Çeviren.
İ A.	: *İslâm Ansiklopedisi.*
nşr.	: neşrreden (naşir).
s.	: sayfa.
trc.	: tercüme(si).
vd.	: ve devamı.
vdd.	: ve devamının devamı.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

MARMARA
ÜNİVERSİTESİ

ISBN NO: 975 - 400 - 042 - 7

Marmara Üniversitesi
Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı
0010752